

Михайло ГЛУШКО

**МЕТОДИКА
ПОЛЬОВОГО ЕТНОГРАФІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ**



МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Михайло ГЛУШКО

**МЕТОДИКА
ПОЛЬОВОГО ЕТНОГРАФІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ**



Львів
Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
2008

УДК 39:001.891(075.8)
ББК Т5с3я73-1
Г 55

Рецензенти:

Борисенко В. К., доктор історичних наук,
професор кафедри краєзнавства та етнології
Київського національного університету імені Тараса
Шевченка

Гладкий М. І., кандидат історичних наук,
доцент кафедри культурології та українознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

Макарчук С. А., доктор історичних наук,
професор кафедри етнології
Львівського національного університету імені Івана Франка,
Заслужений діяч науки і техніки України

*“Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних
закладів”*

(Лист № 14/11Г – 238 від 25.01.2008 р.)

Глушко М. С.

Г 55 **Методика польового етнографічного дослідження: Навч.
посібник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана
Франка, 2008. – 288 с., іл.**

ISBN 978-966-613-600-1

Розглядаються об'єкти та предметна область, історія розвитку польового етнографічного дослідження в Україні, організація та підготовка етнографічних експедицій, методи праці етнологів, способи збору польових етнографічних матеріалів, методика й практика дослідження різних ділянок традиційно-побутової культури, вимоги і правила зберігання, опрацювання та передавання набутих польових джерел до архіву.

Для студентів вищих закладів освіти гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться етнографією свого народу.

УДК 39:001.891(075.8)

ББК Т5с3я73-1

ISBN 978-966-613-600-1

© Глушко М. С., 2008

© Іванов С. І., художнє оформлення, 2008

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2008



ЗМІСТ

Передмова	7
Розділ 1. Польова етнографія – основа етнологічних досліджень	9
1.1. Об'єкт, предмет і джерела етнології	9
1.2. Предметна область польової етнографії	15
1.3. Головні напрями польових етнографічних досліджень	18
Розділ 2. З історії польових етнографічних досліджень традиційно-побутової культури українців	24
2.1. Польові етнографічні дослідження в Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	24
2.2. Науково-пошукова робота народознавців другої половини XIX ст.	29
2.3. Експедиційні дослідження наприкінці XIX – у 30-х роках XX ст.	35
2.4. Польові дослідження українських етнологів у 40 – 80-х роках XX ст.	42
2.5. Експедиційні дослідження в Україні наприкінці XX – на початку XXI ст.	51
Розділ 3. Організація польових етнографічних досліджень	56
3.1. Стаціонарне дослідження	56
3.2. Експедиційне дослідження	59
3.3. Методи проведення етнографічного експедиційного дослідження	61
3.4. Об'єкти польового етнографічного дослідження	65
Розділ 4. Підготовка етнографічної експедиції	70
4.1. Наукова підготовка експедиції	70
4.2. Забезпечення експедиційної роботи технічними засобами і матеріалами	77



Розділ 5. Види і методи польових досліджень	84
5.1. Наукові спостереження	84
5.2. Опитування населення (загальна характеристика)	89
5.3. Фіксація речових матеріалів	91
5.4. Збір етнографічних колекцій	95
Розділ 6. Збір вербальної етнографічної інформації	99
6.1. Анкетування як спосіб фіксації етнографічних матеріалів. Типи анкет	99
6.2. Програми-запитальники. З історії програмного забезпечення науково-пошукової польової роботи українських етнологів	103
6.3. Методика підготовки програми-запитальника	116
Розділ 7. Праця з інформатором	120
7.1. Пошук і вибір інформаторів	120
7.2. Знайомство з інформатором	125
7.3. Правила праці з інформатором (інформаторами)	128
7.4. Завершальний етап праці з інформатором	133
Розділ 8. Збір польових матеріалів про господарську діяльність	135
8.1. Загальні методичні засади етнографічного дослідження виробничо-господарської діяльності етносу	136
8.2. Методика дослідження знарядь праці	145
Розділ 9. Методика і практика дослідження матеріальної культури	152
9.1. Наукові засади дослідження житлово-господарського комплексу	152
9.2. Методика і практика дослідження традиційного вбрання	170
9.3. Експедиційне дослідження традиційної їжі	179
Розділ 10. Вивчення духовної культури в польових умовах	188
10.1. Методичні засади дослідження світоглядних уявлень і вірувань	188



10.2. Методика і практика збору польових матеріалів про календарно-побутову і сімейну обрядовість	193
10.3. Методика і практика дослідження народних знань	200
Розділ 11. Збір етнографічних джерел про суспільні стосунки	208
11.1. Методичні засади етнографічного дослідження громади і громадського побуту ...	208
11.2. Експедиційне дослідження сім'ї та сімейного побуту	216
Розділ 12. Правила ведення і зберігання документів під час експедиції	223
12.1. Правила ведення польових документів	223
12.2. Правила зберігання документів у польових умовах	230
Розділ 13. Правила опрацювання та оформлення польових етнографічних матеріалів для передавання в архів	232
13.1. Загальні вимоги до оформлення польових документів	232
13.2. Вимоги і правила опрацювання та оформлення усних етнографічних матеріалів	233
13.3. Вимоги і правила опрацювання та оформлення ілюстративних матеріалів	238

ДОДАТКИ:

1. Анкета на тему "Етнічне самоусвідомлення учнів польських шкіл у м. Львові"	243
2. Розширена програма-запитальник (квестіонарій) до теми "Санний транспорт українців"	248
3. Коротка програма-запитальник (квестіонарій) до теми "Санний транспорт українців"	255
4. Типовий бланк акта приймання набутих пам'яток культури	258

5. Типовий бланк дарчого листа	259
6. Типовий бланк паспортизації пам'ятки культури	260
7. Зразки паспортизації фотоматеріалів під час експедиції	262
8. Зразки типових знаків, які використовують під час складання горизонтального плану житла, двору, садиби	263
9. Зразки опису технології та рецептури приготування страв і напоїв	264
10. Зразки опису рецептів приготування і вживання ліків із рослин, виконання магічних дій і замовлянь	267
11. Оформлення титульної сторінки опрацьованих польових етнографічних матеріалів (зразок)	268
12. Зразок опрацювання та оформлення усної інформації	269
13. Зразок оформлення усної інформації, зафіксованої впродовж одного дня	270
14. Зразок опрацювання та оформлення аудіозапису	272
15. Зразок оформлення папки з анкетами	274
16. Зразок оформлення конверта з фотоматеріалом	275
17. Зразок оформлення списку світлин	276
18. Зразок оформлення загального конверта з фотоматеріалами	277
19. Зразок оформлення ілюстративного матеріалу (рисуноків, схем, копій тощо)	278
20. Зразок оформлення папки (конверта) з графічними матеріалами	279
21. Опис архівної справи (зразок)	280
Список рекомендованої літератури	281



ПЕРЕДМОВА

З відкриттям у межах історичних факультетів університетів України спеціальності та спеціалізації "етнологія" перед професорсько-викладацькими колективами постало важливе завдання — в якомога стисліший термін забезпечити навчальний процес відповідного профілю належною науково-методичною літературою. Сказане стосується також організації, підготовки та проведення студентської краєзнавчо-етнографічної (етнографічної) практики. Саме задля цього майбутні етнологи слухають дисципліну "Методика польового етнографічного дослідження", засвоюючи теоретичні основи та деякі практичні ази науково-пошукової польової роботи.

За роки незалежності України вийшло друком декілька посібників із цієї дисципліни. Однак усі вони без винятку мають загальний характер. Крім цього, більшість із них поєднує теоретичний матеріал у незначному обсязі та програми-запитальники. Останні хоча й охоплюють майже всі ділянки традиційної культури українського народу, але за якістю, наповнюваністю фактажем та формулюванням запитань, на жаль, не завжди відповідають сучасним вимогам програмного забезпечення навчального процесу, не привчають початківців-етнологів до самостійної їх розробки, науково-пошукової роботи загалом. Принаймні такі програми-запитальники можуть і мають бути предметом окремої уваги, особливо якщо зважати на етнографічну та етнічну мозаїчність України в минулому і нині.

Щонайголовніше, у навчальних посібниках із методики експедиційної роботи відсутні конкретні рекомендації і поради щодо виявлення певних етнокультурних об'єктів в умовах сучасної глобалізації, стандартизації та інформатизації. Це ж стосується вимог, правил і методики наукового опису, фотофіксації, відтворення графічним способом тощо

етнографічних предметів і явищ залежно від їх характеру, стану, принципів дії, функціонального застосування, інших чинників. У посібниках часто відсутні конкретні приклади з методики вивчення різних ділянок традиційної матеріальної та духовної культури, тобто своєрідний супровідний "ілюстративний" матеріал, майже не йдеться у них про кінцевий результат науково-пошукової роботи етнолог-початківця – про критерії, вимоги і правила опрацювання та оформлення зібраних етнографічних джерел для їх передавання в архів на довготривале зберігання. Як засвідчив досвід багатьох зарубіжних і колишніх провідних радянських освітніх центрів (Московського, Санкт-Петербурзького університетів), навчання, особливо набуття практичних знань і навичок, може бути продуктивне лише в тому випадку, якщо початківець-етнолог чітко усвідомлює конкретну мету і завдання роботи, глибоко обізнаний зі способами самостійного їх здійснення під час експедиції чи експедиційного виїзду. Заодно опрацювання та належне оформлення зафіксованих польових етнографічних матеріалів є для студентів своєрідним мобілізаційним стимулом сумлінного ставлення до відповідної дисципліни, сприяє виявленню наукового потенціалу кожного з учасників навчальної практики-експедиції. Саме задля полегшення процесу засвоєння початківцями-етнологами теоретичних основ з методики етнографічного дослідження, а водночас і азів науково-пошукової польової праці, текстову частину посібника доповнює понад два десятки додатків, у яких подані зразки (вже усталені в українській етнологічній науці, або ті з них, які поки що апробують викладачі кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка) анкет і запитальників, ведення польової документації, опрацювання та оформлення етнографічних матеріалів для передання в архів тощо. Готуючи пропонований посібник, автор також широко використав власний досвід і знання, набуті під час організації та проведення багатьох академічних комплексних історико-етнографічних експедицій у різних регіонах України, щорічних студентських польових досліджень-практик.

Розділ 1.

ПОЛЬОВА ЕТНОГРАФІЯ – ОСНОВА ЕТНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Об'єкт, предмет і джерела етнології

У системі гуманітарних знань особливе місце посідає етнологія – наука про народи. Термін "етнологія" походить від поєднання грецьких слів: **ethnos** – "народ, плем'я" і **logos** – "учення, наука, судження". У науковий обіг його ввів Олександр-Цезар Шаванн (1723 – 1800) у 1784 р. В Україні цей термін почали широко вживати члени Наукового товариства ім. Шевченка, започаткувавши в 1899 р. серійне видання "Матеріяли до українсько-руської етнології" (з 1906 р. – "Матеріяли до українсько-руської етнології", з 1909 р. – "Матеріяли до української етнології", у 1929 р. – "Матеріяли до етнології й антропології"). Як галузь історичної науки, етнологія вивчає традиційну матеріальну й духовну культуру та побут різних народів, їхнє походження (етногенез) і розселення, взаємозв'язки між людськими спільнотами тощо.

Головним об'єктом етнології є *етноси* – спільноти різних типів (племена, народності, нації), а також проміжні одиниці (*субетнічні й етнографічні групи*) народу як історичної категорії. Натомість предметна область наукового зацікавлення етnologа дуже широка й різноманітна, але передовсім він досліджує компоненти культури та властивості етносу, які виконують етнооб'єднавчу й етнорозмежувальну функції в процесі його виникнення, розвитку та відтворення.

Для дослідження народу етнологи використовують різні види джерел: *писемні пам'ятки* (опубліковані й архівні), *музейні колекції*, *зображальні матеріали* (графічні, плани, карти, фотографії тощо), *дані суміжних наук* (історії, археології, лінгвістики, фольклористики, психології та ін.).

Зокрема, під час з'ясування походження та етнічної історії українців учені звертаються до "Історії" Геродота, творів грецьких і римських авторів кінця I тис. до н. е. — перших століть I тис. н. е. (Гіппократ, Страбон, Пліній Старший, Птоломай), праць візантійських істориків VI—X ст. (Йордан, Прокопій Кессарійський, Костянтин Багрянородний, Лев Діакон та ін.), літописів княжого періоду ("Повість минулих літ", "Київський літопис", "Галицько-Волинський літопис"). Цінні відомості етнографічного характеру містять актові джерела давньоруського періоду ("Руська Правда", "Устав Володимира Всеволодовича") і XV—XVI ст. ("Судебник 1468 р.", "Устава на волоки", Литовські статuti тощо), козацькі літописи XVI—XVII ст., описово-статистичні джерела і пам'ятки політично-правової культури України різних періодів. Різноманітні етнографічні матеріали виявляємо також у записах очевидців і мандрівників. Скажімо, французький інженер Гійом Левассер де Боплан, перебуваючи в Україні на службі у польського короля, підготував і опублікував працю "Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн" (1651), у якій характеризуються різні сфери життя і діяльності українців та представників інших етносів, що тут проживали в першій половині XVII ст. Серед цих матеріалів значаться і рідкісні, наприклад, опис звичаю сватання дівчини до парубка. Це саме стосується мандрівних записів і щоденників Плано Карпіні та Еріха Лясоти, П'єра Шевальє та Павла Алепського, інших зарубіжних авторів пізнього середньовіччя. Загалом етнологи використовують майже всі види писемних джерел, за якими можна простежити виникнення й еволюцію окремих компонентів чи цілих комплексів традиційно-побутової культури, поступальний процес формування та розвитку етносу.

Особливий вид етнографічного джерела становлять колекції пам'яток матеріальної культури, народного і професійного мистецтва, представлені у музеях різного профілю – народознавчих, історичних, краєзнавчих тощо. Зокрема, у 1873 р. у м. Львові відкрили Музей художньої промисловості і ремесел. Згодом у Східній Галичині постали інші музеї, серед них і етнографічного спрямування. У 1895 р. затверджено положення про створення Музею старожитностей НТШ. До відповідного рішення засновників і членів Товариства спонукали успіхи перших етнографічних виставок у Галичині – в містах Коломиї (1880), Тернополі (1887) та Львові (1894). Під час розбудови музею особливо дбали про поповнення етнографічної колекції. Важливу роль у комплектуванні збірок, розповсюдженні запитальників відіграли голова НТШ Михайло Грушевський (1866 – 1934), голова Етнографічної комісії Іван Франко (1856 – 1916) і довголітній секретар цієї комісії та НТШ Володимир Гнатюк (1871 – 1926). У 1951 р. в результаті об'єднання Державного музею художнього промислу Комітету у справах мистецтва при Раді Міністрів УРСР і Державного етнографічного музею АН УРСР створено Державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР (нині є підрозділом Інституту народознавства НАН України). Тепер його фонди налічують понад 90 000 одиниць збереження – пам'яток традиційної культури і народного мистецтва українців, зразків декоративно-ужиткового мистецтва багатьох інших народів світу. До етнографічної групи фондів збірок належать предмети, пов'язані з основними та допоміжними галузями господарської діяльності (землеробство, скотарство, мисливство, рибальство, бджільництво, збиральництво), вироби народних художніх промислів і ремесел (вишивка, ткацтво, гончарство, ковальство, лозо- і коренеплетіння, кушнірство, лимарство, зброярство і т. ін.). Особливою гордістю музею є збірки одягу, килимів і писанок.

З 1964 р. починається якісно новий етап в етнографічному музейництві України; тоді у м. Переяславі-Хмельницькому, що на території Київщини, відкрили перший музей народної архітектури та побуту – цілком нову форму популяризації

пам'яток традиційно-побутової культури. Відтак постали інші скансени — у містах Ужгороді (1970), Львові (1971), Києві (1976). Найактивнішими учасниками будівництва музеїв під відкритим небом були етнологи-професіонали, що виявляли, перевозили й на місці базування науково-культурних установ відновлювали пам'ятки житлового, господарського, промислового та культового будівництва, збирали й поповнювали фондові збірки типовими зразками традиційних знарядь праці, народного мистецтва українців: посуду, одягу, виробів народних художніх промислів і ремесел тощо. Наприклад, сьогодні в Музеї народної архітектури та побуту у Львові діє 10 секторів ("Бойківщина", "Гуцульщина", "Лемківщина", "Покуття", "Поділля", "Полісся", "Волинь", "Буковина", "Рівнинне Закарпаття", "Львівщина"), де експонується 105 пам'яток народного будівництва, а його фондові збірки становлять 22 000 одиниць традиційно-побутової культури і творів народного мистецтва.

Не менш цінні з наукового погляду колекції зразків традиційної культури українського народу представлені в музеях інших профілів — історичних, історико-краєзнавчих, меморіальних, мистецтвознавчих тощо. З-поміж них доцільно згадати Львівський історичний музей, Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького, музей-заповідник "Козацькі могили" (с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.), Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиця (м. Запоріжжя), Переяслав-Хмельницький історико-культурний заповідник, Національний музей ім. Андрея Шептицького (м. Львів), Державний музей українського народного декоративного мистецтва України (м. Київ), Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Бобринського (Івано-Франківська обл.), Український центр народної культури "Музею Івана Гончара" (м. Київ) та ін. Загалом же цінність музейних матеріалів передовсім у тому, що вони наочно засвідчують етапи розвитку і трансформації традиційно-побутової культури, дозволяють з'ясувати її загальноетнічні риси, регіональні особливості та локальну специфіку, зіставляти об'єкти етнічної культури з відповідними об'єктами

культури сусідніх народів, виявляти на цій основі взаємозв'язки між ними тощо. Музейний експонат є цінним етнографічним матеріалом також тому, що він може приховувати додаткову інформацію про культурні явища, якої не містять інші види першоджерел, зокрема й писемні.

Сказане безпосередньо стосується зображальних матеріалів – палеолітичних та енеолітичних петрогліфічних рисунків, фресок і мозаїк княжого періоду, іконографічних творів пізнього середньовіччя – ХІХ ст., живописних полотен кінця ХVІІІ – ХХ ст., топографічних карт, планів житла, господарських і промислових будівель, сільських і міських поселень різних історичних періодів, рисунків, замальовок, копій тощо. Петрогліфічні зображення Кам'яної Могили (Мелітопольський р-н Запорізької обл.) – відомої археологічної пам'ятки – містять інформацію про виникнення й поширення в Україні скотарства, полозного та колісного транспорту, початки використання упряжних тварин у господарстві, давні вірування і світоглядні уявлення людини тощо. На основі фресок і мозаїк можемо судити про комплекс княжого одягу, а за зображенням сцени "Страшний суд" – про зразки вбрання селян, міщан та інших верств українського суспільства ХVІ – ХІХ ст. Натомість народні живописні полотна про козака Мамаю унаочнюють зовнішній вигляд і щоденне спорядження українських козаків. У творах образотворчого мистецтва зображена широка палітра щоденного життя та побуту українців, інших етносів – господарська діяльність і транспорт, житло й одяг, традиційна обрядовість, сімейні та календарні звичаї тощо. На першочергову увагу заслуговує спадщина Тараса Шевченка (1814 – 1861), Василя Штернберга (1818 – 1845), Костянтина Труговського (1826 – 1893), Сергія Васильківського (1854 – 1917), Сергія Світославського (1857 – 1931), Миколи Самокиша (1860 – 1944), Миколи Пимоненка (1862 – 1912), Олекси Новаківського (1872 – 1935), Фотія Красицького (1873 – 1944), Йосипа Бокшая (1891 – 1975) та багатьох інших художників.

✱ Особливу наукову цінність становить творчість тих українських майстрів олівця, пензля та різця, які за їх допомогою

цілеспрямовано відтворювали щоденне життя і діяльність рідного народу, об'єкти (явища) народної культури. Сьогодні важко вивчати історію розвитку орних знарядь праці без рисунка із зображенням рала другої половини XVIII ст. із південних районів Чернігівщини, який виконав у 1774 р. Йоганн-Антон Гюльденштедт (1745 – 1781). Важливе наукове значення мають десятки акварелей Домініка П'єра де ля Фліза (1787 – 1861), на яких відтворено забудову сіл і садиб, зразки інтер'єру селянського житла та сакральної архітектури, комплекси одягу, похоронні звичаї тощо населення Київської губернії першої половини – середини XIX ст. Олена Кульчицька (1877 – 1967), вболіваючи за стан народної культури українців, спеціально підготувала й опублікувала художні альбоми з промовистими етнографічними назвами: "Архітектура Західної України" (Курськ, 1956), "Гуцульщина: народна культура і побут" (Курськ, 1957), "Народний одяг західних областей УРСР" (Київ, 1959). Нині важко переоцінити втілення О. Кульчицькою різних демонологічних персонажів, які вона зобразила за допомогою художніх засобів для книги В. Гнатюка "Нарис української міфології" (опублікована лише нещодавно: Львів, 2000).

Серед зображальних матеріалів важливе місце посідають також карти, за якими можна з'ясувати місце розселення етносу в різні історичні періоди, межі окремих адміністративно-територіальних та історико-етнографічних регіонів і районів, наявність шляхів сполучення тощо. Скажімо, на спеціальній карті України, опублікованій Г. Л. де Бопланом у 1650 р., не лише окреслено межі проживання українців, а й уперше виділено вісім історичних земель та областей: Поділля, Волинь, Покуття, Брацлавщина та ін. В описах намісництв (Київського, Чернігівського, Харківського тощо) кінця XVIII – початку XIX ст. подані як топографічні карти, так і плани міст із гербовими знаками, на яких зображені основні заняття місцевого населення, типові знаряддя праці, комплекси одягу, прикраси, вироби ремісників і т. ін. Кадастрові карти сіл Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, складені в першій половині XIX ст., а на початку XX ст. доповнені й виправлені відповідно зі змінами, що відбулись у селах за цей період,

містять неоціненні відомості про форми поселень, плани садиб, забудову дворів, промислові об'єкти і т. ін.

Етнологія, як система гуманітарних знань, нині немислима без залучення фактичного матеріалу, набутого вченими суміжних наук. Під час дослідження господарських занять і матеріальної культури українського народу обов'язково уточнюють умови його життя, тобто географічне середовище (рельєф, клімат, водну систему, рослинний і тваринний світ), що є сферою спеціального зацікавлення географів. Натомість становлення та етапи розвитку традиційно-побутової культури українців розглядають на тлі соціально-економічних і суспільно-політичних умов, які вивчають передовсім історики. Фактичні дані історії, археології та лінгвістики (етимології, топоніміки, ономастики) посідають важливе місце під час з'ясування питань, що стосуються культуро- та етногенезу народу, а дані фольклористики — під час вивчення його духовної спадщини, народних знань, громадських і сімейних звичаїв.

І все ж, основу етнології як науки становлять етнографічні матеріали, почерпнуті дослідником безпосередньо від носіїв етнічної культури методом їх опитування, а також набуті способом особистого спостереження за живою дійсністю. Використання передовсім цих матеріалів як першоджерела, власне, й спонукало паралельне вживання для означення науки про народ як історичну спільність іншого терміна — "етнографія".

1.2. Предметна область польової етнографії

Термін "етнографія" також походить від поєднання грецьких слів: **ethnos** — "народ, плем'я" і **grapho** — "пишу". Дослівний переклад цього словосполучення — "народоопис". У науковий обіг його ввів німецький письменник Йоган Зоммер у 1607 р. Серед українських авторів уперше вжив цей термін закарпатський поет і філософ Василь Довгович (1783 — 1849) — у 1824 р.

Українська етнографічна наука розвивалася за законами принципями, характерними для світового народознавства. Водночас для цієї галузі гуманітарних знань була характерна й

деяка специфіка — тривале тлумачення "етнографії" та "етнології" як тотожних дисциплін. Принаймні до 90-х років ХІХ ст. обидва терміни вживались як синоніми. Ситуація змінилася в 1895 р., коли Наукове товариство ім. Шевченка започаткувало серійне видання "Етнографічний збірник". Порівняно з "Матеріями до українсько-руської етнології", про які вже йшлося, тут публікували лише автентичні етнографічні та фольклорні матеріали, почерпнуті, як кажуть, з перших уст і без всякого втручання дослідника в оповідь інформатора, тобто ці матеріали переносили на папір дослівно. Отже, члени НТШ вперше почали розрізняти два рівні народознавчих досліджень в Україні — описовий (етнографія) і теоретичний (етнологія).

У структурі етнографічних досліджень вирішальне значення має збір етнографічних матеріалів серед носіїв етнічної культури. Виявлені та зафіксовані методами спостереження за живою дійсністю та у співпраці з респондентами першоджерела називають *польовими етнографічними матеріалами*, а працю дослідника — *польовим етнографічним дослідженням*.

Польова етнографія — дослідження, яке проводять серед етносів з метою збору первинних етнографічних матеріалів про окремі структурні компоненти традиційно-побутової культури та їх функціонування як певної системи. Отже, об'єктом польової етнографії є окремі народи, а предметом — їхня традиційно-побутова культура.

Поняття "традиційно-побутова культура" сучасні науковці тлумачать двояко — у вузькому й широкому значенні, позаяк за останнє століття змінилось розуміння культури як явища. Зокрема, нині в культурі виділяють два генетично різні шари: історично ранній (нижній), який становлять успадковані з минулих епох компоненти культури, та історично пізній (верхній), який охоплює сучасні культурні явища — як екзогамні (запозичені), так й ендегамні (власні). Однак основне етнічне навантаження виконують лише найбільш стійкі компоненти народної культури, що утворюють її стрижень чи каркас. Для означення таких компонентів культури власне і вживають термін "традиція" (найчастіше у множині — "традиції"; від лат. слова **traditio** — "передавання, успадкування"). При цьо-

му такий шар культури обов'язково характеризується колективністю, масовістю, тобто не залежить від конкретного представника етносу – *етнофора*.

Водночас, як довели вчені, нині традиції властиві не для всієї сукупності культури певного народу, а передовсім для її позавиробничої сфери – *побуту*, тобто повсякденного задоволення матеріальних і духовних потреб. Словом, вживаючи термін "побут", етнолог свідомо протиставляє його поняттю "професійна культура", яка включає як способи діяльності різних спеціалістів-професіоналів, так і результати їхньої праці (продукцію). Крім цього, мовлячи про професійну культуру, мають на увазі і професійно-індивідуальне, і професійно-масове виробництво. Отже, ту частину культури, яка виконує основне етнічне навантаження, сучасні українські вчені найчастіше називають "традиційно-побутовою" ("традиційно-позавиробничою") культурою. Таке визначення народної культури у вузькому значенні передбачає, що до цього шару культури не належать не лише вся професійна культура (як індивідуальна, так і масова), а й нестійкі (нетрадиційні) компоненти побутової культури.

У широкому значенні поняття "традиційно-побутова культура" ("народна культура") охоплює ще дві специфічні зони: повсякденну мову (наріччя, діалект, говір, говірка тощо) і повсякденну свідомість. У сукупності ці три підсистеми (традиційно-побутова культура у вузькому значенні, побутова мова, побутова свідомість) і є основними носіями етнічних властивостей, так званого етнічного шару культури.

Етнологи вивчають переважно традиційно-побутову культуру, тобто етнічну культуру у вузькому значенні. Однак під час збору польових етнографічних матеріалів вони фіксують також народну термінологію, яка є невід'ємною складовою тієї чи іншої ділянки культури. Це ж стосується і ставлення респондента до її компонентів чи комплексів. Крім цього, етнолог часто починає своє польове дослідження зі з'ясування самоідентифікації носія (етнофора) традиційно-побутової культури, тобто з приналежності його до певної етнічної спільноти – до основної (нація) чи проміжної (субетнос, етнографічна група) одиниць.

1.3. Головні напрями польових етнографічних досліджень

Усе сказане вище засвідчує, що польова етнографічна робота дуже різноманітна. Із огляду на це дослідники групують виявлені та зафіксовані під час експедиції, а відтак опрацьовані й залучені до наукового обігу етнографічні першоджерела за декількома напрямками. Серед цих напрямів виділимо чотири — найголовніші.

1. *Реконструкція історії доісторичного періоду (первісного суспільства)*. Польові етнографічні матеріали фіксують переважно серед тих етносів, які через різні об'єктивні причини донедавна перебували чи й досі перебувають на стадії домінування привласнювального або на початкових етапах розвитку відтворювального господарства, тобто серед тих спільнот, що зберегли архаїчні за походженням форми діяльності та життя, суспільні інститути, компоненти культури тощо. На жаль, нині у світі таких етносів збереглось мало і з кожним роком їх кількість зменшується.

Однак етнокультурні явища дуже давнього походження також часто зберігаються в культурі та побуті сучасних націй, зокрема й української. Такі явища існують переважно у трансформованій формі, тобто втратили первісний зміст і первісне значення. Етнологи називають їх "*пережитками*". Що більше, на останніх ґрунтується популярний і досі один із головних методів етнологічної науки — *метод пережитків*. Уперше його обґрунтував англійський етнолог-еволюціоніст Едвард Бернетт Тайлор (1832 — 1917) у праці "Примітивна культура" (1871). На думку вченого, "пережитки" могли мати одне з трьох значень: а) незмінні залишки культури; б) погляди і звичаї, які змінилися в процесі пристосування до нових умов; в) відроджені звичаї та уявлення. Загалом в останній третині ХІХ — на початку ХХ ст. метод пережитків став основою багатьох теорій, які стосувались історії людства первісної доби.

Досить багато пережитків збереглось у традиційно-побутовій культурі українців. Наприклад, і досі на теренах Полісся

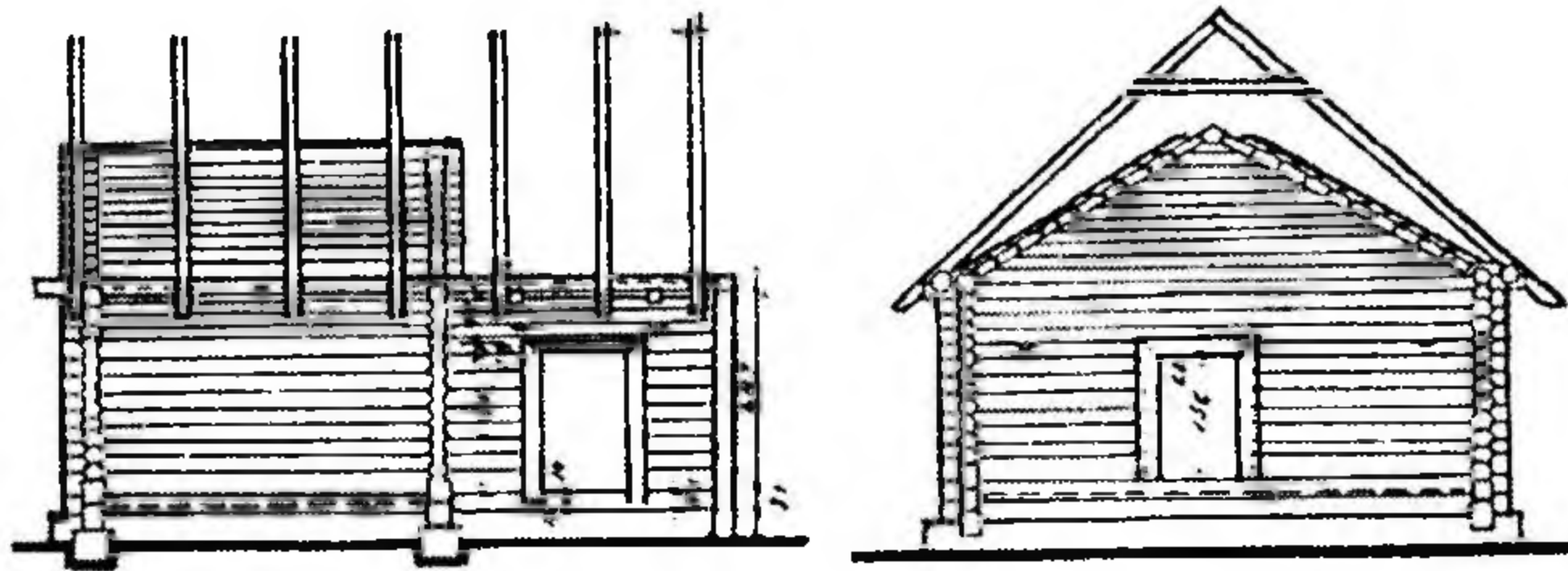


Рис. 1. Зруб комори і сіней середини третьої чверті XIX ст. із с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл.
(за Р. Радовичем)

(Житомирщина, Рівненщина) спорадично побутують хати та холодні приміщення ("кліті" – комори) з дахом, який влаштований на сволоках, врубаних у трикутні фронтони – завершення зрубу причілкових стін. Інакше кажучи, стеля в цих будівлях не плоска, а повздовжньо-вінчаста, тобто має так званий накот ("стулю накотом", "круглу столь"), який водночас служить дахом. У минулому споруди з таким дахом-стелею побутували на території Полісся України, як і скрізь у лісовій зоні Східної, Центральної, Північної та Західної Європи.

Наведемо ще один приклад. За спорадичними етнографічними свідченнями, ще на початку XX ст. подекуди на Поліссі побутувало житло, в якому єдиним опалювальним пристроєм було відкрите вогнище посеред помешкання – "горно", яке, мало прямокутну форму (80 × 100 см) і близько 50 – 70 см заввишки. Стінки "горна" мурували з каміння, скріплюючи розчином із глини, а порожнину – заповнювали піском. Зверху на опалювальному

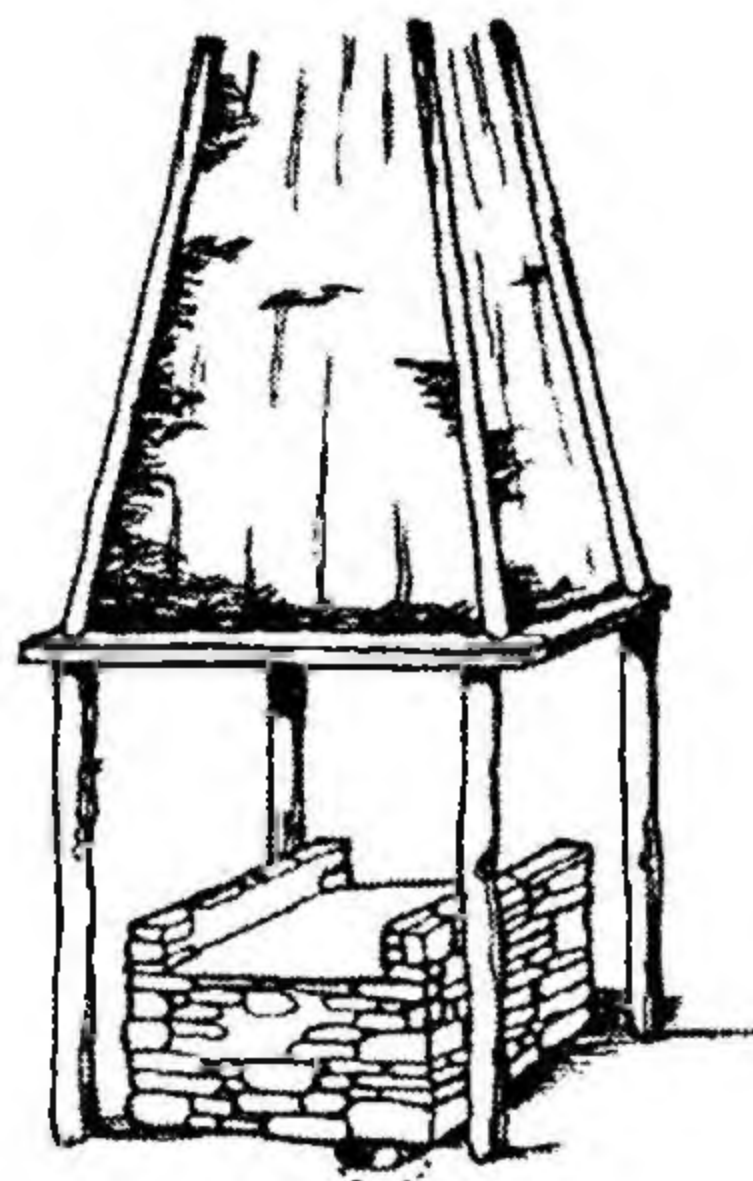


Рис. 2. Реконструкція відкритого вогнища ("горна") з комином у хаті із с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл.
(за Р. Сілецьким)

пристрої розміщувався глиняний "черінь", причому з метою залобігти розсуванню дров уздовж двох протилежних стінок майстрували бортики заввишки приблизно 25 см кожний. Під час опалення дим із вогнища виходив у плетений комин, влаштований на чотирьох стовпах, закопаних у долівку навколо "горна". Верхня частина комина виходила за межі даху. Подібні пристрої були властиві в минулому також для будівельної традиції інших районів лісової зони Східної і Центральної Європи.

Обидва описані пережитки є сприятливим чинником для реконструкції традиційного житла населення України княжої чи ранньослов'янської доби і навіть давніших історичних епох. Це ж стосується й інших ділянок доісторичної традиційно-побутової культури автохтонів. Правда, в умовах сучасного науково-технічного прогресу ці пережитки швидко зникають. Тому під час польових етнографічних експедицій народознавці зобов'язані максимально повно і всебічно їх виявляти та фіксувати — як важливе історичне джерело про давнє походження культури українського народу.

2. *Дослідження етногенезу (походження етносу) та етнічної історії сучасних народів.* З'ясування походження та початкових етапів етнічної історії різних народів, зокрема й українського, належить до пріоритетних проблем сучасної науки. Успішно розв'язати їх можна лише за однієї умови — залучивши досягнення різних галузей знань гуманітарного профілю: антропології, археології, історії, мовознавства, фольклористики та ін. У цьому ряду знань особливе місце посідають наукові результати *історичної етнології* — субдисципліни етнології, представники якої досліджують походження та еволюцію компонентів народної культури: матеріальної, духовної, соціо-нормативної тощо, причому обов'язково з'ясовуючи їхню етнічну самобутність. Дослідження в царині історичної етнології ґрунтуються насамперед на польових етнографічних матеріалах, серед яких найбільшу цінність становлять пережитки.

Возвиваючи зазначений напрям етнологічної науки, сучасні історики-народознавці широко послуговуються у своїх працях даними археології, історії, лінгвістики та інших суміжних

наук. На жаль, сказане меншою мірою стосується представників суміжних наук, зокрема археологів, які вивчають найдавніші періоди історії людства. Саме їм належить найбільша кількість різних гіпотез і концепцій про походження українського етносу, джерел та початкових етапів розвитку відтворювального господарства (землеробства і скотарства), виникнення та етапів еволюції різних ділянок матеріальної культури (знарядь розпушування ґрунту, засобів виробництва та продукції ремесел і промислів, поселень, житла й господарських споруд, одягу та їжі), первісних світоглядних уявлень, вірувань, знань, кровноспоріднених і територіально-громадських зв'язків тощо. Запобігти поширенню в наукових колах і серед читацької аудиторії хибних, а то й навмисне надуманих міркувань щодо походження та культурних здобутків давніх етносів України може лише комплексний аналіз фактичного матеріалу, системний підхід до вивчення явищ та об'єктів народної культури з використанням основних методів сучасної історичної та етнологічної науки – типологічного, ретроспективного аналізу, історичної реконструкції тощо.

3. *Реконструкція історії культурних взаємозв'язків між етносами в різні історичні періоди.* Як і в попередньому випадку, виявлення етнокультурних взаємозв'язків є одним з головних завдань сучасної історичної науки. Особливо це стосується знавців історичного минулого українського народу, оскільки віддавна терени України були ареною міграції різних етносів – у добу енеоліту і бронзи, раннього заліза та княжого періоду тощо. Нагадаємо: лише у I тис. до н. е. – I тис. н. е. тут проживали кіммерійці та скіфи, сармати й готи, гуни й авари, інші спільноти. Впродовж більшої частини II тис. українські етнічні землі були розчленовані та окуповані іноземцями – литовцями і поляками, угорцями й австріяками та ін. Все це вплинуло й на окремі ділянки та комплекси традиційно-побутової культури українців. Безперечно, під час спільного проживання чужинці теж запозичували в українців деякі культурні елементи та явища. Отож, виявлення та фіксація етнографічних відомостей про відповідний етнокультурний процес створює додаткову фактологічну базу для об'єктивної реконструкції

інтенсивності й рівня взаємозв'язків українців з колоністами і сусідніми етносами, етнокультурного взаємообміну між ними, а також для з'ясування частки іноетнічних запозичень у культурній спадщині українців, місця й ролі цих запозичень у розвитку їхніх загальноетнічних ознак і властивостей. Очевидно, що остаточно розв'язати поставлені питання можна лише за умови щонайповнішого залучення фактажу, набутого фахівцями суміжних наук – археології, історії, лінгвістики, мистецтвознавства та ін.

4. *Дослідження сучасності*. Етноси як історична категорія відтворюються і розвиваються, вимагаючи постійної уваги до себе різних фахівців, зокрема й етнологів. Щоправда, народознавці й досі не визначились остаточно щодо предметної області дослідження етнічних спільнот у постіндустріальний період. Упродовж ХХ ст. сформувалася ціла низка самостійних дисциплін, які також вивчають окремі аспекти культурної спадщини етносів, функціонування спільнот загалом. Скажімо, етносоціологія досліджує різноманітні соціальні та етнічні процеси, етнічну і соціальну мобільність, соціальну та політичну основу функціонування етнічних рис культури й побуту, етнодемографія – особливості відтворення етносів, динаміку їх чисельності та історичної змінності, етнопсихологія – етнічні особливості психіки, народний дух і душу, формування та функціонування національної самосвідомості, етнічних стереотипів і етноментальних рис тощо. Зрозуміло, що за наявності цих та інших дисциплін і самостійних напрямів, предметна область наукового зацікавлення сучасного етнолога, порівняно з народознавцями ХІХ – першої половини ХХ ст., суттєво звужилася. І все ж, вона не зникла зовсім. Незважаючи на різноманіття нинішнього життя, українці й досі вирощують городні культури традиційними способами та ловлять рибу традиційними снастями, дотримуються різних, архаїчних за походженням, звичаїв і обрядів, лікують народними засобами та методами різні хвороби, визначають за поведінкою тварин і птахів погоду тощо. Словом, і тепер український народознавець має виявляти та фіксувати етнографічні відомості передовсім про ті явища, які підтверджують давнє походження українсько-

го народу як спільності, тобто першоджерела з традиційно-побутової культури у вузькому та широкому значеннях цього поняття. Водночас етнолог не може ігнорувати сучасні процеси (етнічні, культурні, мовні тощо), які, безперечно, змінюють національне обличчя українців.

Окреслені вище проблеми, які розв'язують сучасні українські вчені на основі етнографічних матеріалів, набутих безпосередньо в експедиціях, супроводжуються низкою труднощів. Зокрема, якщо наприкінці ХІХ – у 30-х роках ХХ ст., коли народознавців цікавило винятково сільське населення, дослідник міг покладатися на традиційні для тогочасної етнографічної науки *методи спостереження та опитування*, то нині в умовах посилення процесів урбанізації, загальної стандартизації, інформатизації тощо ситуація змінилася докорінно. З одного боку, за останнє століття справді суттєво звузилася предметна область етнографії, зокрема й на селі, а тому етнолог часто змушений спеціально займатися пошуком тих пам'яток, які його цікавлять. Ще важче виявити залишки давніх за походженням зразків традиційно-побутової культури у міському середовищі. Врешті, ускладнились умови польової етнографічної праці народознавця. З іншого боку, через ускладнення сучасної етнічної та соціально-професійної структури населення України, особливо міського, зі зростанням внутрішньої міграції населення та еміграції представників українського етносу за кордон, етнолог щораз частіше звертається до статистики. Однак державні й відомчі статистичні дані не завжди містять відомості, необхідні для вивчення етнічних та етнокультурних процесів. Тому він змушений самостійно проводити масові етнографічні дослідження населення. Отже, лише спеціальна підготовка етнолога до пошуку заздалегідь визначених носіїв етнічної культури і належної співпраці з ними зробить науково-пошукову роботу плідною.



Розділ 2.

З ІСТОРІЇ ПОЛЬОВИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТРАДИЦІЙНО- ПОБУТОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

Зацікавлення традиційно-побутовою культурою автохтонів України сягає давніх часів і тривалий історичний період мало описовий характер. І все-таки, перші спеціальні народознавчі дослідження досить пізні. Це ж стосується і польової науково-пошукової роботи дослідників культури українців. Загалом можна виокремити кілька історичних етапів експедиційних етнографічних досліджень. На жаль, цей важливий вид наукової роботи досі мало цікавив українських фахівців-етнологів або вони торкалися його принагідно. Тому розглянемо лише найважливіші віхи відповідної праці наших попередників та зосередимось на найпомітніших фактах.

2.1. Польові етнографічні дослідження в Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Початком української етнографічної науки деякі вчені вважають працю "Опис весільних українських простонародних обрядів" (Санкт-Петербург, 1777), яка належить Григорію Калиновському (дати народження і смерті не відомі). Щоправда, способи добування Г. Калиновським первинного фактичного матеріалу про цю важливу ділянку традиційної духовної культури українців (стаціонарно, тобто на місці проживання, чи під

час мандрівок) та конкретні терени його фіксації сучасникам поки що не відомі. Натомість райони праці першої в Україні наукової експедиції, яку очолював Й.-А. Гюльденштедт, не підлягають сумніву. Зокрема, в 1774 р. його експедиція базувалася у м. Кременчуці (нині Полтавська обл.). Упродовж зими та частини літа дослідники здійснили кілька поїздок по навколишніх районах й обстежили Слобожанщину та Новоросію. Збирали етнографічний матеріал, застосовуючи метод індивідуальних спостережень за господарською діяльністю, культурою і побутом населення краю. Велику увагу приділяли графічній фіксації предметів матеріальної культури. Отже, Й.-А. Гюльденштедт, як керівник, уперше поєднав два способи проведення експедиції – стаціонарний і маршрутний.

Про те, що наприкінці XVIII ст. експедиційний спосіб збору етнографічних відомостей став загальноприйнятим, свідчать і наведені нижче факти. Яків Маркович (1776 – 1804), автор народознавчого дослідження "Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях" (Санкт-Петербург, 1798), проживаючи в тодішній столиці Російської імперії, спеціально здійснив у 1795 р. поїздку в Україну, де безпосередньо спостерігав за життям місцевого населення та фіксував усе, що заслуговувало на увагу. Француз за походженням Бальтазар Гакет (1739 – 1815), професор Львівського університету, автор чотиритомного видання "Нові природничо-політичні подорожі в 1788 – 1795 роках через Дакські та Сарматські, або ж Північні Карпати" (Нюрнберг, 1790 – 1796), відвідав різні країни Європи (Молдову, Угорщину, Румунію та ін.), а також деякі етнографічні регіони та райони України (Бойківщину, Гуцульщину, Покуття, низинні райони Буковини, Південь України). Це дало йому змогу зібрати цікаві етнографічні матеріали, зокрема, відомості про одяг, жіночі прикраси, житло, господарські споруди і весільні звичаї гуцулів, а також описати побут та культуру ногайських татар.

Широко практикував польові етнографічно-фольклористичні дослідження відомий польський учений Зоріан Доленга-Ходаковський (1784 – 1825). Поселившись у 1814 р. у м. Порицьку, що на Волині, він упродовж п'яти років (1814 – 1818) мандрував

звідти селами й містечками тієї частини України, що перебувала в складі Російської імперії, — Волині, Поділля, Київщини, Чернігівщини, Полтавщини. У 1818 р. дослідник відвідав Галичину, побувавши у Раві-Руській, Потеличі, Крехові, Жовкві, Городку, Янові (нині смт Івано-Франкове), Львові та його околицях. Під час наукових подорожей народознавець записав відомості про деякі види обрядовості (весільну, календарну), зібрав великий масив українського фольклору, який, власне, й став основою цінного сучасного видання "Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського" (Київ, 1974).

У 20 — 30-х роках ХІХ ст. в Україні виникають народознавчі центри, з-поміж яких головні містились у Львові, Києві та Харкові.

Українську етнологію у Львові започаткували члени "Руської трійці" — Маркіян Шашкевич (1811 — 1843), Іван Вагилевич (1811 — 1866), Яків Головацький (1814 — 1888) — ініціатори та організатори широкої народознавчої роботи на західноукраїнських землях, учасники польових етнографічних досліджень, автори етнологічних праць.

Збирацька робота кожного з них починалась у рідних місцях: М. Шашкевича — у с. Підлісся Золочівської округи (нині с. Підлісся Золочівського р-ну Львівської обл.), І. Вагилевича — у с. Ясень Стрийської округи (нині Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.), Я. Головацького — у с. Чепелі Золочівської округи (нині Бродівського р-ну Львівської обл.). Відтак вони вивчали традиційну культуру рідного народу в різних місцевостях Галичини, Буковини і Закарпаття.

У 1833 р. упродовж трьох тижнів Я. Головацький здійснив свою першу подорож, зокрема за маршрутом: Львів — Солонка — Миколаїв — Розвадів — Крупське — Розділ — Берездівці — Підністрияни (Львівська обл.) — Княгиничі — Григорів — Букачівці — Бурштин — Бовшів — Галич — Крилос — Станіславів (нині м. Івано-Франківськ) — Тисмениця — Тлумач — Хотимир — Потік — Коломия — Гвіздець — Сороки — Вербівці — Чернятин — Городенка — Поточище — Серафинці — Стецева (Івано-Франківська обл.) — Бабин (Заставнівський р-н Чернівецької обл.) — Синьків (нині с. Богданівка Заліщицького р-ну

Тернопільської обл.). Звідти він поїхав бричкою до містечка Чортків, а далі — возом до Львова.

У 1834 р. Я. Головацький здійснив тривалу мандрівку в Карпати за маршрутом: Львів — Наварія — Хоросно — Дубини — Монастир — Щирець — Дмитрів — Вербіж — Дроговиж — Стрий — Довге — Великі Дідушичі — Соколів (Львівська обл.) — Болехів — Долина — Рожнятів — Перегінське — Ясень — Майдан (нині с. Міжгір'я Богородчанського р-ну) — Солотвин — Манява — Надвірна — Деятин — Коломия (Івано-Франківська обл.). Далі через Хотимир, Нижнів, Монастирська, Підгайці, Бережани, Поморяни, Богутин дістався до Золочева, а звідси — до батьків у с. Чепелі. Учений фіксував цікаві історичні пам'ятки, записував усну народну творчість, інформацію про різні види господарських занять, матеріальну та духовну культуру.

Великі народознавчі мандрівки здійснив Я. Головацький у літні місяці 1839 — 1840 рр., результати яких лягли в основу його відомого нарису "Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі, описана у листах до приятеля у м. Л." (Жовтень (Львів). — 1976. — № 6. — С. 49 — 94), уперше опублікованого чеською мовою в періодичному виданні "Časopis Českého Muzeum" (Прага, 1841 — 1842). Опис подається в формі листів, які розкривають основні етапи та маршрут подорожі. Як звично, починались вони у Львові й далі проходили багатьма селами, містечками та містами сучасних Львівської, Івано-Франківської та Закарпатської областей, а також деякими місцевостями Румунії та Польщі.

На основі польових етнографічних матеріалів, набутих у 30 — 40-х роках ХІХ ст. під час мандрівок, згодом (після переїзду в Санкт-Петербург, 1867) учений опублікував праці "О костюмах или народном убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии" (Москва, 1867), "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" (Москва, 1878) та ін. У дослідженні "Объяснение этнографической карты Галичины, северо-восточной Угрии и Буковины" (Москва, 1878) Я. Головацький уперше створив етнографічне районування Галицького краю, виділивши в його межах Покуття, Поділля, Полісся, Опілля,

Волинь, Бойківщину, Гуцульщину та Лемківщину. Дослідник виступив ініціатором і безпосередньо долучився до збору зразків народної культури українців Галичини, Закарпаття та Буковини для етнографічної виставки в Москві (1867). Лише з Галицького краю на цю виставку було надіслано 28 предметів домашнього вжитку (переважно комплекти традиційного одягу), 56 фотографій і 23 акварельні малюнки.

Не залишався осторонь польових етнографічних досліджень на західноукраїнських теренах також І. Вагилевич, який особливу увагу приділив автохтонам Східних Карпат — бойкам, лемкам та гуцулам, що втілювалось у низці спеціальних народознавчих розвідок із промовистими назвами: "Гуцули, мешканці східної частини Карпатських гір" (1838 — 1839), "Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині" (1841) "Лемки — мешканці західних Карпат" (1841), вперше опублікованих в уже згаданому періодичному виданні "Časopis Českého Muzeum".

Активно працювали у 30 — 40-х роках ХІХ ст. народознавці Києва і Харкова, щоправда їх цікавила переважно усна народна творчість українців. Виняток становить етнографічне дослідження "Дні і місяці українського селянина" Михайла Максимовича (1804 — 1873), опубліковане в повному обсязі лише нещодавно (Київ, 2002). Праця містить етнографічні та фольклорні матеріали, власноруч записані істориком і народознавцем у Середньому Подніпров'ї — у поселеннях, розташованих в околицях заснованого ним хутора Михайлова Гора, що поблизу с. Прохорівка Золотоніського повіту Полтавської губернії (тепер Канівського р-ну Черкаської обл.), та в басейні річки Супой. У 40 — 50-х роках М. Максимович також розробляв план проведення великої фольклорно-етнографічної експедиції по північному Лівобережжю України та прилеглих до нього російських і білоруських землях з метою складання "детальної етнографічної карти", який не вдалося реалізувати. Тоді ж були проведені перші етнографічні експедиції з метою збору пам'яток традиційної культури і побуту для музеїв Київського та Харківського університетів.

✱ Серед польських народознавців зазначеного періоду непересічною постаттю був Юзеф Ігнаци Крашевський (1812 —

1887), з-під пера якого вийшло майже 500 творів – літературних, історичних, етнографічних та ін. Дитинство його минуло на Волині. Після закінчення Віленського університету він деякий час викладав польську мову в Київському університеті. Але найкращі роки свого життя Ю.-І. Крашевський прожив на Волині, де знову поселився в 1836 р. і провів тут майже чверть віку (1836 – 1860). Зріднившись із цим куточком України, він часто й багато подорожував, збираючи різні відомості, зокрема й етнографічні, які відтак лягли в основу його численних праць літературного та етнографічного характеру. Певний інтерес для сучасного дослідника становлять етнографічні праці Ю.-І. Крашевського "Спогади про Волинь, Полісся і Литву" (*Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*. – Wilno, 1840), "Картини із життя і подорожі" (*Obrazy z życia i podróży*. – Wilno, 1842), а також "Спогади про Одесу, Єдиссан і Буджак" (*Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budżaku*. – Wilno, 1845 – 1846. – Т. I – III), написані ним на основі особистих спостережень та набутих під час трьох поїздок до Одеси відомостей. Точніше, шлях цих поїздок проходив через міста і села етнографічної Волині (Городок, Млинів, Тайкури), Східного Поділля (Старий і Новий Костянтинів, Микулинці, Тульчин), причорноморських степів (Балта, Байтали, Ананьїв).

Загалом наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. народознавці проводили свої польові етнографічні дослідження переважно самотужки, їх цікавила передусім духовна культура українців, особливо усна народна творчість. Водночас уже тоді широко застосовували два основні способи проведення експедиції – стаціонарний і маршрутний.

2.2. Науково-пошукова робота народознавців другої половини XIX ст.

Після поразки революції 1848 р. у національно-культурному житті галицьких, закарпатських та буковинських українців, зокрема й у галузі етнології, настав тривалий період застою. У

50-х роках ХІХ ст. у Львові не було опубліковано жодної окремої етнографічної чи фольклористичної праці українського народознавця. Основним джерелом популяризації етнографічних знань стала тоді, а також пізніше, періодика: "Зоря галицька" (Львів, 1848 – 1857), "Слово" (Львів, 1861 – 1887), "Правда" (Львів, 1867 – 1895) та ін. На західноукраїнських землях поширюються москвофільські тенденції, які теж негативно вплинули на достовірність народознавчих записів, етнологічних досліджень загалом. Вивчення народної культури здійснювали спорадично аматори-збирачі, які переважно обмежувалися спостереженнями у місцях свого перебування чи проживання. Серед них згадаємо передусім Олексія Торонського (1838 – 1899), автора праці "Русини-лемки" (Львів, 1860) – першого комплексного дослідження про автохтонів північної частини Лемківщини (про їхнє походження, межі проживання, головні та допоміжні заняття, матеріальну культуру, сімейні та календарні звичаї, усну народну творчість). Першим серед західноукраїнських дослідників описав народну культуру мешканців окремих населених пунктів (Дубковець, Раштівці, Сорока, тепер Гусятинського р-ну Тернопільської обл.) етнограф і громадський діяч Ігнатій Галька (1834 – 1903), зокрема у праці "Народные звичаи и обряды над Збручем" (Львів, 1861 – 1862. – Ч. 1 – 2). Багатою інформативністю та дослідницькою спрямованістю відзначається запис весільного обряду Володимиром Навроцьким (1847 – 1882) у його рідному с. Котузів (нині Теремовлянський р-н Тернопільської обл.), вміщений у часописі "Правда" (1869).

На середину 70-х років припадає початок народознавчої роботи Івана Франка (1856 – 1916) та Михайла Павлика (1853 – 1915), які, на відміну від своїх попередників, доклали зусиль для створення наукового осередку і налагодження цілеспрямованої, систематичної праці. Помітною подією в тогочасній етнології стала доповідь М. Павлика "Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині" (1876), виголошена перед членами товариств "Дружній лихвар" та "Академічний гурток", а також у Львівській духовній семінарії. Згодом І. Франко заснував у Львові перше на теренах Західної України

товариство з дослідження етнографії і фольклору українців — "Етнографічно-статистичний кружок" (1883 — 1885).

Повсякденні заняття і побут, матеріальна та духовна культура українців Карпат (бойків, гуцулів, лемків) цікавила польського народознавця Вінцентія Поля (1807 — 1872), автора монографій "Погляд на північні схили Карпат" (*Rzut oka na północne stoki Karpat.* — Kraków, 1851), "Картини із життя і природи" (*Obrazy z życia i natury.* — Kraków, 1869), а також низки статей, опублікованих лише в ХХ ст. у "Працях з етнографії північних схилів Карпат" (*Prace z etnografii północnych stoków Karpat.* — Wrocław, 1966). У кожній із них містяться матеріали, зібрані вченим під час мандрівок у молоді роки Східними Карпатами і Прикарпаттям (Лемківщина, Бойківщина, Гуцульщина, Покуття, Опілля та інші етнографічні райони). Принаймні, як припускають сучасні дослідники, більшість етнографічних матеріалів, які лягли в основу останньої названої праці, В. Поль зібрав у Карпатах у 1839 — 1844 та 1857 — 1859 роках. Традиційна культура і побут населення Покуття, Гуцульщини та Бойківщини були предметом уваги Августа Бельовського (1806 — 1876) у дослідженні "Покуття" (*Pokucie.* — Kraków, 1857), в якому використані також його власні етнографічні спостереження, набуті під час краєзнавчих мандрівок Карпатами та Підгір'ям.

Найцікавішою постаттю на ниві польської етнографії і фольклористики другої половини ХІХ ст. є Оскар Кольберг (1814 — 1890). У величезній науковій спадщині вченого вагоме місце посідають праці, присвячені українцям. Однією з кращих є чотиритомна фольклорно-етнографічна монографія "Покуття" (*Pokucie.* — Kraków, 1882 — 1889), появі якої передувала велика скрупульозна збирацька робота дослідника на теренах галицького Покуття в 1861, 1863, 1867 — 1868, 1871, 1876 — 1877 та 1880 роках. "Покуття" О. Кольберга — це широка картина побуту й культури населення краю. Тут йдеться про місцевість і тутешніх мешканців, описуються їхня мова, одяг, житло, господарство, види транспорту, промисли і, нарешті, різні звичаї та обряди (календарні та родинні).

Відповідної схеми дослідник дотримувався майже в усіх своїх інших працях, польовий етнографічний матеріал для

яких збирав особисто. Зокрема, в 1859 і 1867 – 1870 рр. учений відвідав Холмщину, в 1861, 1863 та 1883 – 1885 рр. – Надсяння (переважно околиці м. Перемишля, які становили терени українсько-польського пограниччя в басейні річки Сян), у 1862 р. – Полісся і Волинь (околиці Ковеля, Володимира-Волинського та Житомира), в 1858 і 1862 роках – Східне Поділля, в 1867 та 1877 роках – Західне Поділля (територію між річками Серет і Збруч), у 1883 – 1885 рр. – північну частину Лемківщини та північно-західну частину Бойківщини, в 1867 – 1868, 1870 – 1871, 1876 – 1877 і 1880 роках – Гуцульщину тощо. Неодноразово бував він у низинних районах сучасної Львівщини. Принаймні існують усі підстави стверджувати, що дослідник побував у Глинянах, Задвір'ї, Яричеві, Яворові, Ляшках, Милятині, Убинях, Сокалі, острові, Золочеві, Жовкві, Жидачеві, Бродах.

Виявлений та зафіксований О. Кольбергом особисто польовий етнографічний матеріал відтак ліг в основу багатьох праць, більшість із яких побачила світ уже після його смерті – у серійному виданні "Dzieła wszystkie". Складову цієї серії становлять такі праці, як "Холмщина" (Chełmskie. – Wrocław; Poznań, 1964. – Cz. I – II), "Перемишльщина" (Przemyskie. – Wrocław; Poznań, 1964), "Волинь. Обряди, мелодії, пісні" (Wołyń. Obrzędy, melodie, pieśni. – Wrocław; Poznań, 1964), "Сяноччина і Кросненщина" (Sanockie-Krośnieńskie. – Wrocław; Poznań, 1972 – 1974. – Cz. I – III), "Русь Карпатська" (Ruś Karpacka. – Wrocław; Poznań, 1970 – 1971. – Cz. I – II), "Поділля" (Podole. – Poznań, 1994) та ін. Як ми вже зазначали, у кожній з них учений дотримувався єдиного для своїх монографічних досліджень плану, тобто подавав характеристику населення, описував одяг, їжу, загальний вигляд села, житло, господарські знаряддя, заняття мешканців тощо. Найбільше уваги етнограф приділив традиційним звичаям та обрядам, а також усній народній творчості (пісенній і розповідній) українців.

У Наддніпрянській Україні наукове вивчення традиційно-побутової культури значно сповільнилося після арешту та висилки за межі рідного краю багатьох членів Кирило-Мефодіївського товариства. Крім цього, у другій половині ХІХ ст.

українська культура розвивалася в суворих умовах цензури. Царський уряд всілякими заборонами також обмежував розвиток української мови (Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р.).

Успіхи етнографічної і збирацької роботи 50 – 60-х років спершу були пов'язані з діяльністю Комісії для опису губерній Київського учбового округу (1851 – 1864), створеної при Київському університеті. У 1854 р. при Комісії відкрили відділення етнографії – перший офіційний народознавчий осередок в Україні. Новий крок у розробці науково-методичних засад української етнографії, в удосконаленні методики збирання народознавчих матеріалів пов'язаний з діяльністю Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що відкрився в 1873 р. у Києві. Відділ опублікував низку інструктивних матеріалів і програм, випустив у світ історико-статистичні та етнографічні збірники. Проте вже в 1876 р. царський уряд заклав Південно-Західний відділ РГТ, після чого систематичне й послідовне дослідження території України значно звузилося.

Серед етнографів Наддніпрянської України другої половини ХІХ ст. найколеритнішою постаттю був, безперечно, Павло Чубинський (1839 – 1884), який очолював Південно-Західний відділ і під керівництвом якого постало фундаментальне семитомне видання "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом Юго-Западного отдела. Материалы и исследования" (Санкт-Петербург, 1872 – 1878). Заслуга П. Чубинського полягає також у тому, що він зумів органічно поєднати історичні, статистичні, правові та економічні дані з багатющими етнографічними і фольклорними матеріалами, розширив межі досліджень, удосконалив методику збору та опрацювання польових народознавчих джерел. Завдяки титанічній енергії і неабияким організаторським здібностям П. Чубинського, в 1869 – 1870 рр. були проведені три масштабні експедиційні обстеження в Україні та суміжних з нею районах Білорусії і Польщі, матеріали яких згодом і стали основою "Трудов".

✱ Улітку 1869 р. маршрут дослідника пролягав від Києва до Канева, потім долиною річки Рось по кількох повітах Київщини

до міст Бердичева та Житомира. Звідси він помандрував уздовж річки Случ через Новоград-Волинський і Старокостянтинівський повіти у Подільську губернію (Проскурівський, Ушицький та Кам'янецький повіти). Далі цей маршрут пролягав територією Бессарабії та Польщі, де було охоплено 9 повітів Седлецької та Люблінської губерній, а також Холмщину. На зворотному шляху П. Чубинський побував у Кременецькому, Дубнівському, Володимирському повітах Волинської губернії, у Грубешові Люблінської губернії, у Ковелі, Луцьку, Рівному, Овручі, Малині та Радомишлі.

Узимку 1869 р. дослідник відвідав Радомишльський повіт Київської губернії, Ковельський, Луцький, Рівненський, Овруцький повіти Волинської губернії і завершив мандрівку в м. Радомишль.

Улітку 1870 р. разом з І. Чередниченком та В. Кравцем П. Чубинський об'їздив південні повіти Київщини (Черкаський, Звенигородський, Уманський, Сквирський, Чигиринський), Переяславський і Золотоніський повіти Полтавської губернії, Гайсинський, Ольгопільський, Балтський, Ямпільський, Могилівський, Летичівський, Літинський, Вінницький і Брацлавський повіти на Поділлі і завершував експедицію у Липовецькому, Сквирському та Васильківському повітах Київської губернії.

Словом, упродовж зазначених років П. Чубинський обстежив кілька сотень населених пунктів (хуторів, сіл, містечок і міст) 54 повітів Південно-Західного краю Російської імперії, а всього одержав різними шляхами цікавий етнографічний матеріал із понад 70 повітів. Цей матеріал, власне, й забезпечив унікальну наукову цінність підготовлених ним "Трудов".

Загалом же, у другій половині XIX ст. науково-пошукова польова робота українських народознавців не відзначалася системністю і цілеспрямованістю, вона була менш продуктивна, ніж дослідників 30 – 40-х років, до чого призвели тогочасні несприятливі політичні умови. Виняток становила експедиційна праця П. Чубинського. Вихід у світ його семитомного дослідження ("Трудов") знаменував, фактично, становлення української етнографії як самостійної галузі знань.

2.3. Експедиційні дослідження наприкінці ХІХ – у 30-х роках ХХ ст.

У середині 90-х років ХІХ ст. почався новий етап у розвитку української етнології, найяскравіша сторінка якого пов'язана з діяльністю Наукового товариства ім. Шевченка. Зокрема, в 1895 р. за ініціативою М. Грушевського як голови історико-філософської секції почав виходити "Етнографічний збірник" (1895 – 1916, 1929, 1976; усього 40 томів), на шпальтах якого публікувалися різні етнографічні та фольклорні матеріали. Тоді ж затвердили положення про Музей старожитностей НТШ. Особливе місце в структурі цього музею відводили формуванню і поповненню колекції з української етнографії; станом на 31 грудня 1937 р. етнографічна збірка музею НТШ налічувала 17 106 одиниць збереження.

У 1898 р. за ініціативою М. Грушевського як голови НТШ було створено Етнографічну комісію. Її головою обрали І. Франка, заступником – Федора Вовка (1847 – 1918), а секретарем – В. Гнатюка. З 1899 р., як уже зазначалося, головним друкованим органом Комісії стають "Матеріяли до українсько-руської етнології" (всього світ побачили 22 томи: 1899 – 1912, 1916, 1918, 1919, 1929), де були опубліковані різні узагальнюючі та аналітичні дослідження. Члени Етнографічної комісії розробляли наукові засади (методику, методи) досліджень і програми-запитальники, організовували тематичні етнографічні виставки, налагоджували та підтримували професійні контакти з головними етнологічними осередками Європи тощо. Вони також приділяли значну увагу польовим етнографічним дослідженням.

Велику експедиційну роботу виконав В. Гнатюк; він провів шість масштабних досліджень на теренах Закарпаття. Зокрема, влітку 1895 р. учений реалізував свій перший задум, співучасником якого був також відомий український фольклорист Осип Роздольський (1872 – 1945). Зі Львова вони, тоді ще студенти Львівського університету, приїхали до с. Лавочне, а відтак через с. Волосянку (Львівська обл.) дісталися до першого

закарпатського с. Ляхівець (тепер с. Лісковець Міжгірського р-ну). Звідти через села Старий і Новий Голятин, Майдан, Сойми, Волове (нині смт Міжгір'я), Вучкове, Долішня, Бистра, Березове, Горінчове, Іза добралися до м. Хуста. Всю цю місцевість дослідники пройшли пішки, лише назад поверталися залізницею з Хуста на Мукачеве і знову до Лавочного. У 1899 і 1903 рр. В. Гнатюк побував тут в п'яте і в шосте, що дало змогу зібрати великий, з багатьох поглядів унікальний і винятково цінний матеріал, який згодом став основою фундаментальної праці "Етнографічні материяли з Угорської Руси", опубліковані в шести томах "Етнографічного збірника" (Львів, 1897. — Т. III; 1898. — Т. IV; 1900. — Т. IX; 1909. — Т. XXV; 1910. — Т. XXIX; 1911. — Т. XXX).

У лютому — квітні 1899 р. В. Гнатюк перебував у с. Мшанець, що на Старосамбірщині Львівської області, де записав численні зразки фольклору, місцеве народне весілля, зібрав відомості з різних ділянок матеріальної культури місцевих бойків. Щоправда, з 1903 р. через поганий стан здоров'я В. Гнатюк змушений був припинити спеціальні польові дослідження. Однак до кінця свого життя вчений використовував кожну нагоду, щоби поповнити свої знання про автохтонів Карпат і Прикарпаття. Зокрема, перебуваючи майже кожного літа (1899 — 1915) в с. Криворівня (нині Верховинський р-н Івано-Франківської обл.), а з 1920 р. у м. Косові та селах Шешори і Соколівка Косівського повіту (нині Косівського р-ну), В. Гнатюк вивчав духовну і матеріальну культуру гуцулів, збирав їх пісенний та розповідний фольклор.

Завдяки організаторській наполегливості І. Франка влітку 1904 р. члени НТШ уперше організували і провели комплексну антропологічно-етнографічну маршрутну експедицію, зокрема на теренах Бойківщини. Експедиція, в роботі якої взяли участь І. Франко, Ф. Вовк, Зенон Кузеля (1882 — 1952) та інженер із Росії Павло Рябков, провела дослідження в західній і центральній частинах Бойківщини за маршрутом: Мшанець, Лютовиська, Дидьова, Локоть, Бориня, Сможе, Лавочне, Славське, Тухля, Гребенів, Сколе, Верхнє Синьовидне, Крушельниця, Нижнє Синьовидне. Експедиція збрала важли-

вий науковий матеріал та цінні музейні колекції. Її наслідком була публікація І. Франком праці "Етнографічна експедиція на Бойківщину" у німецькомовному періодичному виданні "Zeitschrift für österreichische Volkskunde" (Відень, 1905).

У 1920 – 1930 рр. через цілеспрямовану антиукраїнську політику Польщі науково-дослідницька робота в Етнографічній комісії НТШ помітно занепала. Але тоді ж виникли регіональні краєзнавчі осередки (музеї і товариства), члени яких, власне, і займалися народознавчою роботою на місцях. Скажімо, у м. Мукачеве, що на Закарпатті, діяло етнографічне товариство Підкарпатської Русі. На шпальтах часопису "Подкарпатская Русь" публікувались етнографічні матеріали, зафіксовані в різних куточках цього адміністративного краю Чехословаччини.

У 1924 р. у Львівському університеті створено Етнографічний заклад, який очолив професор Адам Фішер (1889 – 1943). Тут же на посаді доцента працював Ян Фальковський (1901 – рік смерті не відомий), який опублікував дослідження "Західне пограниччя Гуцульщини: Долинами Пруту, Бистриці Надвірнянської, Бистриці Солотвинської і Лімниці" (Zachodnie pogranicze Huculszczyzny: Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Solotwińskiej i Łomnicy. – Lwów, 1937) та "Північно-східне пограниччя Гуцульщини" (Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny. – Lwów, 1938). Помітною подією в розвитку етнографії у Львові в міжвоєнний період став вихід у світ праці Я. Фальковського та Василя Пашницького "На лемківсько-бойківському пограниччі: Етнографічний нарис" (Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim: Zagrys etnograficzny. – Lwów, 1935). Наукова цінність кожної із названих праць у тому, що, намагаючись з'ясувати походження окремих українських етнографічних груп (лемків, бойків, гуцулів, покутян) та межі їх проживання, Я. Фальковський зумисне докладно вивчав північні схили Східних Карпат і Прикарпаття та на основі зібраного польового етнографічного матеріалу пропонував власні наукові версії.

✱ Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поживалася етнографічна робота у Наддніпрянській Україні. Так, у 1894 р. прогресивна громадськість Києва поставила перед міською владою

питання про створення публічного музею, спорудження якого було майже завершене в 1899 р. – до XI Археологічного з'їзду. Офіційно Музей відкрили 30 грудня 1904 р., назвавши його Київським художньо-промисловим і науковим музеєм. Найдіяльнішу участь у його створенні брав відомий український археолог, етнограф та мистецтвознавець Микола Біляшівський (1867 – 1926). Він же виступив ініціатором вивчення українського народного побуту і комплектування етнографічних пам'яток, домігся створення при музеї спеціального етнографічного відділу, організовував збір експонатів для нього.

З 1910 р. відділами історико-побутового та народного мистецтва Київського художньо-промислового і наукового музею відав Данило Щербаківський (1877 – 1927) – відомий народознавець, що зібрав за своє життя близько 30 000 експонатів, щорічно виїжджаючи у різні регіони України. Скажімо, вже 1914 р. експедиційні обстеження музею поширилися на територію Подільської, Бессарабської, Воронежської, Катеринославської, Харківської, Херсонської та Миколаївської губернії. До участі в експедиціях залучали громадськість, науковців і викладачів.

На зламі двох століть почав польову роботу один із найактивніших українських етнографів першої третини ХХ ст. Василь Кравченко (1862 – 1945) – організатор Волинського наукового товариства (м. Житомир) та керівник його етнографічної секції, а також етнографічного підрозділу, заснованого при цьому товаристві, – краєзнавчого музею. Зокрема, одну з перших етнографічних праць – "Свадьба в с. Курозванах" (*Труды Общества исследователей Волыни*. – Житомир, 1902. – Т. I. – С. 118 – 150) – учений підготував та опублікував на власних записах, які зробив у 1889 р. у с. Курозванах Острозького повіту Волинської губернії (нині Гощанський р-н Рівненської обл.). Загалом збирацький інтерес дослідника був дуже широкий. У довоєнний період особливо його цікавили фольклорні твори (від календарної та родинно-побутової пісенності до народної прози – прикмети, повір'я, знахарство, вірування, легенди та перекази), які потім заповнили ще два томи "*Трудов Общества исследователей Волыни*" (томи V, XII).

Наукова цінність зібраних В. Кравченком польових матеріалів була настільки значна, що вони привернули увагу Петербурзької Академії наук; у 1912 р. ця інституція присвоїла йому звання професора етнографії.

З початком Першої світової війни польові етнографічні дослідження призупинилися на кілька років по всій Україні, зокрема й у Наддніпрянській. У 1918 р. була створена Всеукраїнська академія наук. Тоді ж виношується ідея створення спеціального народознавчого осередку. У березні 1921 р. при Всеукраїнській академії наук відкрили Музей антропології та етнології ім. Ф. Вовка, який у 1922 р. перейменували у Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка. Штатними і постійними позаштатними науковими працівниками Кабінету були Анатолій Носів (1883 — рік смерті не відомий), Антон Онищук (1883 — 1937), Юрій Павлович (1872 — 1947), Ніна (Неоніла) Заглада (1896 — 1938), Лідія Шульгіна (1897 — 1938), В. Кравченко та інші дослідники — цвіт тогочасного українського народознавства. Незважаючи на брак коштів і матеріально-технічних засобів, вони відразу розгорнули польові етнографічні дослідження. У 1921 — 1923 рр. А. Онищук, постійно мешкаючи в с. Старосілля Остерського повіту, що на Чернігівщині, досліджував окремі ділянки народної культури (рибальство, землеробство, народну техніку і житло). У 1923 р. працівники Кабінету вивчали гончарство та килимарство у с. Слобідка, що поблизу Києва, народний одяг і будівництво — на Малинщині (нині Житомирська обл.) та Миргородщині (Полтавська обл.). З цього ж року Н. Заглада стаціонарно вивчала рибацьтво, народну їжу та дитячий побут у с. Пекарі на Київщині. У 1924 р. в с. Жукин, що на Чернігівщині, відкрили нову етнографічну дослідну станцію. Крім зібраних загальних відомостей про село було описано місцеве мисливство, рибацьтво, землеробство, городництво, традиційне харчування, народну техніку, медицину і ветеринарію, сімейну обрядовість (родильну, весільну, похоронну), дитячий побут. У 1926 р. А. Онищук, Ю. Павлович і Н. Заглада провели дослідження у с. Замисловичі Олевського повіту (нині Олевський р-н Житомирської обл.). Об'єктами вивчення стали народна техніка, народні звичаї, обряди тощо.

Відтоді ж Л. Шульгіна досліджувала традиційну гончарну техніку в с. Бубнівка на Поділлі (нині Хмельницька обл.).

Зібраний польовий етнографічний матеріал згодом став основою монографічних досліджень про окремі населені пункти та ділянки традиційної культури і побуту, а також десятків узагальнюючих статей, які побачили світ на сторінках заснованого Кабінетом антропології та етнології ім. Ф. Вовка періодичного видання "Матеріали до етнології" (Київ, 1929. — Вип. 1 — 2), або які й досі зберігаються у рукописних фондах.


Значну науково-пошукову роботу проводили члени заснованої в 1921 р. Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук, зокрема Володимир Білий (1894 — 1937), Віктор Петров (1894 — 1969), В'ячеслав Камінський (1869 — 1938) та ін. Скажімо, В. Білий у 1920 — 1921 рр. збирав етнографічний матеріал про традиційну культуру і побут мешканців с. Війтівці Переяславського повіту, а в 1924 р. побував на Запоріжжі. У січні 1925 р. він разом із В. Петровим знову відвідав Війтівці, щоб завершити монографічний опис села. Крім цього, у травні 1925 р. дослідники відвідали м. Бориспіль, а в жовтні цього ж року — с. Сошників, що на Переяславщині.

Плідною була науково-пошукова робота членів Етнографічної комісії наступного року. В. Білий упродовж 17 днів працював у с. Кодня (нині Житомирська обл.) та його околицях, зібравши за цей час 300 прислів'їв, 63 зразки вірувань, 7 релігійних легенд, 17 народних анекдотів, 14 казок, 22 "приклади" з народної етимології тощо. В. Петров відбув у 1926 р. дві наукові подорожі — у липні на теренах Поділля (Немерче, Могилів-Подільський), а в серпні — на території Канівщини. Тим часом В. Камінський активно вивчав польські поселення на Волині (Житомир, Коростень), Поділлі (Кам'янець-Подільський, Проскурів — нині м. Хмельницький), Чернігівщині (Чернігів, Остер) і Київщині (Літки). Крім цього, він збирав етнографічний матеріал про звичаєве право, чумаків і чумацький промисел.

У вересні 1927 р. Етнографічна комісія ВУАН організувала колективну експедицію на будівництво Дніпрельстану, під час якої В. Петров, В. Білий, Михайло Тарасенко та Никанор

Дмитрук (1902 – 1937) фіксували відомості про лоцманів і лоцманство. Звичаєве право лоцманів на території Старої Січі (Кам'янка) цікавило В. Камінського. Згодом на основі набутих дослідниками польових етнографічних джерел уклали спеціальний збірник "Дніпровські лоцмани" (Київ, 1929) – перший випуск започаткованого Етнографічною комісією серійного видання "Матеріали до виробничих об'єднань". Софія Терещенкова (1887 – 1948) працювала тоді на теренах Звенигородщини (Черкаська обл.), фіксуючи етнографічні матеріали про місцеве чумацтво, народний календар та народну медицину. Крім цього, було організоване монографічне дослідження цілої низки сіл України (Червоний Оскіл на Харківщині, Дідковичі на Житомирщині, Кунашівка на Чернігівщині, Червоне Миколаївської обл., Сартанів на Донеччині). Особливо цікавий польовий матеріал, що яскраво передає історію, економічне і культурне життя тогочасного села, зібрав Н. Дмитрук разом з учнями місцевої школи у с. Дідковичі сучасного Коростенського району.

З 1927 р. широке етнографічне вивчення території будівництва Дніпрельстану розгорнув Дніпропетровський історичний музей. Колектив вивчав виробництво селянами полотна, вибійки, рибальство, народні розписи. Наукову експедицію із дослідження цієї території упродовж кількох років очолював відомий український історик і народознавець Дмитро Яворницький (1855 – 1940). У 1927 – 1929 рр. експедиція під його керівництвом виявила майже 40 000 старовинних пам'яток, зробила понад 1 000 малюнків і фотографій.

Етнографічні експедиційні дослідження становили основний напрям діяльності Харківського музею українського мистецтва, предметом зацікавлення якого були народне монументальне будівництво, традиційне і сучасне сільське та міське житло. Це спрямування досліджень очолював директор музею, відомий народознавець Стефан Таранушенко (1889 – 1976). Упродовж 1920 – 1923 рр. у Харкові та його околицях учений обстежив і сфотографував понад 150 старих осель, а  набутий етнографічний матеріал опублікував у книгах "Старі хати Харкова" (Харків, 1922) і "Пам'ятки мистецтва старої

Слобожанщини" (Харків, 1922). Особливий інтерес у цих виданнях становлять матеріали про конструкцію та характер планування народного житла Слобожанщини. З 1924 по 1930 рік С. Таранушенко очолював експедиційне вивчення традиційного і сучасного житла Сумщини, Поділля та Західного Полісся.

Політичні процеси над членами "Спілки визволення України" в 1930 р., розкручування боротьби проти українського націоналізму, розпуск і закриття установ та осередків етнографічного профілю, заборона випуску етнографічних видань, припинення фінансування експедиційних досліджень, хвиля масових репресій проти провідних народознавців звели нанівець усі позитивні починання 20-х років і відкинули українську етнографічну науку далеко назад.

2.4. Польові дослідження українських етнологів у 40–80-х роках ХХ ст.

Польові етнографічні дослідження дещо поживалися після завершення Другої світової війни. Зокрема, в 1944 р. в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (з 1964 р. — Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР, з 1992 р. — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) створено відділ етнографії. Уже в 1946 — 1947 рр. члени цього відділу провели дві фольклорно-етнографічні експедиції на території Закарпатської області з метою вивчення "нового, радянського побуту і культури" місцевого населення. Тоді ж, фактично, був відновлений науково-пошуковий досвід українських народознавців 20-х років — монографічне дослідження культури та побуту окремих населених пунктів. Зокрема, в 1946 — 1947 рр. група з п'яти науковців провела експедицію у с. Червона Слобода Черкаського району Київської області (тепер Черкаської обл.). У 1948 р. вона вивчала житло, одяг, громадський, виробничий і сімейний побут у снт Воловець, селах Лучки та Лалове Мукачівської округи

Закарпатської області, а весною і літом 1949 р. — у колгоспах "Здобуток Жовтня" Тальнівського району Київської області (тепер Черкаської обл.), ім. С. М. Будьонного Березівського району Одеської області та "Запорожець" Старобешівського району Донецької області.

Монографічне вивчення окремих сіл працівники ІМФЕ АН УРСР продовжували і в наступних роках. Скажімо, в 1950 р. був зібраний польовий етнографічний матеріал про побут і культуру колгоспників сільськогосподарської артілі ім. Чкалова Новомосковського району Дніпропетровської області, а в 1951 — 1952 рр. — колгоспників Генічеського району Херсонської області.

З 1949 р. почали активно вивчати "соціалістичний побут і культуру робітників". Зокрема, з цією метою науковці відділу етнографії відвідали Краматорський машинобудівний завод, Кролевецьку ткацьку промартіль ім. Клари Цеткін, рибальський промисловий колгосп "Перемога" Первомайського району Донецької області.

Експедиційній роботі ще більше уваги приділяли в середині 50-х — на початку 60-х років. У 1955 р. працівники ІМФЕ АН УРСР провели кілька тривалих експедицій у різних регіонах України. Зокрема, упродовж 27 січня — 25 лютого вони працювали у двох населених пунктах — у Борках Любешівського та Низкиниччах Іваничівського районів Волинської області. Відтак з 26 квітня по 24 травня група етнографів перебувала у с. Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області, а з 7 липня по 5 серпня — у селах Козаче та Кам'янка Одеської області. Крім цього, тогочасний провідний фахівець-етнолог Григорій Стельмах (1903 — 1980/1981) організував маршрутну експедицію, яка з 8 липня по 13 серпня працювала в 14 населених пунктах Черкаської, Полтавської, Запорізької, Дніпропетровської та Кіровоградської областей. Нарешті, в лютому і в серпні — вересні 1955 р. дві окремі експедиції було проведено на території Донеччини (переважно в містах Донецьк, Красний Луч), де етнографи збирали польові матеріали про громадський і сімейний побут, житло та одяг робітників, внутрішньосімейні стосунки в їхніх родинах.

Загалом, за підрахунками вчених, упродовж перших двох повоєнних десятиліть (1944 – 1964) народознавці ІМФЕ АН УРСР організували та провели 170 експедицій і експедиційних виїздів, у тому числі й значну кількість комплексних – за участю етнографів, фольклористів і мистецтвознавців.

У 1951 р. у Львові внаслідок об'єднання Державного музею художнього промислу Комітету у справах мистецтва при Раді Міністрів УРСР і Державного етнографічного музею АН УРСР був створений Державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР (з 1980 р. – Львівське відділення ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН УРСР, з 1992 р. – Інститут народознавства НАН України). Вже в перші роки діяльності цього наукового осередку його працівники виїздили в різні місцевості західних областей України (на Західне Полісся і Бойківщину, Гуцульщину і Західне Поділля тощо) з метою виявлення та фіксації першоджерел про різні ділянки традиційної культури і побуту тамтешніх автохтонів, які відтак публікували у формі статей у серійному виданні "Матеріали з етнографії та художнього промислу" (Львів, 1954 – 1962, 8 випусків), на сторінках часописів "Советская этнография" і "Народна творчість та етнографія".

Особливо часто навідувався тоді в райони Західного Полісся Мустафа Козакевич (1901 – 1968), який опублікував цілу низку статей про місцеві поселення і народне будівництво. Водночас провідні фахівці готували окремі монографічні праці, зокрема, Катерина Матейко (1910 – 1995) з української кераміки та народного одягу, Любов Суха (1910 – 1984) про художні металеві вироби українців Східних Карпат, Антон Будзан (1911 – 1982) з художньої різьби по дереву. Науковці Державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР також долучалися до підготовки двотомного колективного монографічного дослідження "Українці" (Київ, 1959), яке започаткували науковці ІМФЕ АН УРСР. На жаль, з кон'юктурних причин "Українці" так і не дійшли до широкого загалу. Загалом до середини 60-х років ХХ ст. пріоритетною для народознавців вважалася тематика, пов'язана зі змінами в побуті та культурі селян і робітників, а також так звані радянські звичаї та обряди, які

державні органи влади активно впроваджували в життя тогочасних українців, зокрема й насильницькими методами.

На початку 60-х років був задуманий "Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії і Молдавії" як складова загальносоюзного історико-етнографічного атласу. До збору польового фактичного матеріалу для цього дослідження українські народознавці долучилися з 1964 р. Точніше, перша експедиція працівників відділу етнографії ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН УРСР відбулася 22 червня — 8 липня в Кагарлицькому районі Київської та Малинському районі Житомирської областей. Відтак кожного наступного року працівники цього наукового підрозділу проводили по кілька експедицій, зокрема, в 1965 р. — одну (у Вінницькій та Хмельницькій обл.), у 1967 р. — 12, у 1968 р. — 14, у 1970 р. — 8, у 1971 р. — також 8 експедицій. Уже з 1967 р. всіх залучених працівників поділено на групи, кожна з яких збирала етнографічний матеріал із закріпленої за нею тематики та за окремими маршрутами. Скажімо, в 1971 р. група "Українська народна хліборобська техніка" провела дві експедиції (Донецька, Дніпропетровська, Київська, Сумська, Харківська, Чернігівська обл.), група "Українське народне житло" — три експедиції (Кримська, Одеська, Харківська та Чернігівська обл.), група "Український народний одяг" — дві експедиції (Ворошиловградська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Одеська, Сумська, Харківська, Чернівецька обл.) та група "Культура і побут російського, білоруського, молдавського, болгарського і польського населення УРСР" — одну (Житомирська, Кіровоградська, Одеська та Чернігівська обл.). Наприкінці 60-х — на початку 70-х років до цієї роботи долучилися також львівські дослідники — Державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. На жаль, узагальнені результати (в формі атласу) науково-пошукової роботи українських етнологів не відомі до сьогодні. І все ж нові етнографічні матеріали, почерпнуті народознавцями під час тогочасних наукових експедицій та відряджень, згодом стали важливою джерельною базою багатьох індивідуальних тематичних (із господарських занять, промислів і ремесел, народного житла, одягу, їжі, традиційної обрядовості

тощо) та колективних історико-етнографічних досліджень, сприяли коригуванню й уточненню меж етнографічних регіонів та районів України.

Вагомі наукові здобутки львівських етнологів припадають на 1970 – 1980 рр. – період підготовки та публікації серії колективних історико-етнографічних досліджень: "Бойківщина" (Київ, 1983), "Гуцульщина" (Київ, 1987), "Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья" (Мінськ, 1987), "Народна архітектура Українських Карпат XV – XX ст." (Київ, 1987), "Полесье. Материальная культура" (Київ, 1988), "Украинские Карпаты: Культура" (Київ, 1989) та ін. Виходу більшості з них у світ передувала велика експедиційна праця науковців.

Зокрема, для збору етнографічних матеріалів про традиційну культуру і побут бойків було організовано п'ять спеціальних виїздів на терени Бойківщини. 11 – 25 жовтня 1976 р. відбулася історико-етнографічна експедиція у Сколівський район (села Верхня Рожанка, Волосянка, Ялинкувате, Хащоване та ін.) Львівської та Міжгірський район (села Свобода, Синевирська Поляна та ін.) Закарпатської областей. 5 – 9 липня 1977 р. львівські етологи відвідали села Витвиця, Слобода-Болехівська, Липа, Поляниця та Козаківка Долинського району Івано-Франківської області.

У 1979 – 1980 рр., працюючи над колективною історико-етнографічною монографією про гуцулів, провели дві наукові експедиції (керівники Юрій Гошко (1917 – 2003), Роман Кирчів). Мета експедицій полягала в тому, щоб поповнити й уточнити відомості про традиційно-побутову культуру Гуцульщини, обстежити недостатньо вивчені місцевості цього історико-етнографічного району, зібрати матеріали про зміни в житті й культурі населення за останнє століття, доукомплектувати музейні колекції, зафіксувати нові фольклорні матеріали.

Тогочасні експедиційні маршрути пролягали в усі три частини Гуцульщини, що в минулому були розмежовані кордонами – галицьку, буковинську та закарпатську. Маршрутний метод роботи поєднувався з кущовим – вивченням етнографічно типових для певних мікрорайонів населених пунктів.

Географія обстежених експедиціями місцевостей і населених пунктів визначилася так: у Івано-Франківській області — села Бистриця з присілками Довжинець і Климпуші, Білі Ослави, смт Делятин Надвірнянського, Річка, Яворів, Шепіт, Верхній Березів Косівського і Верхній Ясенів, Голови, Кривопілля Верховинського районів; у Чернівецькій області — села Виженка, Долішній Шепіт Вижницького, Довгопілля, Розтоки, Сарата Путильського районів; у Закарпатській області — села Розсішки, Чорна Тиса, смт Ясіня з присілком Стебний Рахівського району.

Восени 1982 р. львівські науковці провели ще одну комплексну наукову експедицію на територію Гуцульщини, під час якої було зібрано додатковий польовий матеріал до монографії "Гуцульщина". Зокрема, вони відвідали м. Косів, села Космач, Річка Косівського, Бережниця, Довгопілля, Криворівня Верховинського районів Івано-Франківської області, с. Виженка Вижницького району Чернівецької області, с. Богдан, смт Ясіня Рахівського району Закарпатської області.

З метою поповнення фактичного матеріалу з різних ділянок матеріальної і духовної культури населення Полісся України та вивчення етнокультурних процесів наукові працівники Львівського відділення ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН УРСР провели в 1981 — 1982 рр. три історико-етнографічні експедиції (керівник Р. Кирчів). Під час цих наукових мандрівок дослідження проводились у деяких населених пунктах Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. Усього було обстежено 43 населені пункти в 19 районах Західного, Середнього та Східного Полісся. Зокрема, 8 червня — 3 липня 1981 р. експедиція побувала в Сарненському і Рокитнівському районах Рівненської та Олевському й Овруцькому районах Житомирської областей, а 7 червня — 4 липня 1982 р. — за маршрутом Семенівського і Новгород-Сіверського районів Чернігівської та Шосткинського, Ямпільського і Середино-Будського районів Сумської областей.

Відповідно до індивідуальних наукових завдань члени експедицій збирали польовий матеріал з таких тем: 1) народна агротехніка і традиційні знаряддя праці — Євгенія Тесленко,

2) лісорубство і тваринницьке господарство — Роман Федина, 3) народне традиційне і сучасне будівництво — Роман Гошко, 4) народні засоби транспорту і дороги — Юрій Литвин, 5) народний одяг — Галина Стельмащук, 6) народна їжа — Таїсія Гонтар, 7) народні промисли, зокрема вироби зі шкіри — Ганна Горинь (1941 — 2007), 8) громадський побут, форми і норми громадських взаємин — Любов Боцонь, 9) традиції звичаєвого права, форми його функціонування — Борис Мардаревич, 10) традиційні народні знання і календар — Мирослав Мороз (1923 — 2006), 11) народна медицина і ветеринарія — Зоряна Болтарович (1935 — 1992), 12) народний традиційний світогляд, вірування, нові радянські звичаї та обряди — Лідія Худаш, 13) усна народна творчість, традиції її побутування і творення, записи текстів і музики — Р. Кирчів.

Улітку 1984 р. група науковців Львівського відділення ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН УРСР (керівник Т. Гонтар) у зв'язку з початком підготовки колективної історико-етнографічної праці про лемків здійснила експедиційне дослідження матеріальної та духовної культури цієї етнографічної групи. Зокрема, науковці побували у Перечинському (села Дубринич, Завбуч, Зарічеве, Лікіцари, Липовець, Новоселиця, Тур'ї Ремети, Турички) та Великоберезнянському (села Забрідь, Кострина, Малий Березний, Мирча, Стричава, Сіль, Черногорова) районах Закарпатської області, зібравши цікавий етнографічний матеріал про народний транспорт, одяг, їжу та посуд, традиційне будівництво, народні промисли, календарні звичаї та обряди.

У другій половині 80-х років ХХ ст. львівські науковці виїздили також у інші етнографічні регіони та райони України. Скажімо, в 1986 р. три загони дослідників відвідали різні місцевості: під керівництвом Миколи Моздира — Середнє Подніпров'я (Черкаська, Дніпропетровська, Київська, Полтавська та Кіровоградська області), під керівництвом Степана Павлюка — територію історико-етнографічної Волині, Західного Поділля та Північної Буковини, де проживали лемки-переселенці з Польщі (Волинська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області), під керівництвом Г. Горинь — північні терени Бойківщини та Гуцульщини (Івано-Франківська обл.).

Під час польового вивчення із заздалегідь визначених тем учасники різних наукових експедицій Львівського відділення ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН УРСР фіксували також відомості з інших ділянок традиційно-побутової культури українців. Велику увагу приділяли, зокрема, вивченню реліктових явищ народної культури і купівлі експонатів для поповнення музейних колекцій. Значну цінність становили експедиційні фотофіксації. У польові щоденники вносили відомості про народні художні промисли, місцевих носіїв фольклору, краєзнавців, збирачів пам'яток етнографії і народної творчості, топонімічного і діалектологічного матеріалу. Учасники експедицій знайомилися з музейними кімнатами та кутками при школах і будинках культури, подавали конкретні рекомендації щодо їх обладнання й удосконалення, виступали з лекціями перед населенням про важливість охорони пам'яток історії і культури народу, вели розмови з інтелігенцією сіл про організацію історико-краєзнавчої роботи, фіксацію пам'яток етнографії та збір фольклорних творів.

У другій половині 70-х – 80-х роках активно збирали польові народознавчі джерела також працівники відділу етнографії ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН УРСР. Щоправда, тематика їхніх наукових досліджень значною мірою відрізнялася від наукової тематики львівських етнологів. Точніше, тоді київських народознавців більше цікавили питання, що стосувалися етнокультурних взаємозв'язків та етнічних процесів в Україні, трансформації традиційних елементів духовної і матеріальної культури в систему комуністичних цінностей, поширення та утвердження так званих радянських свят й обрядів тощо.

Скажімо, в 1977 р. з метою етнографічного дослідження росіян та українців на території етнічного змішання була проведена експедиція у Климівському районі Брянської області РРФСР, у Середино-Будському, Шосткинському, Ямпільському, Глухівському та Путивльському районах Сумської та Чугуївському районі Харківської областей (керівник – Лідія Артюх). Експедиція мала на меті з'ясувати взаємозв'язки росіян і українців у окремих елементах матеріальної та духовної культури. Цього ж року група науковців під керівництвом

Анатолія Пономарьова (1939 – 2002) здійснила комплексну етнографічну експедицію до Черкаської (Уманський р-н), Вінницької (Бершадський р-н) та Одеської (Балтський Болградський, Ізмаїльський р-ни) областей з метою вивчення етнокультурних процесів на цій території. Обрані для дослідження місцевості цікавили народознавців з погляду етнічного межування (українські, болгарські, гагаузькі та національно-змішані села Болградського р-ну, болгарські, українські, російські села Ізмаїльського р-ну Одеської обл.), змін у етнічній структурі населення, форм розселення окремих національних груп, етнокультурних зв'язків у традиційній господарській діяльності тощо.

Інші приклади. З метою збирання польового матеріалу з планових тем "Сучасні етнокультурні процеси в Українській РСР" та "Українсько-молдавські етнокультурні взаємозв'язки" у 1984 р. працівники відділу етнографії ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН УРСР провели дві експедиції – в Рівненську, Житомирську, Хмельницьку та Вінницьку області. У 1986 р. задля фіксації етнографічних відомостей для виконання планової теми "Культурна спадщина народу в комуністичному вихованні трудящих" працівники відділів етнографії та радянських звичаїв і обрядів цієї наукової установи здійснили декілька експедицій та експедиційних виїздів у Миколаївську, Одеську, Закарпатську, Полтавську, Дніпропетровську, Запорізьку, Хмельницьку і Тернопільську області.

У вересні 1989 р. свій давній задум уперше реалізував відомий український народознавець і письменник Василь Скуратівський (1939 – 2005), організувавши та провівши на теренах деяких районів Полтавської області фольклорно-етнографічну експедицію "Чумацькими шляхами". Найкраще було досліджено Миргородський район, села якого розташувалися вздовж Роп'яного шляху – давнього соляного тракту. Народознавці вивчали традиційні землеробські знаряддя, форми сільських поселень, житлові та господарські споруди, давні ремесла та промисли, кулінарію, народний календар і медицину, пісні, приказки, легенди тощо. Тоді ж працювала кіногрупа режисера Михайла Павлова, яка зняла телефільм "Чумацькими шляхами".

Наступного (1990) року експедиція "Чумацькими шляхами" змінила свій маршрут. З кінця липня і впродовж майже всього серпня етнологи та фольклористи працювали у Верховинському, Надвірнянському, Богородчанському, Рожнятівському та Долинському районах Івано-Франківської, а також у Міжгірському районі Закарпатської областей.

У 1991 р. місцем наукових пошуків В. Скуратівського та його колег (М. Глушка, Романа Сілецького, Архипа Данилюка (1941 – 2008), Андрія Шкарбана, Надії Качалки та ін.) була територія заснованої в 1768 р. Протовчанської паланки – козацькі поселення у межиріччі Орілі та Протовчі (Петриківський, Магдалинівський, Царичанський р-ни Дніпропетровської обл.). Під час цієї експедиції досліджували народну архітектуру, транспортні засоби, народний одяг і тканини, лікарські рослини, фольклор, народне мистецтво.

Загалом, у повоєнний період, особливо у 60 – 80-х роках, експедиційна робота українських етнографів стала систематичною і досить продуктивною. Важливо, що у зазначений період, на відміну від попередніх, більшість польових досліджень мала комплексний характер.

2.5. Народознавчі дослідження в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Проголошення незалежності України, на перший погляд, мало відразу пожвавити та посилити експедиційну роботу українських етнографів. Однак через гостру нестачу коштів і неналежне матеріально-технічне забезпечення цей вид науково-пошукової праці народознавців спершу трохи сповільнився. Скажімо, якщо в 1992 р. науковці ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України здійснили 13 короткотермінових експедицій та експедиційних виїздів з метою збирання матеріалів про традиційну культуру та етнічні процеси в Україні, в 1994 р. – 14, то в 1996 р. – лише 4 із тем "Національна програма дослідження, збереження і відродження традиційно-побутової

культури українців" (до Сумської та Полтавської областей) і "Регіональний тип етнокультури Півдня України" (до Херсонської та Одеської областей).

Подібна ситуація склалася тоді також у щойно заснованому Інституті народознавства НАН України. Зокрема, в 1992 р. відбулась лише одна наукова експедиція (на теренах Пряшівщини, що у Словацькій Республіці), у 1993 р. — дві: на території Лемківщини (Республіка Польща) та історико-етнографічної Волині (північні райони Львівської, південні райони Волинської і частково Рівненської областей).

У 1994 р. працівники Інституту народознавства (М. Глушко, Раїса Захарчук-Чутай, Корнелій Кутельмах, Р. Сілецький, Людмила Булгакова, Ярослав Тарас, Стефанія Гвоздевич) разом із викладачами та студентами вищих навчальних закладів, науковцями провідних етнографічних музеїв України (Валентина Борисенко, Володимир Галайчук, Ярослав Гарасим, Микола Гладкий, Євген Єфремов, Роман Радович, А. Шкарбан та ін.) розпочали довготривалий науково-пошуковий проект "Комплексне історико-етнографічне дослідження та фіксація матеріальної і духовної культури радіоактивно забруднених зон Полісся". Головне завдання дослідників різного гуманітарного профілю (етнографів, фольклористів, антропологів, мистецтвознавців, музикознавців та музеєзнавців) полягало в тому, щоб виявити, максимально достовірно і повно зафіксувати, а згодом систематизувати та опрацювати зібрані під час комплексних історико-етнографічних експедицій первинні дані про окремі структурні компоненти традиційно-побутової культури автохтонів Середнього Полісся, які після Чорнобильської катастрофи 1986 р. опинилися в радіоактивно забруднених зонах. Експедиційний загін під керівництвом М. Глушка провів дві експедиції, обстеживши упродовж серпня та вересня 52 населені пункти: 46 Поліського і 6 Іванківського районів Київської області. Значна частина цих поселень (Буда-Варовичі, Вільча, Грезля, Денисовичі, Діброва та ін.) належала до Зони відчуження, тобто за своїм статусом прирівнювалася до населених пунктів 30-кілометрової зони. У цей же час спеціальна група науковців проводила дослідження в південних районах

Київщини, куди відселили мешканців з чорнобильської зони в перші місяці катастрофи (керівник Ганна Скрипник).

У наступні роки польовими етнографічними дослідженнями були охоплені інші райони Середнього Полісся. Зокрема, в 1995 р. науковці обстежили 39 сіл Овруцького, 23 — Народицького та одне — (Дідковичі) Коростенського районів Житомирської області; у 1996 р. вони відвідали 20 сіл Народицького, 19 — Малинського, 10 — Коростенського та 9 — Радомишльського районів Житомирської області, а також три населені пункти (Кухарі, Слобода-Кухарська і Заруддя) Іванківського району Київської області. У 1997 р. було проведено дві експедиції: одну на теренах Олевського (31 населений пункт) і Лугинського (1 поселення) районів Житомирської області та у трьох селах Рокитнівського району Рівненської області, іншу — в Зоні відчуження (колишній Чорнобильський р-н Київської обл., зокрема, у селах Андріївка, Городище, Залісся, Золотніїв, Іллінці, Купувате, Ладжичі, Новошепеличі, Опачичі, Оташів, Паришів, Рудня Ілінецька, Теремці, Терехів), а також у трьох прилеглих до цієї зони населених пунктах Іванківського району.

Загалом упродовж чотирьох років інтенсивної експедиційної роботи львівські дослідники охопили більшу частину Середнього Полісся — від річки Дніпра до річки Уборті, обстеживши 246 населених пунктів. Ще 74 села було досліджено згодом — у 1998 — 2004 рр. Таку кількість останніх зумовила об'єктивна причина: керівництво Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи зробило акцент на дослідження саме Зони відчуження, де проживало не більше півтисячі автохтонів-самоселів. Натомість наукова експедиція 1997 р. однозначно засвідчила: всяка наступна мандрівка у 30-кілометрову зону буде малопродуктивна, оскільки головні об'єкти польового етнографічного дослідження (населені пункти) давно перетворились на пустища.

Паралельно етнологи Інституту народознавства вивчали традиційну культуру і побут населення інших історико-етнографічних районів: Волині (1994, керівник М. Глушко),

Поділля (1995, керівник Р. Сілецький), Покуття (1997 – 1998, керівник М. Глушко). У 1993 р. науковці відвідали Західне Полісся (Маневицький, Камінь-Каширський та Любешівський р-ни Волинської обл.) у складі експедиції “Чумацькими шляхами”, яку очолював В. Скуратівський.

З 2005 р. львівські етнологи проводять наукові мандрівки у місцях компактного проживання українців у Молдові, а в 1999 – 2001 і 2006 роках також обстежують українські поселення на території Холмщини, Підляшшя та Надсяння (Республіка Польща).

За роки незалежності активізували чи зовсім поновили збирацьку роботу працівники інших наукових та освітньо-культурних осередків. Зокрема, починаючи з 1999 р. члени Рівненського фольклорно-етнографічного товариства й Етнокультурного центру “Веснянка” Рівненського міського Палацу дітей та молоді на чолі з Віктором Ковальчуком щорічно виїжджають у різні куточки Рівненської області, а зафіксовані матеріали публікують на сторінках серійного видання “Етнокультурна спадщина Полісся” (Рівне, 2001 – 2006. – Вип. 1 – 7). Велику збирацьку роботу проводять науковці Інституту керамології НАН України (смт Опішня Полтавської обл.), які впродовж 1994 – 2007 рр. неодноразово вивчали традиційне гончарство як промисел у різних районах Середнього Подніпров'я та Слобожанщини.

Відкриття в національних університетах України спеціалізації та спеціальності “етнологія” сприяло організації і проведенню етнографічно-краєзнавчих та етнографічних студентських експедицій-практик. Скажімо, зусиллями викладачів кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка (М. Глушка, Р. Сілецького, В. Галайчука та Григорія Рачковського) вже здійснено понад десять виїздів етнологів-початківців у різні історико-етнографічні райони України: на терени Надсяння (2003 – 2007), Західного Полісся (2002, 2004), Бойківщини (2003, 2005), Волині (2002, 2006, 2007). Часто зібрані під час подібних експедицій-практик польові етнографічні матеріали стають основою наукових і навчально-методичних етнологічних видань (“Етнографії Буковини”

Георгія Кожолянка (Чернівці, 1999 – 2004. – Т. 1 – 3), “Народознавство Одещини” В’ячеслава Кушніра (Одеса, 1998) та ін.).

Отже, з часу проведення першої в Україні наукової експедиції, яку очолював Й.-А. Гюльденштедт (1774), українська польова етнографія пройшла довгий і тернистий шлях розвитку. Зрозуміло, що на цьому шляху були успіхи і невдачі, підйоми і спади, але кожний історичний етап знаменував собою поступ в удосконаленні методики і методів науково-пошукової роботи, в розширенні географії та поглибленні тематики польових досліджень, апробації, систематизації та введення в науковий обіг зібраних етнографічних матеріалів. Очевидно й інше: сучасна українська етнологічна наука не може обмежуватися лише досягненнями попередніх поколінь народознавців, оскільки це неминуче призведе до її застою, а то й регресу. Отож, етнологи, передусім молоде покоління дослідників, мають докласти зусиль, щоб заповнити якомога більше прогалин у цій ділянці історичних знань, зокрема й на ниві польової етнографії.



Розділ 3.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛЬОВИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Як ми вже зазначали, народну культуру та побут досліджують *стаціонарно* та *експедиційно*. Кожний із цих способів польової етнографічної роботи має певну специфіку, а також переваги та недоліки.

3.1. Стаціонарне дослідження

Стаціонарним способом традиційно-побутову культуру вивчають спорадично, що зумовлює головний його недолік — порівняно невелика "продуктивність" ученого під час науково-пошукової праці. Маємо на увазі те, що під час відповідного дослідження народознавець може охопити дуже малий район та обмежену кількість населення. Із огляду на це, стаціонарно вивчають переважно заняття, деякі ділянки матеріальної та духовної культури, сімейні та громадські стосунки тощо недостатньо або й зовсім не досліджених етнічних груп, причому нечисленних. Скажімо, цей спосіб польової етнографічної роботи доцільно використовувати для вивчення автохтонів Папуа-Нової Гвінеї чи Андаманських островів, традиційна культура, щоденний побут і соціонормативна сфера яких може пролити багато світла стосовно етапів розвитку привласнювального господарства та переходу до відтворювального. Натомість у межах сучасної України таке дослідження є, як уже зазначалося, менш "продуктивним".

Щоправда, історія української етнологічної науки знає багато випадків результативного стаціонарного вивчення культури і побуту окремих груп населення України. Понад тридцять років (1883 – 1914) працював на одному місці – у віддаленому бойківському с. Мшанець Старосамбірського району, що на Львівщині, – Михайло Зубрицький (1856 – 1919). Обіймаючи посаду священика місцевої церкви, М. Зубрицький опублікував 325 праць, більшість із яких підготував на основі зафіксованих у цьому та сусідніх селах (Головецьке, Галівка, Плоске та ін.) польових етнографічних матеріалів. Серед них важливе наукове значення й досі мають такі його народознавчі розвідки, як "Народній календар, народні звичаї і повірки, прив[']язані до днів в тиждні і до рокових свят (Записані у Мшанці, Староміського повіту і по сусідніх селах)" (Матеріяли до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. III. – С. 33–60), "Годівля, купно і продаж овець у Мшанци (Старосамбірського повіта)" (Матеріяли до українсько-руської етнології. – Львів, 1905. – Т. VI. – С. 1–40), "Селянські будинки в Мшанци, Старосамбірського повіта" (Матеріяли до української етнології. – Львів, 1909. – Т. XI. – С. 1–22), "Ходаки, обув селян Старосамбірського і Турчанського повіта" (Матеріяли до української етнології. – Львів, 1909. – Т. XI. – С. 23–29), "Похоронні звичаї й обряди в Мшанци і сусідніх селах Старосамбірського і Турчанського повіта" (Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. XXXI–XXXII. – С. 211–226) та ін. Творчість М. Зубрицького як етнолога та історика була настільки результативна, що Наукове товариство ім. Шевченка обрало його своїм дійсним членом.

У 1934 р. відомий український народознавець Н. Заглада та художник-етнолог Ю. Павлович упродовж місяця (в липні – серпні) перебували у с. Новошепеличі Чорнобильського району, що на Київщині, з короткотривалими відвідинами сусідніх сіл Кошарівка, Бенівка, Семиходи та Рудня Соханська (нині всі села розташовані в десятикілометровій зоні відчуження, яка постала внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 р.). Згодом на основі зібраних у зазначених селах польових матеріалів Н. Заглада підготувала масштабний етнографічний звіт,

а Ю. Павлович – ілюстрації, наукове значення яких в умовах відселення місцевих жителів і цілковитої втрати для української науки автентичних пам'яток їхньої традиційної культури важко переоцінити.

У 1966 – 1976 рр. відомий український етнолог Мар'ян Мандибура (1930 – 2005), автор монографії "Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст.: Історико-етнографічний нарис" (Київ, 1978), кілька разів відвідував гуцульських пастухів на полонинах, де стаціонарно вивчав вівчарство як традиційне заняття цієї етнографічної групи українців. Це дало змогу дослідникові зібрати унікальний етнографічний матеріал про різні аспекти відповідної господарської діяльності, передусім про розподіл обов'язків між пастухами, про їхній щоденний побут, матеріальну культуру (житло та господарські споруди, їжу, одяг, технологію переробки молока, полонинський посуд і начиння), народну медицину та ветеринарію, світоглядні уявлення, вірування, забобони, свята і дозвілля тощо.

Інший, більш новітній, приклад польового стаціонарного етнологічного дослідження. Улітку 1979 р. група народознавців на чолі з відомим українським істориком, етнографом і фольклористом Григорієм Дем'яном провела науково-пошукову роботу у с. Довге Дрогобицького району Львівської області та його околицях (села Рибник, Старий і Новий Кропивник, Майдан та ін.). Під час цієї експедиції вчені зафіксували таку велику кількість різних етнографічних і фольклорних матеріалів, що було сформовано багатотомний машинописний збірник "Бойківщина: Матеріали наукової експедиції 1979 року в зоні будівництва водосховища на ріці Стрий" (Львів, 1980), який нині зберігається у рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України як важливе народознавче джерело.

Водночас стаціонарне етнографічне дослідження має і певні переваги. Зокрема, проживаючи серед автохтонного населення тривалий час, етнолог може налагодити тісні контакти майже з усіма репрезентантами усної інформації. Перебуваючи у с. Довге, учасники експедиції остаточно завоювали довір'я

у тутешніх бойків після того, як відремонтували дах хати однієї селянки похилого віку. Ще одна суттєва перевага стаціонарного дослідження полягає в тому, що науковець регулярно спостерігає за щоденною діяльністю, життям населення, фіксуючи малопомітні, приховані від стороннього ока явища традиційно-побутової культури. Особливо плідним є цей спосіб польової етнографічної роботи під час фіксації усної народної творчості, календарної та сімейної обрядовості, сімейних і громадських стосунків тощо. Скажімо, для того щоб виявити всі відомості про традиційні весільні звичаї та обряди, які охоплюють декілька циклів (передвесільний, власне весільний і післяшлюбний), а також значні хронологічні межі, дослідникові недостатньо одного-двох днів. Для з'ясування стосунків між молоддю шлюбного віку, фіксації фактажу про підготовку до весілля, про власне весільні звичаї та обрядові дії тощо йому знадобиться значно більше часу. Якщо ж етнолог захоче записати весь весільний пісенний репертуар, який у минулому супроводжував багато обрядових дій, то перебування в досліджуваному населеному пункті буде ще довшим, оскільки йому доведеться розшукати носіїв із відповідною інформацією (переважно жінок похилого віку) та згуртувати їх у співочий колектив.

Головна перевага стаціонарного етнографічного дослідження полягає в тому, що, зафіксувавши достовірні відомості про те чи інше культурне явище, народознавець уникає поспішних висновків.

3.2. Експедиційне дослідження

Найчастіше польові етнографічні дослідження проводять у формі експедицій. Саме під час таких наукових мандрівок науковці виявляють і збирають більшість автентичних етнографічних джерел, які стосуються різних ділянок матеріальної та духовної культури, щоденної діяльності й побуту автохтонів того чи іншого етнографічного району України. На відміну від стаціонарного способу добування етнографічних матеріалів,

експедиційні дослідження можуть охоплювати декілька адміністративних районів та десятки населених пунктів.

Залежно від термінів проведення експедиції бувають *довготривалі* й *короткотривалі*. Тривалість кожної етнографічної подорожі залежить від двох основних чинників: від завдань, поставлених перед її учасниками, та від умов їхньої праці. Скажімо, взимку через низку причин (короткий світловий день, різкі перепади температурного режиму, важка прохідність шляхів сполучення тощо), доцільно проводити короткотривале польове дослідження, зазвичай, не більше тижня. Натомість улітку народознавча мандрівка може тривати декілька тижнів і навіть місяців. До слова: в науковій практиці автора посібника найдовше польове дослідження тривало чотири тижні (1997 р. в Олевському районі Житомирської області). Водночас наш досвід засвідчує: найбільш продуктивною така подорож буває впродовж двох перших тижнів, особливо тоді, коли експедицію проводять за заздалегідь визначеним маршрутом, який передбачає щоденні переїзди з одного населеного пункту в інший, щовечірній пошук місця для ночівлі, приготування вечері та сніданку наступного ранку тощо. У цьому випадку в учасників подорожі нагромаджується моральна, психологічна та фізична втома, яка суттєво знижує продуктивність праці. Зважаючи на загальну площу України, відстані між її крайніми східною і західною, північною і південною точками, великої потреби в організації довготривалих польових етнографічних мандрівок не має. Очевидно, є сенс проводити довготривалі експедиції, якщо дослідники готуються вивчати культуру і побут якогось етносу Африки чи Океанії, Далекого Сходу чи Західного Сибіру. Адже вони виправдовуються економічними, організаційними та іншими чинниками.

Короткотривалі експедиції найчастіше організовують з метою:

- перевірки свідчень про побутування того чи іншого культурного явища (об'єкта), які зафіксували попередники в досліджуваному краї;
- з'ясування меж поширення певного культурного явища (об'єкта);



розвідки, тобто набуття попередньої інформації, на основі якої згодом учені визначають подальші кроки в науково-пошуковій роботі.

Короткотривалі експедиції доцільно організовувати також для вивчення окремих видів господарських занять і ділянок матеріальної культури — домашніх промислів та ремесел, житла і господарських будівель, одягу та їжі тощо. Правда, у кожному випадку зважають на поточні й стратегічні завдання науково-пошукової роботи дослідницького колективу.

3.3. Методи проведення етнографічного експедиційного дослідження

Для проведення польових етнографічних експедицій використовують найчастіше два методи: *маршрутний* і *кущовий*. Під час маршрутного дослідження учасники наукової мандрівки рухаються заздалегідь запланованим маршрутом із зупинками у заздалегідь визначених населених пунктах. Так, у 1993 р. науковці Інституту народознавства НАН України провели Волинську історико-етнографічну експедицію за маршрутом: Купичволя Жовківського — Хлівчани — Тяглів — Цебрівка Сокальського районів Львівської області — Мовники — Заставне Іваничівського — Печихвости — Пустомити — Звиняче Горохівського районів Волинської області — Пляшева — Острів Радивилівського району Рівненської області — Барилів — Немилів — Нивиці Радехівського — Тур'я Буського районів Львівської області.

Тривалість перебування в кожному із заздалегідь запланованих поселень залежить від поточних і стратегічних наукових завдань експедиції, багатства об'єктів матеріальної культури та вербальної інформації про досліджувані явища тощо. Скажімо, вивчаючи традиційно-побутову культуру волинян як етнографічної групи, учасники вже згаданої Волинської історико-етнографічної експедиції зіткнулися з маловідомим для них явищем — з проживанням у багатьох запланованих

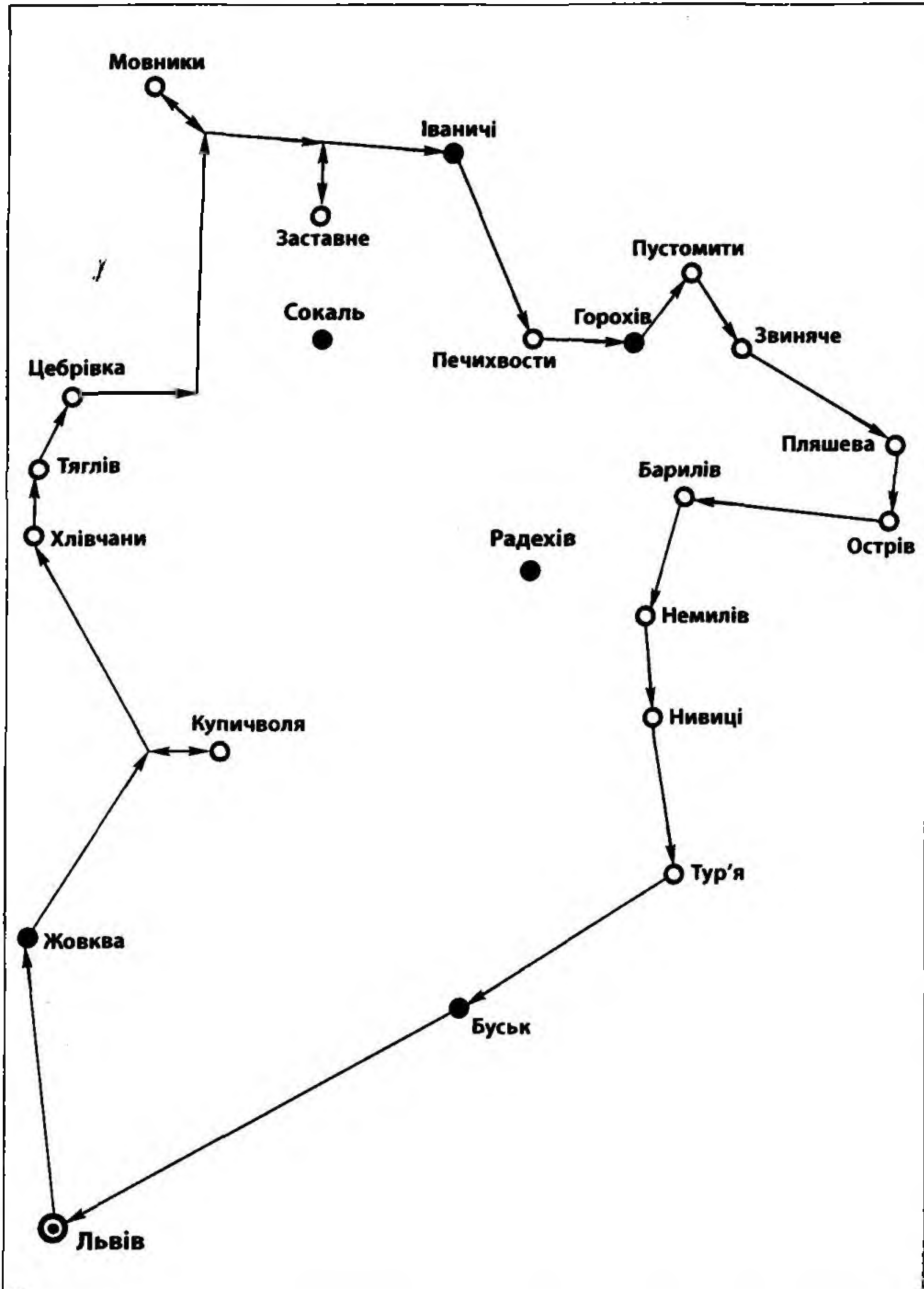


Рис. 3. Маршрутний метод проведення етнографічного експедиційного дослідження

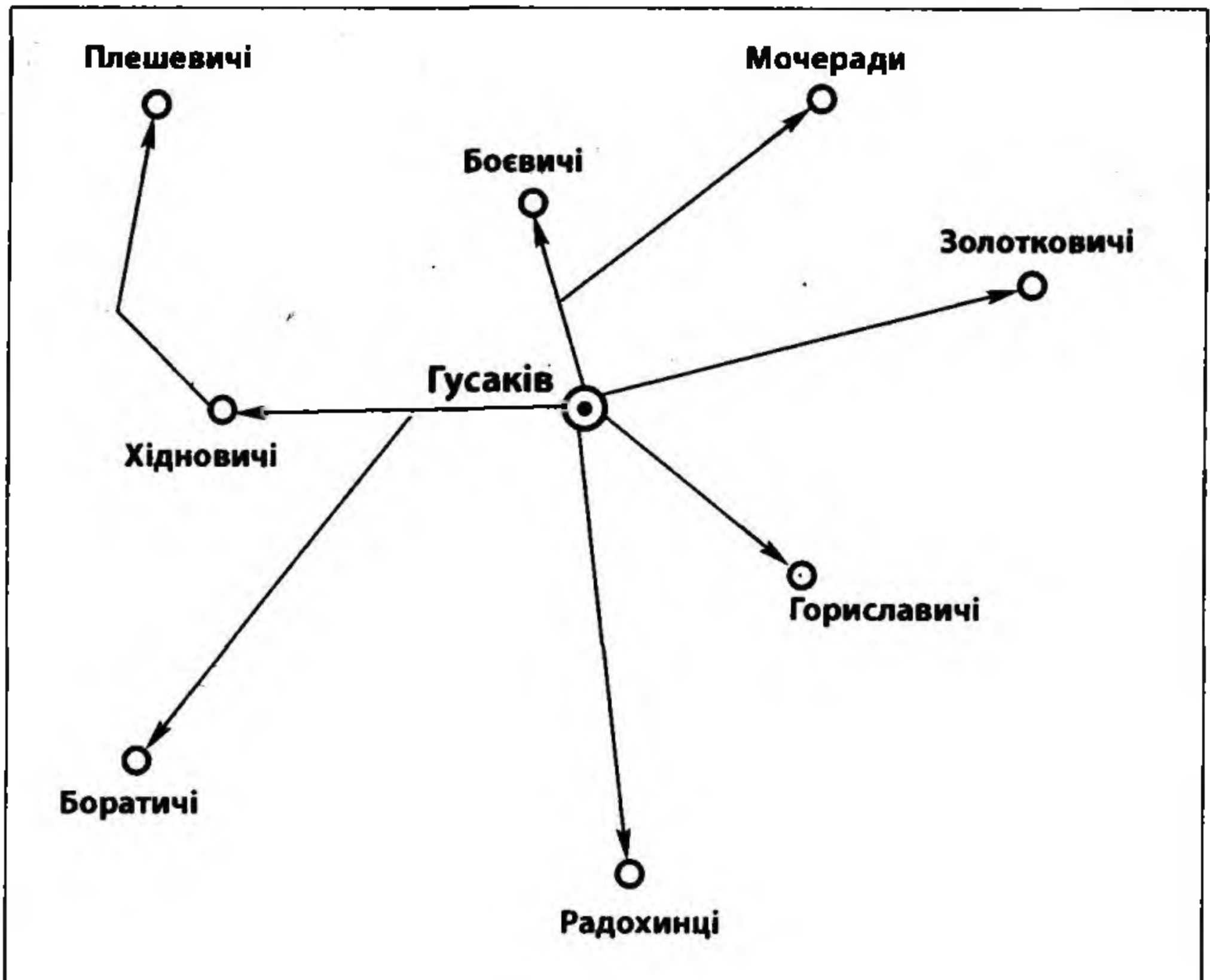


Рис. 4. Кущовий метод проведення етнографічного експедиційного дослідження

для дослідження населених пунктах переселенців з інших українських земель — Бойківщини і північної частини Лемківщини, а також із Холмщини та Підляшшя. Крім цього, багато волинських сіл було спалено під час Другої світової війни, заодно ж у полум'ї згоріли й пам'ятки традиційної культури. Із огляду на це, народознавці працювали за такою схемою: до 15 години — у більшому селі, а після обіду — в сусідньому, меншому населеному пункті. Якщо ж учасники експедиції виявляли цікаві об'єкти традиційно-побутової культури чи багатих на усну інформацію носіїв етнічної культури, то затримувались у цих населених пунктах ще й наступного дня.

Кущове дослідження обов'язково передбачає базовий пункт, звідки учасники експедиції виїжджають у найближчі поселення чи долають незначні відстані (3–5 км) до них самотужки (пішки). Тоді більша частина відведеного часу витрачається

на фіксацію відомостей про культуру і побут місцевого населення, решта (по 1 — 2 дні) — на вивчення пам'яток народної культури у сусідніх поселеннях.

Як засвідчує досвід кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка, кущовий метод дослідження найбільш доцільний для проведення студентської етнографічно-краєзнавчої (етнографічної) польової практики, оскільки має декілька переваг. Зокрема, зібравши основну інформацію на ту чи іншу тему (розділ, підрозділ) у базовому пункті, дослідник-початківець має змогу перевірити її достовірність у сусідніх селах. Натомість, виявивши там нові відомості, він може уточнити їх у базовому населеному пункті. Словом, усе це спонукає студента-етнолога до опанування складним інструментарієм польового етнографічного дослідження, до самостійного пошуку носіїв із відповідною інформацією, зрештою, посилює його зацікавлення науково-пошуковою роботою загалом. Кущовий метод експедиційного дослідження має ще й ту перевагу, що полегшує організацію та проведення студентської етнографічно-краєзнавчої практики.

За наявності автомобільного транспорту відстані від бази до інших населених пунктів, обраних для дослідження, можуть сягати навіть десятків кілометрів. Однак, як засвідчує наш досвід, найбільш оптимальними є відстані не більше 30 км, оскільки в інших випадках зростають фінансові витрати (на паливо, що в сучасних умовах має суттєве значення), а також збільшується час на переїзд — важливий ресурс успішного виконання завдань усякої експедиції.

Метод кущового дослідження можна поєднувати у різних варіантах із маршрутним і навпаки. Під час кущового дослідження, зрозуміло, поглиблено вивчають насамперед культуру і побут базового населеного пункту, під час маршрутного — уточнюють зафіксовані етнографічні відомості, а також звертають увагу на локальну специфіку типових об'єктів і явищ народної культури та побуту. Скажімо, у липні — серпні 1980 р. зусиллями Товариства охорони пам'яток історії і культури Львівської області була організована Бойківська історико-етнографічна експедиція (керівник Г. Дем'ян)

із трьома базовими пунктами — у с. Ясень Рожнятівського району Івано-Франківської області та у селах Мшанець і Старява Старосамбірського району Львівської області. Спершу впродовж десяти днів учасники експедиції працювали в с. Ясень, де, як уже згадувалось, народився І. Вагилевич, член "Руської трійці", один із провідних українських народознавців першої половини XIX ст., а також відвідали присілки Сливки й Осмолода. Згодом, переїхавши у с. Мшанець, понад тиждень етнологи та фольклористи працювали тут, а також у селах Галівка і Грозова, де пройшли стежками, які раніше "протоптав" М. Зубрицький. Насамкінець експедиційники відвідали с. Старява — одне з найвіддаленіших північно-західних бойківських поселень, де збирали фольклорно-етнографічні матеріали впродовж трьох днів. Загалом поєднання кущового і маршрутних методів польового дослідження дало змогу, з одного боку, з'ясувати стан збереження пам'яток народної культури, які раніше описали наші попередники (відповідно І. Вагилевич та М. Зубрицький), з іншого — виявити фольклорні новотвори та новітні культурні надбання місцевих мешканців, а також зафіксувати етнографічні відомості про окремі явища їхньої традиційної культури, які з різних причин у минулому українських народознавців цікавили мало.

3.4. Об'єкти польового етнографічного дослідження

Головними об'єктами польового етнографічного дослідження є передовсім сільські населені пункти, які бувають двох соціально-економічних типів — село та малодвірні поселення (хутір, присілок, виселок тощо). За характером близькими зі селом є селище та містечко. Об'єктами етнографічного зацікавлення, з погляду вивчення етнічних, культурних, демографічних та інших сучасних процесів, можуть бути також міста, зокрема й мегаполіси. І все ж, згідно з уже усталеною традицією, найчастіше українські етнологи працюють саме в сільській місцевості.

Наявність різних соціально-економічних типів сільських поселень змушує дослідника підходити до їх вибору як об'єкта наукового зацікавлення диференційовано. Зокрема, плануючи майбутню науково-пошукову роботу, народознавець має обов'язково зважити на загальні параметри населеного пункту (площа, протяжність), форму (план) поселення (безсистемна, ланцюгова, рядова, вулична тощо), чисельність населення. Скажімо, с. Люта Великоберезнянського району Закарпатської області простяглося на 15 км і налічує понад 1 200 садиб, які розташувались ланцюгом уздовж річки Лютянка. Селище міського типу Верховина (колишнє с. Жаб'є) — райцентр Івано-Франківської області — має понад двадцять присілків, багато садиб яких розташовані від його сельбища на відстані 10 кілометрів і більше. Очевидно, що в кожному випадку дослідник має чітко розрахувати час на подолання відстані, на пошук у таких умовах пам'яток культури та носіїв із відповідною етнографічною інформацією тощо. Інакше його науково-пошукова робота не увінчається успіхом.

Народознавець має зважати ще на один суттєвий момент — однорідність (поліетнічність) досліджуваних населених пунктів. В Україні історично склалося так, що, крім українців, у різних її регіонах проживали і проживають досі представники інших етносів: на теренах Північної Буковини — молдовани, євреї, німецькі колоністи, російські старообрядці та ін.; на території Закарпаття — угорці, румуни, словаки, німецькі колоністи та ін.; на теренах історико-етнографічної Волині — поляки, чехи, німецькі колоністи та ін.; на півдні Одещини (у Буджаку) — молдовани, гагаузи, болгары, російські старообрядці та ін. Зрозуміло, що тут же здавна існували (й досі існують) поліетнічні поселення (українсько-угорські, українсько-польські, українсько-молдовсько-гагаузькі тощо), мешканці яких запозичували одні в одних елементи, компоненти й навіть цілі культурні комплекси. Для з'ясування механізмів, шляхів та інтенсивності етнокультурних взаємозв'язків, частки іноетнічних запозичень, міжетнічних громадських та сімейних стосунків тощо польові дослідження науковця у відповідних населених пунктах будуть ефективні й результативні. Натомість, якщо

етнолог прагне зібрати достовірний етнографічний матеріал про традиційну культуру українського народу "без домішок" (це ж стосується і культури етнічних меншин, які проживають в Україні), то об'єктами дослідження мають бути передусім моноетнічні (українські) сільські поселення.

Залежно від конкретної теми та наукових завдань експедиції етнологи використовують різні прийоми обстеження об'єктів польового дослідження — *суцільний і вибірковий*.

Суцільний прийом означає, що народознавець має виявити й оглянути всі наявні у поселенні зразки досліджуваної ділянки традиційної культури (наприклад, господарські будівлі, вироби бондарства чи поясний жіночий одяг) і відтак записати інформацію про кожний із них. Під час виконання відповідної роботи науковець, безперечно, накопичує масовий етнографічний матеріал, що дає змогу уникнути суб'єктивних висновків. Однак для суцільного дослідження потрібно докласти значних зусиль. Застосування цього прийому різко обмежує територію чи географію польової етнографічної роботи, тобто кількість населених пунктів, сповільнює темпи дослідницької роботи загалом. Так чи інакше, але в наш час суцільно вивчати доцільно лише мало- чи невідомі або дуже рідкісні для сьогодення явища народної культури. Наприклад, у деяких низинних придністерських селах Старосамбірського району Львівської області й досі побутує рідкісний для традиційного

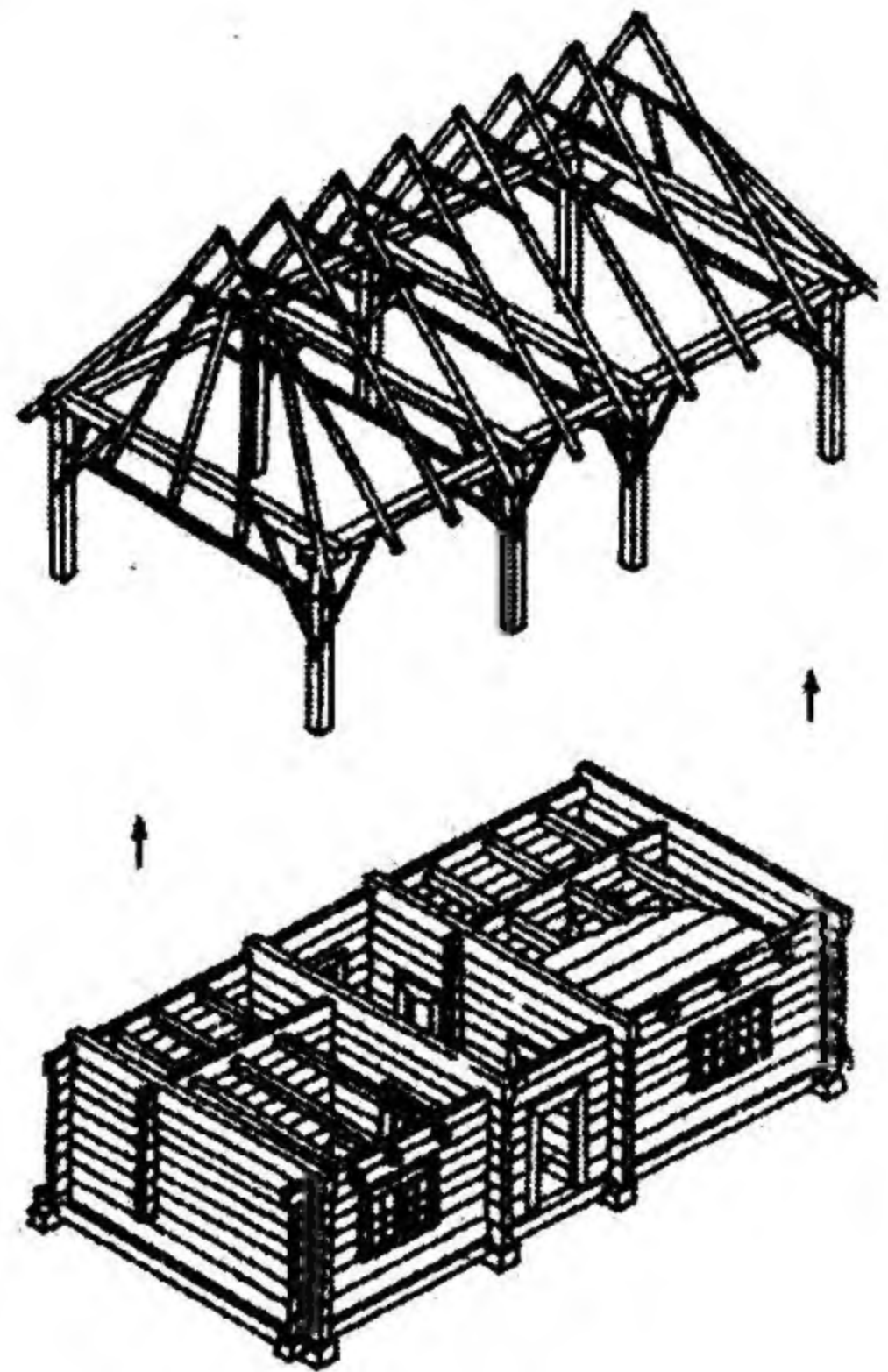


Рис. 5. Хата першої половини — середини ХІХ ст. із с. Библо Старосамбірського р-ну Львівської обл. (за Р. Радовичем)

будівництва українців тип житла з дахом на пристінних стовпах — так звана "хата в хаті". Зважаючи на унікальність цього житла як етнографічного явища, очевидно, що дослідник зобов'язаний обстежити всі наявні у таких селах старі будівлі й зафіксувати максимально повну інформацію про них, зокрема і ту, яка, на перший погляд, житла на зразок "хата в хаті" стосується мало.

Вибіркове дослідження передбачає обстеження і вивчення *типових* для конкретного населеного пункту, ареалу, етнографічного району чи регіону об'єктів і явищ народної культури. В етнологічній науці типовими вважаються такі об'єкти (явища) культури та побуту, які в певний історичний період поширені скрізь на етнічній території, в деяких регіонах (районах) чи лише на певній території. Так, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. майже скрізь в Україні побутували господарські сани східноєвропейського типу, для конструкції ходу яких були характерні два гнуті полози, в'язова система з'єднання полозів, паралельні полозам повздовжні бруски ("наморожні") тощо. Натомість у різних місцевостях деякі складові конструкції ходу виготовляли з дерева різної породи; різну кількість елементів (так звані копила і в'язи) мала в'язова система з'єднання полозів, різної довжини і ширини був хід саней. У ці ж сани запрягали різні види й різну кількість тяглових тварин. Кузов саней також майстрували різної форми та конструкції. Отже, спираючись на типову конструкцію ходу описаного зразка зимового транспорту, етнолог вивчає не всі екземпляри саней, які наявні в тому чи іншому селі, а лише декілька, водночас звертаючи увагу також на їх регіональні особливості та локальну специфіку.

Головний недолік вибіркового етнографічного дослідження полягає в тому, що народознавець може помилково обрати нетипові для певної групи населення об'єкти культури. Щоб уникнути цього недоліку, він має вивчити та добре засвоїти результати праці своїх попередників. Вивчаючи малодосліджене явище, щоб не бути суб'єктивним у визначенні його типових рис, доцільно спершу зробити *розвідку* на запланованій території, а вже потім організувати експедицію. До вибіркових

досліджень етнологи найчастіше вдаються для виявлення та опису старих за походженням явищ народної культури, так званих *пережитків*, навіть тоді, коли останні побутують спорадично. Запорукою того, що в минулому вони були характерні для всього населення певного етнографічного району, є те, що об'єкти чи цілі комплекси традиційної культури зберігаються впродовж тривалого історичного періоду — сотні і навіть тисячі років, тобто належать до категорії стійких явищ.

Загалом же вибір способів польового дослідження (стаціонарно чи у вигляді експедиції), термінів (упродовж короткого чи тривалого часу) і методів (кущовий, маршрутний чи їх поєднання в різних варіантах) проведення експедиційної роботи, головних сільських об'єктів наукового зацікавлення, нарешті, прийомів обстеження пам'яток народної культури і побуту (суцільний чи вибірковий) залежить від багатьох обставин, але передовсім від наукової мети та завдань, які етнологи окреслюють заздалегідь.



Розділ 4.

ПІДГОТОВКА ЕТНОГРАФІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Проведення етнографічної експедиції передбачає спеціальну, заздалегідь сплановану, підготовку, яка складається з двох різних за характером, але однакових за значенням частин — наукової та забезпечення експедиційної роботи технічними засобами і матеріалами.

4.1. Наукова підготовка експедиції

Суть наукової підготовки до експедиції полягає в тому, що кожний її учасник з'ясовує загальний стан дослідження певної ділянки народної культури чи побуту, яка буде об'єктом його зацікавлення під час майбутньої мандрівки, і вже на цій основі визначає предметну область, мету, завдання та методи праці в польових умовах. Наукова підготовка охоплює цілу низку різних видів робіт.

Спершу етнолог докладно вивчає основну літературу, в якій наявний фактичний матеріал про те чи інше явище традиційної культури, причому зосереджуючи свою увагу не лише на тексті наукових праць, а й на рисунках, світлинах, картосхемах тощо, які його супроводжують. Особливо важливе значення для дослідника має опанування народознавчими здобутками (як основними, так і "другорядними"), які безпосередньо присвячені етнографічному району чи регіону, де проводитиметься експедиція. Це стосується передусім початківців, зокрема студентів-етнологів, оскільки лише набувши належних

знань із певної теми (розділу, підрозділу) можна зорієнтуватися стосовно того, що народознавству вже давно відомо, а що вчені поки що випустили з поля зору. Скажімо, виявивши бажання вивчати народне будівництво Полісся України, початківець має докладно простудіювати праці таких українських етнологів, як С. Таранушенко, М. Козакевич, Микола Приходько (1928 – 1975), А. Данилюк, Р. Радович та ін. Належне опанування фактичним етнографічним матеріалом, який зафіксували попередники, полегшує також роботу зі самими носіями інформації, оскільки лише тоді розмова з ними може бути предметна, а не "навмання".

Важливою складовою наукової підготовки є опрацювання музейних етнографічних колекцій, які репрезентують конкретні пам'ятки традиційної культури і побуту українців. Що більше, деякі експонати музейних збірок часто містять більше інформації, ніж найдокладніші його письмові описи – все залежить від предметної сфери зацікавлення етnologа. Словом, як мовиться, "краще один раз побачити, ніж десять разів почути". Нині, як уже зазначалося, найбільші етнографічні колекції зосереджені в музеях народної архітектури та побуту (Київ, Львів, Ужгород, Чернівці, Переяслав-Хмельницький та ін.), у Музеї етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, у Національному музеї ім. Андрея Шептицького у Львові тощо, а також у районних і регіональних краєзнавчих музеях, у народознавчих світлицях при середніх навчальних закладах. Наприклад, у Музеї народознавства при Бишівській загальноосвітній школі I – III ступенів Радехівського району Львівської області зібрано сотні експонатів, які репрезентують столярство, теслярство, бондарство, кравецтво, шевство, ковальство, ткацтво та інші види ремесел і промислів. В окремому відділі музею представлені речі щоденної господарки галицького селянина: кінська зброя, вудила, залізні пуги, серпи, грабки, ціпи, плуги, жорна, нецьки, солом'яні діжі, вулик-колода та пасічницький інвентар, багато інших місцевих пам'яток. Один із відділів репрезентує традиційний одяг, інший – селянську хату, в якій усе представлено так, як було у хатах с. Бишів наприкінці XIX – у першій половині XX ст.:

старовинні ікони, піч, горщики, макітри, горнятка, ліжко, стіл, колиска, скриня з одягом, рушники тощо.

Польова праця етнолога буде продуктивна також у тому випадку, якщо він докладно вивчить історію того краю, на теренах якого запланована наукова подорож. Оскільки впродовж багатьох століть українські етнічні землі перебували у складі різних іноземних держав-загарбниць, потреба у з'ясуванні основних віх історичного розвитку окремих районів і регіонів не позбавлена сенсу. Деякі українські етологи стверджують, що на території Східного Полісся проживала етнографічна група литвинів, яка виникла після того, як землі Чернігівського і Новгород-Сіверського князівств захопили литовські князі (XIV ст.). І досі деякі польські, словацькі, румунські та угорські вчені вважають, що у IX – XIII ст. терени Східних Карпат були пустищем, яким вільно мандрували з отарами овець волохи-романці, тобто в зазначений історичний період українці тут не проживали. Очевидно, що в кожному з таких випадків знання про етнічну історію місцевого населення сприяють не лише чіткій орієнтації етнолога в реаліях історичного минулого, а й спонукають його до пошуку польового автентичного етнографічного матеріалу, який підтверджував би чи, навпаки, спростовував відповідні наукові погляди.

У контексті сказаного дослідник-етнолог заздалегідь з'ясовує і демографічну ситуацію в майбутньому досліджуваному районі, передовсім етнічну. Відомості про це представлені насамперед у переписах населення. Для сучасного українського народознавця найціннішими є відомості двох останніх переписів – Всесоюзного 1989 р. і Всеукраїнського 2001 р. Статистичні та інші дані про іноетнічних представників України, що проживали тут у 2001 р., вже опрацьовані й зведені у колективному довідковому виданні "Етнонаціональна структура українського суспільства" (Київ, 2004).

Наукова підготовка до етнографічної експедиції передбачає також знайомство дослідника з професійною культурою (з поезією і прозою, образотворчим мистецтвом і музикою тощо), яка стосується місцевого населення, опрацювання здобутків суміжних з етнологією суспільствознавчих наук –

археології, фольклористики, лінгвістики, географії та ін. Наприклад, зацікавившись народною культурою бойків, етнолог зобов'язаний опрацювати фундаментальний "Словник бойківських говірок" (Київ, 1984. — Ч. 1 — 2) відомого українського мовознавця Михайла Онишкевича (1906 — 1971), досліджуючи традиційне хліборобство і скотарство поліщуків, — такі діалектологічні праці Миколи Никончука (1937 — 2001), як "Матеріали до лексичного атласу української мови (правобережне Полісся)" (Київ, 1979), "Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся" (Київ, 1985), "Лексичний атлас правобережного Полісся" (Київ; Житомир, 1994). Це ж стосується багатьох фольклористичних праць, що містять цінний етнографічний матеріал, передусім із різних ділянок духовної культури. Зокрема, готуючись до експедиційної праці, етнолог має звернутися до таких серійних видань, як "Усна народна творчість", яке публікувалось у видавництві "Наукова думка", та "Українські народні пісні в записах письменників", яке виходило у видавництві "Музична Україна". У добрій нагоді етнологу-початківцю завжди стане фундаментальна праця М. Мороза "Бібліографія українського народознавства у трьох томах: Т. 1: Фольклористика" (Львів, 1999. — Кн. 1 — 2), де подано вихідні дані про всі фольклористичні публікації, які побачили світ упродовж 1917 — 1998 рр.

Нарешті, етнолог має оволодіти знаннями про особливості природно-географічного середовища (клімат, ландшафт, водну систему, шляхи сполучення, флору і фауну тощо) місцевості майбутнього етнографічного дослідження, оскільки впродовж сотень і тисяч років саме вони визначали видову структуру господарства автохтонів, їхню культуру і побут. Скажімо, порівняно з Поліссям, для якого характерна велика кількість водойм, що сприяло широкому побутуванню серед тутешнього населення рибальства (до виникнення відтворювального господарства — як головного заняття, з розвитком відтворювального господарства — як допоміжного), у степовій зоні України, де мало річок і озер, спроба зібрати масовий етнографічний матеріал про нього безперспективна. Водночас природно-географічні умови безпосередньо впливають на

вибір маршруту експедиції, її протяжність, тривалість тощо. Так, під час поїздки по Карпатах дослідники обов'язково зважають на те, що всі місцеві дороги пролягають уздовж водних артерій, які відділяють важкодоступні гірські хребти. Із огляду на це, опинившись у селах, розташованих у верхів'ях річок (Чорного Черемоша чи Білої Тиси, Бистриці Надвірнянської чи Тересви та ін.), вони спершу спускаються в Передгір'я, а відтак переїжджають у басейн іншої водної артерії. Залежно від наявності переправ через водні перешкоди, від форм і параметрів природних водойм (озер, боліт і річок), площі суцільних лісових масивів, стану сухопутних доріг у віддалених районах тощо визначаються з маршрутом етнографічної мандрівки і на Поліссі.

Наукову підготовку експедиції увінчує програма польового етнографічного дослідження, яку готує керівник. До слова: керівник — одна з головних дійових осіб експедиції, наділена значними повноваженнями та обов'язками. Тому керівником найчастіше призначають дослідника з великим досвідом польової етнографічної праці й значним науковим доробком. Керівник має бути також компетентний у різних ділянках народознавства, виявляти організаторські здібності тощо. Під час праці з великою групою дослідників суттєве значення має також його авторитет серед учасників мандрівки. Так чи інакше, програма експедиції містить такі складові: 1) загальна проблематика; 2) теми (розділи, підрозділи), за матеріалами яких з'ясовуватиметься наукова проблематика; 3) способи і форми розв'язання наукової проблематики. Із огляду на це в програмі зазначаються:

- загальна проблематика польового етнографічного дослідження;
 - перелік конкретних тем, які перебуватимуть у полі зору учасників мандрівки;
 - конкретні райони праці учасників експедиції та маршрути їхньої подорожі (області, райони, населені пункти).
- До речі, залежно від конкретних завдань, мети та рівня дослідження наукової проблематики, маршрут польової етнографічної мандрівки планують, зважаючи на такі



основні чинники: прохідність місцевості (наявність і стан шляхів сполучення — водних чи сухопутних), віддаленість населених пунктів від головних сухопутних трас і промислових центрів, наявність місць для базування та ночівлі, характер і чисельність експедиції, економія часу для облаштування місця ночівлі та приготування їжі (сніданку, обіду та вечері) тощо;

- термін праці експедиції із зазначенням конкретного часу (днів) перебування в кожному населеному пункті;
- склад учасників польової мандрівки із зазначенням конкретних тем (розділів, підрозділів), які закріплені за кожним із них. Наш досвід підтверджує, що оптимальними є експедиції з 5 – 6 осіб. Водночас авторів доводилося працювати в експедиціях, що налічували 25 – 27 осіб;
- стислі методичні вказівки щодо особливостей культури і побуту населення, яке заслуговує на підвищену увагу дослідників;
- головні способи добування етнографічної інформації (спостереження, опитування, анкетування, фотографування тощо).

Скажімо, усвідомивши рівень наслідків негативного впливу Чорнобильської катастрофи на стан традиційного життя і побуту населення Середнього Полісся, як уже відомо, у 1994 р. українські вчені розпочали масштабну за обсягами науково-пошукову роботу "Комплексне історико-етнографічне дослідження та фіксація матеріальної і духовної культури радіоактивно забруднених зон Полісся". Головне завдання народознавців полягало в тому, щоб обстежити найбільш радіоактивно забруднені райони Київської, Житомирської та Рівненської областей, виявити і зафіксувати за допомогою сучасних технічних засобів, використовуючи водночас новітні методи наукового дослідження, відомості про основні пам'ятки традиційно-побутової культури тутешніх автохтонів. До виконання цієї пошукової роботи було залучено різних фахівців гуманітарного профілю (етнографів, фольклористів, мистецтвознавців, музикознавців, музеєзнавців та ін.) із декількох установ України. За кожним із них закрі-

пили тему (розділ, підрозділ), яка стосувалася конкретних діянок традиційно-побутової культури: допоміжних занять (рибальства, мисливства), тваринництва, землеробства, домашніх ремесел і промислів (деревообробних, ткацтва, килимарства, ковальства, гончарства), традиційного транспорту (водного і сухопутного), народної архітектури (житла, господарських споруд, сакрального будівництва, системи опалення житла, його інтер'єру та екстер'єру, будівельної обрядовості), традиційного одягу (буденного, святкового вбрання, взуття, головних уборів), народного харчування (традиційного і сучасного), календарної обрядовості (зимового, весняного, літнього та осіннього циклів), сімейної обрядовості (родильної, весільної, похоронної), народних знань (медицини, ветеринарії, метрології), усної поетичної та музичної творчості (пісенного, музичного й словесного фольклору, музичних інструментів), декоративно-ужиткового мистецтва (художнього ткацтва, вишивки, художньої обробки металу, писанкарства, кераміки, художньої обробки дерева, художнього розпису та ін.). Станом на 2004 р. суцільним комплексним історико-етнографічним дослідженням було охоплено 320 населених пунктів Середнього Полісся й зібрано джерельний фонд, що налічував 7 000 етнографічних експонатів, близько 40 000 фотонегативів, 1 200 годин аудіозаписів та 300 годин відеозаписів, понад 15 000 архівних документів на паперовій основі. За матеріалами пошукових робіт вийшло в світ понад 20 наукових і науково-популярних видань.

До загальної програми експедиції додаються також програми-запитальники, анкети та інші документи, які майбутні учасники польової етнографічної мандрівки готують заздалегідь. Ці документи особливо важливі для початківців, зокрема студентів зі спеціальності "етнологія", оскільки містять спеціальні запитання з досліджуваної теми (розділу), на які вони мають отримати конкретні відповіді у носіїв етнічної культури, про що йтиметься більш докладно у наступних розділах посібника.



4.2. Забезпечення експедиційної роботи технічними засобами і матеріалами

Належна наукова підготовка ще не гарантує успішного проведення етнографічної експедиції. Окреслені її учасниками завдання можна реалізувати лише в тому випадку, якщо відповідна робота буде забезпечена певними технічними засобами і матеріалами.

Для проведення маршрутної експедиції обов'язково треба мати належний *автотранспорт* — бажано мікроавтобус сучасного виробництва, який найлегше пристосувати для наукової подорожі. У задній частині салону мікроавтобуса облаштовують місце для зберігання й перевезення основного *експедиційного спорядження та продуктів харчування*. До експедиційного спорядження належать намети, спальні мішки, керамати (килимки) чи надувні матраци, засоби для приготування їжі (примуси й посуд різного призначення — казани, мідниці, друшляки, сковорідки, черпаки, ножі тощо). У наукових установах, які щороку організують польові народознавчі дослідження, посуд і продукти харчування зберігають у спеціальному дерев'яному ящику, поділеному на декілька секцій. Тоді значно зручніше розвантажуватись під час зупинок на ночівлю та завантажуватись для продовження мандрівки, а також підтримувати належний порядок і чистоту в салоні мікроавтобуса.

Залежно від тематики етнографічного дослідження, кожний учасник має приготувати *матеріальні засоби*, потрібні йому в польових умовах. У наукових установах учасників мандрівки забезпечують матеріалами відповідальні за цю ділянку роботи особи. Натомість студенти, що готуються до етнографічної експедиції-практики, поки що самі мають подбати про своє матеріальне забезпечення. Крім цього, існує декілька загальних вимог і правил, які має засвоїти початківець-етнолог, якщо в майбутньому він як сформований фахівець надумає організувати й проводити польові народознавчі дослідження самостійно.

Одним із головних матеріальних засобів етнолога в польових умовах був, є і надалі буде *зошит*, у якому він записує почерпнуті в інформаторів етнографічні відомості, а також свої щоденні спостереження про життя і побут мешканців досліджуваного етнографічного району, про носіїв етнічної культури тощо. Зошит потрібний і для ведення щоденника — теж одного з важливих документів польової етнографічної роботи. Зошит має бути стандартного розміру, обсягом не менше 48 аркушів, бажано в клітинку й обов'язково з палітуркою. Позаяк під час наукової мандрівки досліднику часто доводиться робити записи в полі "на коліні", тверда обкладинка зошита служить етнологу "столом", а клітинки дають змогу записувати інформацію рівно й чітко.

Усні етнографічні матеріали записують у зошиті *ручкою*. В минулому народознавці використовували переважно чорнильні авторучки, які мають суттєвий недолік — при потраплянні вологи на папір записи "розлазяться". Нині широко побутують кулькові ручки різних кольорів і вартості. Щоб записи етнографічних матеріалів не блякли від часу, доцільно користуватись кульковими ручками, заправленими чорним або фіолетовим чорнилом.

Постійним супутником етнолога в польових умовах є також *олівці* — прості й кольорові. Простим олівцем дослідник зарисовує компоненти й елементи різних об'єктів матеріальної культури, а також складає картосхеми населених пунктів, кольоровими фіксує найцінніші з наукового погляду фрагменти зразків народного мистецтва — вишивки, ткацтва, гончарства, плоскої художньої різьби тощо. Серед простих олівців найкращі з м'яким стрижнем (М 3, М 4), оскільки тоді легше витерти *гумкою* неточності на рисунку. Гумка також має бути м'яка, бо вона менше розмазує рисунок.

Рисунки роблять як у зошитах, так і на окремих аркушах *цупкого паперу*. Найбільш придатним у польових умовах є цупкий білий папір (100 — 120 см²) формату А 4 (210 × 297 мм).

Для виготовлення точних копій використовують *міліметровий папір*. Зокрема, на ньому наносять у масштабі плани рідкісних для сучасності житла і господарських будівель,

крій традиційного одягу, схеми-рисунок різних знарядь праці і пристосувань, предметів домашнього побуту. З одного боку, етнолог страхується на випадок втрати польових документів інших видів (зошита, рисунків), з іншого — після повернення з наукової мандрівки на основі рисунка з масштабними параметрами можна виготовити копію зафіксованої в польових умовах пам'ятки традиційної культури.

Для обмірів об'єктів матеріальної культури етнологи використовують *метричні засоби*. Житло, господарські споруди та сакральні будівлі вимірюють переважно за допомогою металевої рулетки завдовжки 10–20 м. Їхню висоту часто визначають спеціальними приладами, виготовленими власноруч. Скажімо, таким приладом може бути розкладна телескопічна вудочка, на поверхню якої нанесено метричні позначки. Натомість для вимірювання виробів із тканин і шкіри, а також для вимірювання різних дрібних предметів (знарядь праці, посуду тощо), найбільш придатна м'яка швейна півтораметрова рулетка. Крім цього, для креслення планів об'єктів будівництва та масштабних рисунків найбільше знадобляться металева чи дерев'яна лінійка або трикутник з міліметровою метричною шкалою.

Для зберігання і щоденного перенесення польових документів етнографи використовують найчастіше *наплечники* чи *торбини з паском*. Зошити та аркуші цупкого паперу (чисті або з рисунками) зберігають у *планшетах, папках* чи *прозорих файликах*, які захищають їх від вологи під час негоди.

Сучасна польова етнографічна робота немислима без певних технічних засобів фіксації інформації — *аудіоапаратури, фотоапаратури* та *відеокамери*. Нині в Україні реалізується переважно техніка іноземного виробництва — західноєвропейського, американського, японського, південнокорейського, китайського та ін. Досліджуючи духовну культуру (сімейні та календарні звичаї й обряди, різні види народних знань), сімейні та громадські стосунки, а також фольклор, доцільно послуговуватися засобами аудіозапису — цифровими, репортерськими чи якісними касетними диктофонами. Використовуючи диктофон, народознавець не лише отримує повну

вербальну інформацію, а й фіксує манеру розмови носія етнічної культури, особливості його говору чи говірки тощо. За допомогою аудіоапаратури часто фіксуються етнографічні відомості, яким під час польової роботи дослідник не надає важливого значення — такими вони стають лише під час прослуховування та опрацювання записаних матеріалів. Відтак він має змогу розширити відповідні відомості методом опитування інших інформаторів, а при потребі — уточнити їх у попереднього респондента. Українські етнологи найчастіше користуються диктофонами таких провідних світових фірм, як "Sony", "Panasonic", "Samsung", "LG", "Olympus", "AIWA", а серед аудіокасет — таких марок, як "TDK", "Sony", "Panasonic", "JVC", "UFO", кожна з яких розрахована на 90 хвилин аудіозапису.

Спеціаліст-етнограф ніколи не розлучається з фотоапаратом. Як наголошувалося вище, зафіксовані на світлинах об'єкти та явища традиційної культури часто є для народознавця більш цінним джерелом інформації, ніж будь-які інші види відомостей про них, зокрема й писемні. Сучасний ринок України насичений фотоапаратурою та фотоматеріалами різних виробників. Водночас наш досвід засвідчує, що найменш придатними для польових етнографічних фотофіксацій є так звані мильнички, тобто найдешевші плівкові фотоапарати, призначені для широкого загалу, оскільки низька якість їхньої оптики негативно позначається на якості світлин. Натомість цифрові фотоапарати різних світових лідерів виробництва ("Minolta", "Olympus", "Canon" та ін.) забезпечать високу якість фотопродукції. Це ж стосується плівкових фотоапаратів відповідних марок. Щоправда, вибираючи фотоплівку, передовсім кольорову, дослідник має зважати на її основні характеристики: на чутливість до світла, контрастність зображення тощо. Так, для фотофіксації пам'яток культури у приміщенні чи в сутінках доцільно застосувати плівку із світлочутливістю 300 — 400 одиниць (ISO), натомість на подвір'ї достатньо буде плівки із світлочутливістю 100 — 200 одиниць. Загалом, як засвідчує досвід дослідників, які побували в багатьох наукових етнографічних експедиціях, для праці

в польових умовах бажано обмежитись двома-трьома типами фотоплівки; звикнувши до роботи з ними, етнолог отримує якісніші світлинки.

У масштабних етнографічних експедиціях (скажімо, постчорнобильських) беруть участь також спеціалісти-фотографи. Однак, як засвідчує наш досвід, передоручати всю роботу професійному фотографові недоцільно: з одного боку, з ним мусять постійно працювати один із народознавців, з іншого — не завжди фотограф може осягнути вимоги та нюанси стосовно фотофіксації того чи іншого об'єкта традиційної культури. Крім цього, якщо експедиція численна, то під час знімання інші науковці змушені чекати на фотографа, тобто сповільнюються темпи праці етнографів. Отже, народознавець має сам оволодіти секретами фотографування, бо лише він здатен оцінити значення виявленої пам'ятки культури, зафіксувати в тих ракурсах і площинах, які міститимуть якнайповнішу і найбільш цінну інформацію про неї.

Натомість під час проведення етнографічної експедиції з метою спеціальної фотофіксації (паралельно і відеознімання) пам'яток традиційно-побутової культури залучення фахівця-фотографа (відеомайстра) цілком виправдане. Наприклад, у серпні 2004 р. науковці кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка провели таку подорож теренами Київської (Іванківський, Поліський р-ни), Житомирської (Коростенський, Народицький, Овруцький, Олевський р-ни) та Рівненської (Рокитнівський, Сарненський р-ни) областей. На відміну від інших постчорнобильських експедицій, ця мандрівка пролягла старими, раніше (1994 — 1997) звіданими стежками, що сприяло продуктивній праці всіх її членів, зокрема фотографів і відеомайстра.

Нині, незважаючи на наявність у продажу великої кількості різної фототехніки, свого значення не втратили фотоапарати традиційних для українських народознавців марок — "Київ", "ФЕД", "Зеніт" та ін. Особливо продуктивні вони для фіксації на чорно-білу плівку знарядь праці та господарського транспорту, виробів деяких ремесел і промислів, щоденного дерев'яного та керамічного посуду тощо, тобто предметів,

у зовнішньому вигляді яких переважають "сірі", "чорні" та "світлі" тони. Власне використання чорно-білої фотоплівки забезпечує контрастність зображення зафіксованих об'єктів. Відповідні зображення інколи мають ще й ту перевагу, що краще надаються для публікації у виданнях.

Для українських народознавців відеознімання є радше розкішшю, ніж буденною справою. Щоправда, з кожним роком камера щораз частіше стає невід'ємним атрибутом домашнього побуту. Так чи інакше, через якийсь час відеофіксація явищ традиційної культури, передовсім багатоконпонентних (сімейної і календарної обрядовості) та багатоциклічних (виготовлення, скажімо, рибальських снастей чи бондарного посуду, ткання килима чи лозоплетіння) стане таким же звичним для етнологів явищем, як і аудіозапис та фотографування.

Крім технічного і матеріального забезпечення, складовою етнографічних експедиції є *особисте спорядження* учасників — одяг, взуття, засоби щоденної гігієни. Одяг і взуття мають бути зручні і легкі, придатні для всякої погоди, а також займати мало місця в наплечнику чи торбі. Крім цього, вирушаючи в експедиційну мандрівку, народознавці добирають такий одяг, який найменше викличе у носіїв етнічної культури підозри до них, сприятиме налагодженню тісного контакту з місцевим населенням тощо, тобто скромний. Про одягу та зовнішній вигляд, особливо незнайомців, українці завше судили строго: "Чоловіка по одязі стрічають, а по уму випроваджають", "Пошануй одязину раз, вона тебе десять раз", "Оце нарядились, як теля в мішку", "Шовкова плахта не к будню, а к святу", "Людяч чини шайність, а коло себе май охайність".

Із засобів щоденної особистої гігієни учасник експедиції запасався рушниками, зубною пастою, зубною щіткою, милом, носовими хустинками, щіткою для одягу, щіткою і кремом для взуття, голкою і нитками, а чоловіки — також засобами для гоління. Під час мандрівки потрібна й аптечка для надання першої медичної допомоги.

Нарешті, невід'ємним атрибутом стали мобільні телефони, за допомогою яких можна коригувати плани роботи у поселенні. Щоправда, через відсутність у віддалених куточках

України стільникового покриття мобільним зв'язком поки що не завжди можна скористатися вповні.

Отже, будь-яка етнографічна експедиція передбачає тривалу конкретну підготовку — як наукову, так і забезпечення технічними засобами та матеріалами. Інакше виконання запланованих керівництвом народознавчої установи (у випадку зі студентами-етнологами — керівництвом відповідного підрозділу вищого навчального закладу) завдань науково-пошукової роботи заздалегідь приречені на невдачу, або результати такої праці будуть незначні.



Розділ 5.

ВИДИ І МЕТОДИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У польових умовах етнологів доводиться одного й того ж дня розмовляти з репрезентантами усної інформації, оглядати, описувати, обмірювати й фотографувати пам'ятки матеріальної культури, зарисовувати їх складові тощо. Водночас чітко розмежувати всі види роботи, які виконує народознавець під час етнографічної експедиції, досить важко, оскільки вони тісно взаємопов'язані між собою. І все ж кожний із них має певну специфіку. Традиційно в етнологічній науці виділяють чотири основні види польового етнографічного дослідження: *спостереження; опитування населення (праця з інформаторами); фіксація речових матеріалів; збір етнографічних колекцій.*

5.1. Наукові спостереження

Польове дослідження починається, фактично, з першої хвилини перебування етnologа в населеному пункті сільського типу, зокрема, з огляду його околиць та спостереження за реакцією людей, що тут мешкають і обов'язково реагують на появу сторонніх осіб, тим більше цілої групи. Етнографічні матеріали, набуті завдяки особистим спостереженням дослідника під час експедиції, належать до найцінніших першоджерел. Тому фахівець-народознавець завжди приділяє цьому виду польової роботи велику увагу. Щоправда, як образно мовиться в народі, "мало бачити — потрібно ще побачити". Інакше кажучи,

етнолог має звертати увагу на такі моменти та явища, які для нефахівця несуттєві або для його ока недоступні.

Етнолог вивчає насамперед *природно-географічні умови* проживання населення, які впродовж сотень і тисяч років визначали характер діяльності й основні риси його традиційної культури. Скажімо, досліджуючи сухопутні шляхи сполучення у Східних Карпатах, автор посібника спершу сумнівався щодо правдивості твердження деяких польських та українських народознавців першої половини ХІХ ст. про те, що тоді до багатьох високогірних поселень галицької і буковинської частин Гуцульщини можна було добратися лише верхи на конях або пішки. Після відвідин Гуцульщини й ознайомлення з особливостями ландшафту цього етнографічного району наші сумніви розвіялись. Інший приклад. Згідно з описом Я. Головацького, у 30-х роках ХІХ ст. бойки с. Тухля Сколівського району Львівської області активно сплавляли будівельні матеріали річками Опір та Стрий аж до м. Стрия. Зважаючи на характер і повноводність цих водних артерій сьогодні, твердження народознавця про значне поширення цього виду допоміжного заняття серед населення Сколівщини сприймається як явне перебільшення. Виявивши на деяких притоках Опора залишки водозбірників ("клявз"), а також конкретні відомості про ці гідроспоруди та маршрути тутешніх сплавників-плотогонів у 60 – 70-х роках ХІХ ст. у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, ми прийняли свідчення Я. Головацького як незаперечний факт.

Важливе наукове значення мають спостереження за *особливостями характеру* досліджуваного населення, зокрема за такими його рисами, як комунікабельність, доброзичливість, замкнутість. Відповідно особливості характеру учасників етнографічної експедиції безпосередньо впливають на їхню продуктивність праці. Як засвідчує наш багатолітній досвід польової дослідницької роботи, тепер, незалежно від етнографічного району чи регіону, скрізь в Україні найбільш охоче йдуть на контакт з етнологами люди похилого віку (понад 70 років), менш охоче – літні (50 – 60 років), і найважче – молоді люди (до 40 років), що можна пояснити низкою при-

чин: освітнім рівнем кожної зазначеної вікової категорії, їх рівнем обізнаності з особливостями сучасного міського побуту, життєвим досвідом, зокрема й досвідом спілкування з незнайомцями, тощо.

Нині стала помітною така взаємозалежна закономірність: якщо сільське поселення розташоване на значній віддалі від промислового центру, то його жителі майже не заангажовані до сторонніх, зокрема й етнологів, і, навпаки, якщо воно лежить в орбіті великого міста, то тоді його жителі менш охоче спілкуються з дослідниками. Для підтвердження процитуємо спостереження польського народознавця та історика Едварда Петрашека (1928 – 2004), зафіксовані в одному з віддалених сільських районів (Олевському) Житомирської області в 1997 р.: "З конкретного перебування на Поліссі можна зробити висновок про те, що в міжлюдських стосунках головною тут була й надалі залишається насамперед людина як член родини або сусід, але, крім цього, – і людина із зовні; людина, котра мусить бути чесною, відповідальною, вміти цінувати власну та чужу гідність, а також бути ввічливою в прийнятій тут спосіб. Незважаючи на різноманітний негативний досвід (колективізацію, релігійну та національну дискримінацію, переслідування, голодомори, війни тощо. – М. Г.), місцеві жителі залишилися дуже комунікабельними, відкритими, охоче вступають у розмову і, без сумніву, щирі в подачі інформації". Варто зазначити й інше: деякі слова Е. Петрашека можуть бути адресовані й етнологам, оскільки лише при належному їх ставленні до респондентів можна сподіватися на результативну працю в польових умовах.

Заслуговують на увагу *малопомітні риси поведінки* досліджуваного населення, які виявляються за різних обставин (під час праці та відпочинку, виконання обрядових дій і застілля тощо), манера спілкування між самими носіями етнічної культури залежно від їхнього віку і статі, рівня освіти та соціального статусу тощо. Набуті шляхом спостереження відповідні етнографічні матеріали корисні не лише для з'ясування притаманних народів (етнографічним і субетнічним групам) ментальних рис, традиційних норм моралі та звичаєвого права,

джерела яких сягають тисячоліть, а й становлення та розвитку його інших загальноетнічних ознак і властивостей.

Нарешті, важливим джерелом етнографічного дослідження (спостереження) є *говірка носіїв етнічної культури*, причому не лише слова, прислів'я чи приказки, які роблять мову інформатора барвистою і неповторною, але й його інтонація та манера розмовляти, жестикуляція, що супроводжує мову співбесідника.

Водночас спостереження є важливим методом фіксації етнографічної інформації, який ґрунтується на безпосередньому контакті народознавця з об'єктами дослідження. Залежно від терміну й інтенсивності контактування, етнологи розрізняють *просте й активне* спостереження.

Застосовуючи *просте* спостереження, вчений збирає відомості до тієї чи іншої наукової теми (розділу, підрозділу) "пасивно", "спостерігаючи з боку". Зокрема, його найчастіше використовують для дослідження різних ділянок матеріальної культури. Скажімо, етнолог, який вивчає традиційне житло, спершу проходить сільською дорогою. Відтак, визначивши найцікавіші для нього об'єкти будівництва, послідовно оглядає кожний із них, а заодно й усю садибу. До речі, досліджуючи інші види матеріальної культури, а також різні галузі виробничо-господарських занять, народознавець особливо ретельно оглядає споруди господарського призначення: "клубню" ("стодолу", "боїще", "тік"), "повітку" ("шопу"), "возівню" ("колешню") та ін., де найчастіше й зберігаються реманент, транспортні засоби, давні побутові речі, старий посуд, вироби сільських ремісників тощо. З цієї ж причини етнолог вивчає тильний бік житла. Очевидно, що оглядати селянську садибу можна лише з дозволу власників — господаря чи господині.

Активне спостереження передбачає "проникнення" етnologа у середовище досліджуваної групи населення, причому тоді він бере участь у діяльності такого колективу безпосередньо. Цей метод фіксації етнографічних матеріалів доцільно використовувати під час вивчення компонентів чи цілих комплексів духовної культури — сімейної і календарної обрядовості, народних вірувань, світоглядних уявлень, знань, а також

найбільш складних з погляду технології та кількості виробничих циклів господарських занять різних видів.

Свої спостереження учасник експедиції занотовує у щоденнику (в окремому зошиті), який є одним із найважливіших документів польової етнографічної роботи. Безумовно, цінність нотаток залежить від рівня фахової підготовки його автора, дотримання ним вимог щодо ведення записів та інших чинників. Етнолог починає кожний запис із зазначення точної дати (дня, місяця і року; в деяких випадках — навіть години, хвилини) і конкретного місця перебування (назви села, району та області) автора щоденника, інших учасників мандрівки. Отже, на основі записів згодом можна простежити весь маршрут учасника наукової подорожі, інших його колег чи окремих загонів. У щоденнику також занотовують усю інформацію, яка стосується зазначених вище аспектів етнографічного спостереження, а також попередні висновки про досліджуване явище (об'єкт) традиційно-побутової культури — ступінь побутування, стан збереження, шляхи його витіснення уніфікованими промисловими виробами чи зразками масової культури тощо. Корисно занотовувати у щоденнику вихідні дані про інформаторів, із якими передбачається працювати в тому чи іншому поселенні. Водночас слід утриматися від записів особистого характеру, які безпосередньо не стосуються конкретної наукової проблематики експедиційного дослідження.

Ведення польового щоденника корисне передовсім для етнографа-початківця, оскільки таким чином він розвиває спостережливість, вчиться виокремлювати головне й другорядне, розрізняти давніші і більш нові за походженням пам'ятки народної культури, узагальнювати побачене й переносити результати спостереження на папір. Загалом же щоденник, записи в який вносили з дотриманням основних вимог, є для етнологів важливим етнографічним джерелом, цінність якого підвищується з плином часу. Скажімо, раритетними вже нині є записи Г. Дем'яна "Зелений Клин: щоденник експедиції 1991 року" (Народознавчі Зошити. — 1999. — № 3. — С. 291 — 317), оскільки після розпаду Радянського Союзу українським народознавцям важко зібратися на Далекий Схід

Російської Федерації (Хабаровський край та Амурська область), де проживають нащадки українських переселенців початку ХХ ст.

Наявність значної кількості польових щоденників з етнографічними матеріалами — сприятлива умова для підготовки народознавчих досліджень. Наприклад, після довготривалих відвідин автохтонів Північного Кавказу і Закавказзя російський етнолог Леонід Лавров опублікував на основі відповідних записів спеціальну працю "Этнография Кавказа: по полевым материалам 1924 — 1978 гг." (Ленинград, 1982), яка популярна серед місцевих читачів і тепер.

5.2. Опитування населення (загальна характеристика)

Усне опитування населення належить до найважливіших видів і методів праці етнографа в польових умовах. Що більше, часто лише воно може забезпечити найцінніші народознавчі відомості з досліджуваної теми (розділу). Із огляду на це, до проведення опитування етнолог має підготуватися заздалегідь. Інакше кажучи, спонтанна розмова з носієм етнічної культури приречена на малопродуктивний результат науково-пошукової роботи.

Опитування населення ґрунтується на соціально-психологічній взаємодії вченого та представника народно-побутової культури. На відміну від спостереження, цей метод етнографічного дослідження обов'язково передбачає особисте спілкування із людьми, оскільки лише в цьому випадку етнолог може набути вербальну інформацію, використовуючи два способи — *анкетування та інтерв'ю*.

Анкетування — це різновид репрезентативного опитування, під час якого польовий матеріал отримують переважно за допомогою анкети: як під час безпосереднього контактування дослідника з носіями етнічної культури, так і без контактування з ними. Залежно від цього використовують різні анкети

й методи праці з репрезентантами етнографічної інформації. Практикують анкетування, розповсюджуючи анкети за допомогою преси (їх публікують у газетах і журналах) або надсилаючи поштою за заздалегідь визначеними адресами. Великою проблемою такого опитування є те, що населення чи конкретні адресати далеко не завжди відгукуються на звернення. Щоправда, в етнологічній науці ці види анкетування майже не застосовуються. Натомість спорадично народознавці, зокрема експерти, практикують опитування через анкетування, яке передбачає особистий контакт дослідника з інформатором (див. *додаток 1*), про що докладно йтиметься у наступному розділі посібника.

Інтерв'ю — один із основних способів добування польових етнографічних матеріалів, під час якого вчений обов'язково контактує з носієм традиційної культури. Часто його використовують і спеціалісти суміжних наук та деяких дисциплін: фольклористи, етносоціологи, етнолінгвісти, етнопсихологи, етнопедагоги та ін. Залежно від рівня підготовки, вимог та перебігу розмови народознавця з інформатором, розрізняють *формалізоване, напівформалізоване та відкрите* інтерв'ю.

Перше і частково друге проводять за наперед складеними програмами-запитальниками, останнє — заздалегідь передбачає лише головну канву майбутньої розмови. Формалізовані та напівформалізовані опитування найчастіше використовують етносоціологи. Під час цих видів інтерв'ю відхилення від програми-запитальника зазвичай не передбачаються. Натомість етнологи проводять із респондентом відкрите інтерв'ю і, залежно від того якою інформацією він володіє, спрямовують розмову в потрібне русло. Звичайно, і в цьому випадку якість набутих етнографічних відомостей безпосередньо залежить від рівня наукової підготовки дослідника, зокрема й від складеної ним програми-запитальника (див. *додатки 2, 3*), вміння впливати на хід спілкування та інших чинників. Як пересвідчимося згодом, всі нюанси розмови з інформатором передбачити важко, майже неможливо. І все ж, праця з носіями етнічної культури завжди може бути продуктивна, якщо строго дотримуватись давно апробованих народознавцями

методичних вимог, писаних і неписаних правил, про що йтиметься докладніше далі. Тут лише зазначимо: безпосередня робота з репрезентантом етнографічної інформації передбачає такі загальні складові: *пошук і вибір конкретного носія етнічної культури; розмова з інформатором; ефективність спілкування (мова інформатора; мова дослідника); записи.*

5.3. Фіксація речових матеріалів

Як уже неодноразово зазначалося, польова етнографічна експедиція покликана виявити й зафіксувати відомості про пам'ятки народної культури. Очевидно, що фіксація має бути докладна, точна, містити загальні характеристики та специфічні особливості кожної з них. Із огляду на це, збір фактичного етнографічного матеріалу про речові матеріали передбачає п'ять головних складових:

- опис предметів і явищ;
- графічні способи;
- складання плану поселення;
- фотографування;
- відеофіксацію.

Під час *опису етнографічних предметів і явищ* народознавець дотримується певної системи й послідовності. Скажімо, вивчаючи комплекс традиційного жіночого одягу, доцільно спершу описати сорочки, відтак поясний і верхній одяг, пояси, зачіски, головні убори, взуття, прикраси і насамкінець доповнення до вбрання. Лише після цього етнолог уточнює компоненти та елементи кожної складової одягу, зокрема й їхні художні особливості. Загалом послідовність опису культурного явища залежить як від головних завдань науково-пошукової роботи колективу дослідників, так і від конкретної теми (розділу, підрозділу), закріпленої за етнологом. Кожний із перелічених вище компонентів традиційного жіночого одягу може бути предметом наукового зацікавлення. Зрозуміло, тоді зміниться й схема його наукового опису.

Досліджуючи багатоконплексні культурні явища – господарські заняття (землеробство, скотарство), домашні ремесла і промисли, сімейну і календарну обрядовість тощо, – доцільно спершу скласти “сценарій” їх опису. Скажімо, передвесільну обрядовість українців кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. етнологи описують за такою схемою: 1) розвідування родиною молодого про наміри батьків молодої щодо укладення шлюбу (“запити”, “розвідки”, “вивідки” тощо); 2) перша зустріч представників молодого і самого “князя” з молодою та її батьками з метою досягнення згоди на укладення шлюбу (“сватання”); 3) відвідування батьками і родичами молодої помешкання та господарства молодого (“оглядини”, “обзорини” тощо); 4) остаточне закріплення згоди на укладення шлюбу між “князем” і “княгинею” (“заручини”, “полюбини”, “хустки”, “рушники” тощо).

Вивчаючи традиційні організаційні форми випасу худоби, які побутували серед верховинців Східних Карпат, сучасний український етнолог Михайло Тиводар описував їх за таким “сценарієм”: 1) колективний випас худоби урбаріальними общинами; 2) колективний випас худоби сільськими громадами; 3) спільний почерговий випас худоби (“на очерідь”, “на ряд”); 4) колективний випас худоби пастівницькими спілками; 5) спільний випас худоби без пастухів; 6) індивідуальний випас овець власною отарою тощо.

Правильно обрана послідовність опису досліджуваного явища (об’єкта) чи складений “сценарій” його фіксації особливо корисні для початківців, зокрема студентів-етнологів, оскільки суттєво полегшують їхню науково-пошукову роботу: окреслюють початкову стадію розгортання культурного явища (основу об’єкта), його головну та бічні сюжетні лінії, усувають прогалини під час опитування інформаторів, мобілізують пошук невідомих етнологічній науці елементів і компонентів і т. ін.

Графічними способами польової етнографічної роботи (зарисовки, креслення та копіювання) має володіти кожний етнолог-професіонал. За допомогою зарисовок відтворюють окремі елементи та компоненти складних за конструкцією пам’яток традиційно-побутової культури (знарядь праці, житла,

господарських споруд, сухопутного і водного транспорту тощо), принципи і системи з'єднання їх між собою, характер дії під час використання. Класичним зразком фіксації графічним способом матеріальних скарбів народної культури українців можна вважати зарисовку Ю. Павловичем поліської сохи (див. *додаток 18*), якою населення Західного і Середнього Полісся розпушувало ґрунт до початку ХХ ст. включно.

Креслення як спосіб збору інформації про пам'ятки традиційної матеріальної культури етнологи найчастіше використовують під час дослідження будівельних традицій, предметів інтер'єру, виробів народних умільців, одягу та ін. Зокрема, за допомогою масштабного креслення фіксують горизонтальне планування об'єктів традиційного і сучасного будівництва, а схем-викройок — компоненти вбрання (сорочок, поясного і верхнього одягу, взуття). Порівняно із зарисовками, креслення мають ту перевагу, що на них учений зазначає як загальні параметри пам'ятки народної культури, так і розміри її складових. Наприклад, відтворюючи висоту дерев'яної споруди, автор креслення також зазначає товщину кожної колоди, які утворюють так звані вінці зрубу. Відтак на основі відповідних даних науковець може судити не лише про об'ємні параметри (довжину, ширину і висоту) будівлі, а й про рівень будівельної майстерності сільського зодчого, про заможність власника хати (господарської будівлі), наявність в околицях поселення під час її зведення будівельного матеріалу заданих параметрів тощо. І все ж, у експедиційній праці етнологи найчастіше поєднують креслення із зарисовками.

Нарешті, під час експедиційного дослідження різних видів народного мистецтва (вишивки, ткацтва, художнього розпису, витинанок тощо), а також одягу й окремих елементів інтер'єру використовують такий спосіб фіксації речових матеріалів, як копіювання. Скажімо, у багатьох етнографічних районах України хатній повздовжній сволок прикрашали плоскою різьбою та розфарбовували природними фарбами. У тих випадках, коли зображення надзвичайно рідкісне (зокрема, має зооморфний чи антропоморфний характер), доцільно не лише докладно описати, сфотографувати чи замалювати його, а й скопіювати.

Найчастіше копіюють фрагменти вишивки і ткацтва, використовуючи для цього кальку чи звичайний тонкий папір.

Складання планів поселень дослідники практикують мало, що можна пояснити наявністю у продажу великої кількості карт різних масштабів. І все ж під час комплексного дослідження традиційно-побутової культури незначних за площею місцевостей, тим паче окремих населених пунктів, цей вид польової етнографічної роботи ніколи не буде зайвим, навпаки, завжди є бажаним.

Наприкінці ХІХ — у 30-х роках ХХ ст. поселення як адміністративна, економічна та юридична одиниця складалося з кількох елементів: сельбища (територія, на якій розташовані власне селянські двори, головна сільська дорога та найважливіші об'єкти інфраструктури), центру, культових споруд, виробничо-господарських і культурно-освітніх об'єктів та установ. Для нього завжди була властива консервативність, оскільки без суттєвої причини люди не переносять будівлі на нове місце. Розширюється поселення також повільно. Словом, тривалий період більшість сільських поселень зберігає сліди минулих історичних епох. Із огляду на це, доцільно розрізняти стару й нову частини села. Зазвичай у давнішій за походженням частині поселення зосереджені культові споруди, громадські культурно-освітні установи тощо, які є чи були в минулому центром населеного пункту. Тут же переважно стоять помешкання старожилів, які найчастіше і цікавлять істориків-етнологів.

Для фіксації матеріалів про поселення доцільно використовувати масштабну карту або топографічні плани населеного пункту. Якщо їх нема, потрібно зняти план поселення самостійно, застосовуючи прийоми топографії. У деяких випадках роблять план-схему сельбища та його околиць "на око". Так чи інакше, але в кожному випадку обов'язково вказують сторони світу.

Фотографування та відеознімання речових матеріалів передбачає не лише вміле використання наявної технічної апаратури, а й засвоєння певних методичних засад і правил їх фіксації, які розглядатимемо під час вивчення методики і практики дослідження різних ділянок традиційної культури та побуту.

5.4. Збір етнографічних колекцій

Розглядаючи питання стосовно наукової підготовки до етнографічної експедиції, ми зазначили, що її майбутній учасник має докладно вивчити музейні колекції, які стосуються конкретної теми дослідження. Водночас етнолог мусить постійно дбати про поповнення збірок народних пам'яток, хоча б з тієї причини, що жодні описи, рисунки, фото- чи відео-матеріали не можуть замінити саму річ. Особливо важливо зберегти автентичні пам'ятки традиційно-побутової культури для майбутніх поколінь, передовсім ті, які швидко зникають. Власне тому наукові працівники Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України і скансенів (музеїв народної архітектури та побуту) щорічно організовують і проводять експедиції, щоби поповнити фонди новими експонатами.

Збирають етнографічні колекції не спонтанно і навмання, а дотримуючись цілої низки вимог і правил, об'єднаних у певну систему. Головне завдання під час збору колекції полягає в тому, щоб виділити найбільш типові елементи народної культури, характерні для конкретної групи населення певного історичного періоду. Інакше кажучи, народознавець займається не стільки пошуком унікальних за походженням чи за художніми властивостями пам'яток, як відбором найбільш *типових предметів*. Адже щоденне життя народу супроводжували не поодинокі гарні за зовнішнім виглядом вироби та предмети, а передусім звичайні побутові речі, які члени родини виготовляли переважно самотужки. Скажімо, гуцули, добре обізнані з тонкощами бондарного ремесла і різними техніками художньої обробки деревини, завжди зберігали молочні продукти в дерев'яному посуді, який не мав прикрас. Адже такий посуд легше мити, ніж посуд з інкрустованою чи різьбленою поверхнею. Отже, одна з основних вимог до формування етнографічної колекції — відбір типових пам'яток. Водночас дослідник має зважати на ту обставину, що для кожного історичного періоду були властиві свої комплекси типових предметів.

Інша важлива вимога до формування етнографічної колекції полягає в тому, що народознавець зобов'язаний дбати про набуття комплексу пам'яток, який представляє лише один населений пункт, одну місцевість чи один етнографічний район, а не різні адміністративно-територіальні одиниці чи різні етнографічні регіони. Крім цього, комплексом речових матеріалів вважаються зібрання пам'яток, які стосуються певної ділянки традиційно-побутової культури, тобто тематичні колекції. Вони можуть охоплювати як усі сфери життя та діяльності народу, так і їх складові. Скажімо, в Музеї етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України є збірки експонатів, які представляють різні види занять (головні й допоміжні), народних ремесел і промислів, одяг тощо українців більшості історико-етнографічних районів та регіонів. Натомість у музеї "Світлиця хліба", який функціонує при Львівській медичній гімназії, експонуються передовсім хлібні вироби, зокрема й сучасні, а також сільськогосподарські знаряддя праці, снопики зернових культур, зразки ґрунтів Львівщини, історичні документи, які стосуються землекористування в минулому, голодомору-геноциду 1932 – 1933 рр. в Україні, повоєнної продовольчої карткової системи тощо.

Нарешті, збирання предметів для етнографічної колекції планується заздалегідь. Зокрема, напередодні наукової експедиції складають список пам'яток, яких не вистачає в зібранні з досліджуваної місцевості. Словом, як і в попередніх випадках, цей вид науково-пошукової роботи має цілеспрямований характер.

Отримавши експонат, дослідник докладно його описує, тобто складає так звану легенду, в якій зазначається таке:

- місце набуття пам'ятки (населений пункт, район, область);
- дата набуття експоната (день, місяць, рік);
- прізвище, ім'я і по батькові власника пам'ятки;
- прізвища, імена, по батькові, вік та місце проживання осіб, які користувалися набутим експонатом у минулому;
- прізвище, ім'я, по батькові, вік (або дата виготовлення пам'ятки) та місце проживання особи, яка її виготовила;



- загальнолітературна і місцева назви експоната;
- функціональне призначення набутого предмета;
- спосіб його використання в господарстві чи побуті (докладний опис);
- короткий опис пам'ятки зі зазначенням її особливостей і характерних рис, щоб річ не сплутати з іншими подібними.

За такими ж вимогами описують пам'ятки культури під час їх передавання до колекції — за спеціальним актом приймання (див. *додаток 4*) або дарчого листа (див. *додаток 5*), якщо автор твору (виробу) дарує його музею безкоштовно.

Докладний опис ("легенда") набутого експоната є важливою складовою польової науково-пошукової роботи народознавця, оскільки згодом, після повернення з експедиції, на його підставі складають музейний паспорт (див. *додаток 6*). Без останнього будь-яка пам'ятка традиційної культури втрачає наукову та музейну цінність. Це саме стосується і приватних етнографічних колекцій, яких нині досить багато, зокрема й у м. Львові. Щоправда, згадуючи способи і шляхи їх формування, які збігаються з початком так званої перебудови і першими роками незалежності України, великий сумнів викликає їхня науково-пізнавальна цінність. До слова: придбати сорочку чи кептар, крайку чи керамічний виріб тощо неодноразово пропонували тоді й нам різні аматори-колекціонери і навіть недалекоглядні народознавці, які в пошуках скарбів традиційної культури "освоювали" Покуття і Гуцульщину, Західне Поділля та Опілля, інші етнографічні райони Галичини. Однак кожного разу доводилося відмовлятися від набуття подібних "пам'яток", оскільки вони не мали, як звичайно, наукової "легенди".

Якщо власник не бажає розставатися з пам'яткою, то тоді дослідник має записати його адресу й основні вихідні дані про об'єкт культури за окресленою вище схемою. Цілком імовірно, що згодом (через кілька місяців чи навіть років) власник передумає і все-таки пристане до пропозиції народознавців.

Відомості про експонати учасник експедиції записує в окремому зошиті, або відводить частину зошита, в якому

фіксує інші етнографічні відомості, зокрема отримані методами спостереження та опитування. Тут же, починаючи з першої, кожній пам'ятці присвоюють порядковий номер і записують вихідні дані, що стосуються її головних характеристик. До експоната прив'язують картку із зазначенням порядкового номера та основних даних "легенди". Пам'ятці, яка становить культурний комплекс і якщо вона набута в одного господаря, присвоюють один порядковий номер, але з введенням внутрішньої наскрізної нумерації (1, 2, 3...).

Отже, польова етнографічна праця народознавця різноманітна й охоплює різні види та методи, з-поміж яких етнолог-початківець має володіти такими, як спостереження, опитування населення, фіксація (опис, фотографування, відеознімання, зарисовки і креслення, а також складання планів сільських поселень) речових матеріалів. Таким видом науково-пошукової роботи як комплектування музейних колекцій займаються передовсім працівники музеїв народознавчого профілю.



Розділ 6.

ЗБІР ВЕРБАЛЬНОЇ ЕТНОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Як уже знаємо, найцінніші етнографічні відомості етнолог збирає методом опитування населення, яке передбачає особистий контакт із людьми. Під час безпосереднього спілкування дослідник черпає вербальну інформацію двома способами – *анкетуванням* та *інтерв'ю*. Обидва способи передбачають наявність допоміжних матеріалів, які науковець готує заздалегідь. Отож зупинимося на зазначених способах набуття усної інформації докладніше, а також на документах, які їх супроводжують.

6.1. Анкетування як спосіб фіксації етнографічних матеріалів. Типи анкет

Уперше анкетування застосували в Україні у 80-х роках XVIII ст. під час описів намісництв Російської імперії. Зокрема, так зібрано різні дані про Київське, Чернігівське, Харківське та інші намісництва. Хоч автори тогочасного опитування-анкетування переслідували власну мету, але зафіксовані ними відомості про народонаселення, виробничо-господарські заняття, одяг, шляхи сполучення тощо є для сучасних етнологів дуже цінним етнографічним джерелом. До речі, більшість цих матеріалів нині вже доступна не лише вузькому колу фахівців (етнологам та історикам), а й студентам відповідних наукових спеціальностей, оскільки опублікована за роки неза-

лежної України: "Описи Київського намісництва 70 — 80-х рр. XVIII ст.: Описово-статистичні джерела" (Київ, 1989), "Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела" (Київ, 1991), "Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст.: Описово-статистичні джерела" (Київ, 1997) та ін.

У російській етнологічній науці анкети вперше стали застосовувати члени створеного в 1845 р. Російського географічного товариства. Зокрема, розроблену Миколою Надєждіним (1804 — 1856) анкету розіслали в різні губернії, зокрема і на теренах України, що дало змогу зібрати цікаві етнографічні відомості про різні ділянки традиційної культури і щоденного побуту українців, місцевих іноетнічних груп.

Як зазначалося вище, перевага анкетування, порівняно з іншими способами опитування населення, полягає передовсім у тому, що дослідник набуває масовий етнографічний матеріал зі широкого кола питань. Сучасні етнологи найчастіше використовують такі *типи* етнографічних анкет і відповідні анкетні форми опитування населення:

- анкети, на які репрезентанти інформації відповідають самостійно;
- анкети, які заповнюють за відповідями респондентів етнологи.

Анкети другого типу бувають двох *варіантів*: складені заздалегідь (готуючись до дослідження), і ті, які науковець складає безпосередньо в польових умовах.

Анкети першого типу розсилають на місця, де на них відповідають самі респонденти. Зокрема, так зібрано цінний з наукового погляду фактичний матеріал у другій половині 20-х років XX ст. працівниками Кабінету етнографії та антропології ім. Ф. Вовка, який нині зберігається у рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Складаючи анкети цього типу, народознавець має дотримуватись головної вимоги — формулювати стислі, чіткі й зрозумілі для опитуваного питання. Наприклад, наприкінці 70-х років XX ст. по школах України розіслали анкету, яка містила лише два питання: "1. а) Що

у вас "квітує" — жито, пшениця, квіти; б) що у вас "цвіте" — калина, липа. 2. Як називають у вас атмосферне явище, яке виникає на небосхилі після дощу: "радуга" — "веселка". Анкети першого типу містять невелику кількість запитань, що наочно засвідчує щойно поданий зразок. Їх найчастіше застосовують у таких випадках:

- для збору додаткової етнографічної інформації з досліджуваної теми;
- для збору попередньої етнографічної інформації, на основі якої згодом уточнюють дослідницькі завдання;
- для уточнення ареалу чи району роботи майбутньої експедиції;
- для уточнення меж поширення етнокультурного явища (об'єкта).

Тематичні анкети охоплюють лише одну тему. Оскільки їх використовують самі етнологи, то кількість запитань не обмежують, щоправда, формулюючи їх у стислій формі.

Інколи етнологи використовують *анкети-бланки*, які містять незначну кількість головних питань. Вони корисні для з'ясування поширення культурного явища, причому на великій за площею території. Зокрема, за їх допомогою найчастіше вивчають кількісні характеристики етнокультурного явища: площу житла, планування житлового комплексу, наявність у господарстві свійської худоби певного виду, кількісний склад сім'ї тощо.

Для оперативного і надійного визначення найбільш типових культурних явищ та їхніх специфічних особливостей народознавці користуються *тимчасовими анкетами*, які вони складають безпосередньо в польових умовах. Ознаки пам'яток традиційно-побутової культури чи етнічного явища групують, а результати фіксують за допомогою позначок (+ чи -). Відтак набуті дані підраховують, а результати сумують. За допомогою тимчасових анкет можна визначити найбільш характерних для досліджуваного краю дійових осіб різдвяно-новорічних свят (вертепу, колядників) чи традиційного весілля, хлібні вироби, які споживають під час календарних свят, техніки вишивання чи художньої обробки дерева, демонологічних персонажів

тощо. Скажімо, анкета-бланк опитування ополян як етнографічної групи щодо побутування в їхньому середовищі вірувань та уявлень про демонологічних персонажів нижчого рівня матиме приблизно такий вигляд:

№ з/п у	Демонологічний персонаж	Умовні позначки	
		+	-
1	Чорт		
2	Домовик		
3	Лісовик		
4	Польовик		
5	Блуд		
6	Русалки		

І все ж, навіть наймасовіше опитування за допомогою анкетування не може повністю задовольнити наукові запити етнолога, якщо воно обмежується лише статистичними даними та відображає етнокультурне явище в статиці. Однією з важливих умов праці з анкетами є забезпечення історичності зібраного фактичного матеріалу, що виявляється навіть під час одноразового дослідження населення. Зокрема, на основі набутих відповідним способом даних про площу та кількість камер традиційного житла можна виявити загальні тенденції його розвитку впродовж десятків і навіть сотні років. Ще наочніше ці тенденції можна окреслити, якщо опитати мешканців певного населеного пункту повторно — через десятиріччя чи пізніше.

Загалом анкетування як спосіб фіксації польового етнографічного матеріалу доцільно застосовувати для дослідження різних сучасних процесів: етнічних, демографічних, шлюбних, етносоціальних та ін. Згідно з вимогами, які визначає відомий український соціолог Наталія Черниш, структура таких анкет має бути така:

Вступ (звернення до респондентів із коротким викладом теми, мети, завдань опитування, назвою організації або служби, яка його здійснює, з інструкціями щодо процедури заповнення анкети, із посиланням на анонімність опитування й використання його результатів з науковою метою).

Блоки простих запитань, нейтральних за змістом (крім пізнавальної мети, вони полегшують входження респондентів у процес опитування, посилюють їх зацікавлення, формують психологічну установку на співпрацю з дослідниками тощо).

Блоки складніших запитань, які потребують аналізу і роздумів, активізації пам'яті, підвищеної зосередженості й уваги опитуваних.

Прикінцеві прості запитання, які знімають психологічну напруженість у респондентів, дають їм змогу відчутти корисність виконаної роботи тощо.

"Паспортичка", або блок запитань, що розкривають соціально-демографічні, професійно-освітні, етнічні, культурні та інші характеристики респондентів (стать, вік, сімейний стан, освіта, фахова підготовка тощо) (див. *додаток 1*).

Набувши за допомогою анкетування масовий статистичний матеріал, тим паче в різні роки, етнолог може простежити динаміку процесів, головні тенденції і закономірності розвитку тощо, а відтак на основі отриманих результатів пропонувати органам виконавчої та представницької влади певні рекомендації щодо посилення (позитивних) чи послаблення (негативних) досліджуваних явищ.

6.2. Програми-запитальники. З історії програмного забезпечення науково-пошукової польової роботи українських етнологів

Водночас існують цілі комплекси і навіть окремі ділянки традиційно-побутової культури, емпіричні дані про які зібрати способом анкетуванням важко або неможливо. У цьому випадку дослідник застосовує інший спосіб опитування

населення – інтерв'ю – на основі заздалегідь розробленої програми-запитальника (квестіонара).

Історія укладання перших етнографічних програм сягає останньої чверті XVIII ст. Зокрема, наукові основи методики етнографічно-збирацьких досліджень в Україні започаткувала "Програма" російського письменника, вченого і видавця Федора Туманського (1746 – 1810), підготовлена ним у 1779 р. Саме вона визнана етнологами як така, що зробила суттєвий внесок у процес становлення української етнографії. Що більше, "Програма" Ф. Туманського стала надбанням європейської народознавчої науки.

Згідно зі спеціальним дослідженням сучасного етнолог Олени Боряк, станом на початок 90-х років XX ст. було опубліковано 250 різних народознавчих програм; тексти ще 283 програм, запитальників, планів, відозв тощо зберігаються в архівосховищах різних наукових установ: у Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського НАН України, у науковій бібліотеці Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, у рукописних фондах Російської державної бібліотеки в Москві, Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі та ін.

Очевидно, що всі накопичені програми, запитальники та подібні до них праці нині є своєрідним джерелом вивчення історії етнологічної науки, формування і розвитку її конкретних теоретико-методологічних дослідницьких засад. Інакше кажучи, програмні розробки, що збереглися, є своєрідним показником рівня наукового пізнання (узагальнення, диференціації) тієї чи іншої предметно-етнографічної галузі. Вони ж становлять надійну основу для розробки початківцями-етнологами власних програм-запитальників з тієї чи іншої теми. Із огляду на це, ширше зупинимось на найбільш важливих із них та їхніх типах.

Перші етнографічні програми пошуково-збирацької та дослідницької роботи охоплювали ті предметні області, які цікавили покоління народознавців конкретного історичного періоду. Зокрема, члени "Руської трійці" ставили перед собою завдання: записувати "казки межі народом", легенди "о ве-

летах", перекази "о бойках, лемках, гуцулах, дулібах (крайняках), ятвагах, волохах, уграх", з'ясовувати "звідки зайшли або перейшли люди в ті або ті сторони і коли", "в чім ходять люди (строй), як ставлять хати", описувати "празники Купала, собітки, коляда, щедрівки, з туром ся водити, гаївки, русалки, радуниці, обжинки, весілля, похорони, обрядки, забобони о упирях, русалках, майках, вовкулаках, потерчатах, ворожки, знахарі, перелестниці", збирати "пісні народні, танці", відомості "о язиці, відміни, переміни, границі наречій", вивчати "господарство, ремтсва (ремесла. — М. Г.), торгівлю, спосіб ставлення хат, млинів, бджільництво", рибальство, мисливство. Звівши ці фрагментарні й на перший погляд не завжди логічно ув'язані замітки в певну систему, сучасний український етнолог і фольклорист Р. Кирчів цілком слушно зауважив, що вони утворюють широку програму, якою "охоплені всі основні компоненти вивчення народу: його етнічної історії, пам'яток старовини, складу населення з погляду статистичного, етнографічного, наявності різних іноетнічних груп, історії і характеру поселень, міграційних рухів і демографічних процесів, традиційно-побутової культури з такими її складовими, як виробничо-господарські заняття (землеробство, тваринництво, мисливство, рибальство, бджільництво, ремесла, торгівля), будівництво, одяг, різні ділянки духовної народної культури — мова, звичаї, обряди, світогляд, традиційні знання, забобони, вірування, демонологія, топоніміка (включаючи і мікротопоніми), усна народна поезія, танці".

Згідно з "Программой для этнографического описания губерний Киевского учебного округа, составленной по поручению Комиссии, Высочайше учрежденной при императорском Университете св. Владимира..." (Труды Комиссии для описания губерний учебного округа Подольской, Волынской, Киевской, Черниговской и Полтавской. — Киев, 1854. — Т. III—V. — 36 с.; окремих відбиток), дослідників середини XIX ст. цікавили насамперед такі народознавчі аспекти, як антропологічна характеристика людини, суспільне життя народу (громадське та сімейне), повір'я, вірування, обряди, легенди і перекази, усна народна поезія.

У "Программе для группировки этнографических сведений об украинском народе" (Київ, 1863) виокремлено три розділи: 1) етнографія описова: житло, домашній посуд, одяг, взуття, їжа, промисли, ремісниче виробництво, млини, народна медицина, рослини, тварини, ігри, забави; 2) звичаї: під час будівництва житла, родин, весілля, похорону, приурочені до певного дня року (Новий рік, Юрія, Миколи, Різдво, Великдень, Зелені свята, Петра і Павла); 3) народна словесність і вірування: пісні обрядові, побутові, історичні. Демонологія, замовляння, космологія. Чумацтво. Повір'я про рослини, тварини, "сонечко".

У програмі, яку створили члени Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873), було виділено дев'ять блоків питань: 1. Ім'я народу, його походження і фізичні відмінності. 2. Домашній побут. 3. Схильності, звички, звичаї та обряди народу. 4. Вірування, прикмети і повір'я народу. 5. Програма з мови. 6. Твори словесної народної творчості. 7. Народні знання. 8. Мистецтво. 9. Історія та археологія.

Водночас зростала кількість тематичних програм-запитальників. Скажімо, у 1880 р. етнограф і фольклорист Олександр Русов (1847 – 1915) опублікував програму з метою наукового вивчення економічних і суспільних відносин, які домінували в українському селі наприкінці 70-х років ХІХ ст., а в 1884 р. філологи Олександр Потебня (1835 – 1891) і Микола Сумцов (1854 – 1922) – програму, яка ставила завдання зібрати народні легенди та перекази про городища, кургани, церкви, монастирі та ікони, відомості про українську народнорозмовну мову, залишки церковних братств та ін. Згодом М. Сумцов підготував спеціальну програму для фіксації етнографічних свідчень про селян Харківської губернії (Харьковский сборник. – Харьков, 1891. – Вып. 3. – С. III – VI).

Новий етап у розробці програм і запитальників як інструменту виявлення, фіксації та опрацювання вербальної етнографічної інформації пов'язаний із діяльністю Наукового товариства ім. Шевченка, зокрема з Етнографічною комісією. Саме вона розпочала систематично та цілеспрямовано збирати польові народознавчі джерела. Це ж питання регулярно

обговорювали на засіданнях Етнографічної комісії, де ухвалювали рішення щодо розміщення у часописах відозв про потребу фіксації відомостей щодо традиційно-побутової культури українців. Окрім відозв-закликів члени Комісії постійно розробляли і публікували квестіонари. Вже в першому томі серійного видання "Етнографічний збірник" (Львів, 1895) була опублікована "Програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами Наукового товариства ім. Шевченка" під керівництвом М. Грушевського. Ця програма охоплює чотири розділи: відомості історичні (10 питань); відомості етнографічні, які могли пролити світло стосовно антропологічної характеристики, соціальної різниці, погляду народу на мораль, родинні звичаї, заняття, знання і т. ін. (168 питань); відомості суспільно-економічні зі статистичними даними (23 питання); відомості правничі, які передбачали з'ясування народних уявлень про карне та родинно-майнове право, право успадкування тощо (86 питань).

Загальну програму дослідження українців накреслив Ф. Вовк у вступній статті "Від редакції: Дещо про теперішній стан і завдання української етнології" до започаткованого в 1899 р. серійного видання Етнографічної комісії "Матеріяли до українсько-руської етнології" (Львів, 1899. — Т. I. — С. V — XIX), в якій учений подав чітку розгорнуту класифікацію розділів етнографії. У цьому ж томі "Матеріялів" Ф. Вовк опублікував докладну "Програму до збирання відомостей дотичних народньої побутової техніки (Arta of life)" (С. 1 — 22; окрема пагінація), яка, фактично, стала класичним зразком для інших укладачів програм. Автор квестіонара сформулював блоки питань, які стосувались будівництва, одягу, їжі, добування вогню, мисливства, рибальства, бджільництва, скотарства, мірошництва, заготівлі глини для гончарства, обробки деревини (заготівлі лісоматеріалів і випалювання вугілля, бондарства, столярства, стельмахування тощо), шкіри, рогу та кістки, волокна і вовни, кравецтва та килимарства, обробки металів, побутування різних традиційних засобів пересування і технології їх виготовлення та ін. Програма містила також питання, які ставили за мету зафіксувати відомості про народні вірування, пов'язані з

певними видами виробничо-господарської діяльності, молитви, замовляння, забобони, усну народну творчість тощо. У квестіонарі часто присутні уточнення, покликані з'ясувати конкретну думку носія етнічної культури стосовно того чи іншого досліджуваного явища, на зразок: "як розуміє нарід...", "як глядить нарід на...", "як трактує нарід...", "що уважає нарід...". Загалом програма Ф. Вовка скеровувала народознавців на широке вивчення традиційно-побутової культури українців.

У "Матеріялах до українсько-руської етнольоґії" (Львів, 1900. — Т. III. — С. 1 — 27; окрема пагінація) була опублікована також програма про громади і сільську молодь відомого українського етнографа Митрофана Дикарева (1854 — 1899). Вона охоплює 201 позицій у трьох розділах: "Вулиця" (73 позиції), де йдеться про стосунки між батьками і дітьми, між парубками і дівчатами, про значення майнового стану у відносинах між молодими людьми, про еталон краси, критерії добору шлюбної пари і т. ін.; "Вечерниці і досвітки" (102 питання), які мали на меті вивчати різні зміни, передовсім у ділянці моралі, вплив на молодь, зокрема і на міжстатеві стосунки, фабрик та заводів, великих сільськогосподарських плантацій, школи й освіти; "Складки" (26 позицій), що мали виявляти особливі звичаї громад, різницю між окремими сільськими мікрогромадами, зокрема й між дівочими та жіночими, парубочими та чоловічими.

В. Гнатюк як різнобічний дослідник (етнолог, фольклорист, літературознавець) подбав про "Квестіонар у справі записування похоронних звичаїв і голосінь" (Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1909. — Вип. III. — Ч. 39. — С. 37 — 39). Через три роки НТШ видало окремий здвоєний випуск "Етнографічного збірника" (Львів, 1912. — Т. XXXI — XXXII), в якому були опубліковані записи голосінь і похоронної обрядовості із різних етнографічних районів України (Бойківщини та Гуцульщини, Холмщини і Підляшшя, Поділля та Буковини, Слобожанщини і Середнього Подніпров'я тощо). Перу В. Гнатюка належить ще одна важлива наукова програма — "Українська народна словесність (в справі записів українського етнографічного матеріалу)" (Відень, 1916. — 48 с.), в

якій учений рекомендував звертати увагу на те, за яких побутових умов виконували ті чи інші пісні, які обрядові дії вони супроводжували та ін. Загалом, розмежовуючи етнографію і фольклористику як самостійні науки, члени НТШ не вдавались у формальну спеціалізацію, навпаки, вони завше дотримувалися засад тісних міждисциплінарних зв'язків, наявних передовсім між такими близькими за предметом дослідження науками, як етнологія та фольклористика.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. значну кількість різних за характером та науковим значенням програм-запитальників (переважно вузького тематичного спрямування) було опубліковано на шпальтах різних періодичних видань: "Киевской старины", "Черниговских епархиальных известий", "Этнографического обозрения", "Холмско-Варшавских епархиальных ведомостей", "Записок императорского Харьковского университета" та ін.

Перша світова війна призупинила на певний період цей важливий для етнографічної науки вид роботи. Відновили його лише у 20-х роках минулого століття члени Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка. Зокрема, у 1923 р. вийшли в світ дві етнографічні тематичні програми-запитальники: Н. Заглади "Програми для збирання матеріалів з народного сільськогосподарського побуту. Жнива" (Вісник сільськогосподарської науки. – Київ, 1923. – Т. II. – Вип. 3–4. – С. 158–160) та Михайла Тарасенка "Програми до збирання матеріалів з народнього сільськогосподарського побуту. Косовиця. (Відомості про сіножаті та праці над збиранням сіна)" (Там само. – Вип. 8–12. – С. 314–318). Тоді ж активно займалася розробкою тематичних квестіонарів харківська дослідниця Раїса Данківська (1885–1956). У першому випуску "Бюлетеня Музея Слободской Украины" (Харків, 1925) вона опублікувала аж чотири стислі програми для фіксації етнографічних матеріалів: про обрядове печиво, святкування Трійці та Івана Купала, прикрашення вікон у помешканнях міщан і селян та про спостереження як метод наукового дослідження.

Особливо зросла кількість вузькотематичних програм у середині – другій половині 20-х років, коли їх публікували на

шпальтах різних наукових часописів та видань, зокрема, таких: "Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській АН" (Одеса, 1925), "Записки Етнографічного товариства" (Київ, 1925), "Україна" (Київ, 1925), "Етнографічний вісник" (Київ, 1926, 1929), "Первісне громадянство та його пережитки на Україні" (Київ, 1926 – 1928), "Бюлетень Етнографічної комісії Української АН" (Київ, 1926 – 1928), "Краєзнавство" (Київ, 1927 – 1929), "Побут" (Київ, 1928 – 1929), "Бюлетень Етнографічної комісії Всеукраїнської АН" (Київ, 1928 – 1930). Упродовж 1925 – 1930 рр. українські етнологи, фольклористи і мовознавці опублікували понад 80 відозв, інструкцій, анкет і програм-запитальників як невід'ємної складової української народознавчої науки.

Щоправда, сфабрикований у 1930 р. судовий процес над членами так званої Спілки визволення України, серед яких було чимало етнологів, на декілька десятиліть призупинив розробку й поширення етнографічних програм. Винятком можна вважати хіба що 1969 р., коли в межах підготовки "Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії" київське видавництво "Наукова думка" випустило в світ три народознавчі програми провідних співпрацівників Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР: Володимира Горленка – для збирання польових етнографічних матеріалів про народну землеробську техніку, Якова Прилипка (1925 – 1978) – про традиційний жіночий і чоловічий одяг та Г. Стельмаха і М. Приходька – про українське народне житло.

Ситуація трохи поліпшилася лише в середині 80-х років ХХ ст., коли, з одного боку, в СРСР проголосили політику так званої перебудови, а з іншого – вчені Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР розпочали підготовку колективного історико-етнографічного дослідження "Українці". У 1984 р. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури опублікувало стислі "Методичні рекомендації для збирання фольклорно-етнографічного матеріалу з розділу "Український весільний обряд" (Київ, 1984) Валентини Борисенко. Згодом Олександр Курочкін

видав "Методичні рекомендації для збирання фольклорно-етнографічного матеріалу про українські народні маски" (Київ, 1987), Олесь Пошивайло — "Українське народне гончарство: Програма-запитальник для дослідження традиційного гончарства та збирання етнографічних матеріалів" (Опішня, 1988), а Степан Макарчук — програму-запитальник дослідження сім'ї (Программа и вопросники по социальным отношениям и семейным обрядам: Для участников этнографических практик и экспедиций. — Омск, 1988).

З погляду програмного забезпечення польової дослідницької роботи особливо результативним для українського народознавства виявився наступний рік, коли вийшли в світ дві програми-запитальники. Зокрема, київські науковці (працівники ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН УРСР) опублікували працю "Традиційно-побутова культура народів України: Методичні рекомендації по збиранню польового етнографічного матеріалу з питань розвитку трудового життя, громадського та сімейного побуту, обрядовості" (Київ, 1989), а львівські дослідники А. Данилюк та Олег Купчинський — "Методичні поради та питальник для збирачів пам'яток етнографії, фольклору і топонімії" (Львів, 1989).

Перша з цих праць охоплює шість дослідницьких ділянок: етносоціальні відомості про респондента; етнографічні аспекти трудового життя; громадський побут; сімейно-побутову сферу життєдіяльності; матеріальну культуру (одяг, житло); духовну культуру (свята та обряди, етнографія спілкування, етнічна самосвідомість, етнопедагогіка, народні знання). Розробка А. Данилюка містить блоки питань, що стосуються таких ділянок традиційно-побутової культури: народна архітектура (селянська садиба, господарсько-виробничі будівлі, громадські будівлі, планування населеного пункту — разом 81 позиція); господарська діяльність, знаряддя та пристосування (народна агротехніка, знаряддя обробітку ґрунту, скотарство, рибальство, мисливство, бджільництво, лісозаготівля і деревообробка, домашні промисли — 86 позицій); транспортні засоби (6 позицій); народне харчування (12 позицій); музичні інструменти (3 позиції); одяг (10 позицій); сімейний побут

(14 позицій); громадський побут (6 позицій); народні математичні знання (21 позиція).

Порівняно з працею А. Данилюка, ширшу структуру має "Програма-запитальник для збирачів етнографічних пам'яток" Михайла Паньківа (Івано-Франківськ, 1991). Вона охоплює такі блоки питань: загальні відомості про населений пункт (відомості географічні та історичні, економічна характеристика населеного пункту, культурний рівень села); загальні етнографічні відомості; антропологічні дані; господарська діяльність і матеріальна культура (землеробство, тваринництво, городництво і садівництво, рибальство, мисливство, промисли, житло і подвір'я, одяг, традиційна і сучасна їжа); духовна культура (громадський побут, звичаєве та карне право, право власності, народні вірування і знання, астрономічні знання, час, міри, народна медицина і ветеринарія, сім'я і сімейний побут, стосунки із сусідами, виховання дітей, весілля, проводи в армію, похоронні звичаї); народне декоративно-прикладне мистецтво.

З проголошенням незалежності України активізували розробку тематичних програм-запитальників науковці ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Зокрема, в 1993 р. опублікували квестіонари Л. Артюх ("Їжа в календарній обрядовості"), Галина Бондаренко ("Українські народні звичаї та обряди") та В. Горленко ("Українська народна хліборобська техніка").

Важливою подією в забезпеченні етнологів методичними настановами та надійним інструментом науково-пошукової польової роботи став вихід у світ масштабного за обсягом і ґрунтовного за змістом видання "Програма, запитальники та методичні поради дослідникам народної культури" (Київ, 1995), яке упорядкували Лідія Орел і Катерина Міщенко. Ця праця є першою в новітній історії української етнології відповідною комплексною розробкою, вона охоплює найрізноманітніші сфери життєдіяльності етносу та його традиційно-побутової культури.

Відкривають видання стислі методичні вказівки, "Програма для збирання відомостей з народної культури України" і зразок анкети інформатора. Власне "Програму" починає блок питань, який стосується народного будівництва: історико-

архітектурної довідки про село, поселення і садиби, вибору місця під хату, закладання хати, вхідчин у хату, курної хати, хати як помешкання (два варіанти), господарських будівель, огорожі і воріт, господарсько-виробничих будівель, громадських будівель, мащення і підведення хати та господарських споруд (245 позицій).

Окремо виділено інтер'єр хати: меблі, тканини, кераміка, скло, інше начиння, прикраси хати, ікони (91 позиція). Значну частину праці становлять блоки питань, пов'язані з основними і допоміжними заняттями: з традиційною агротехнікою, землеробською технікою, народною хліборобською технікою, скотарством, рибальством (два варіанти – короткий і розширений), мисливством (два варіанти), бджільництвом (два варіанти), чумакуванням (два варіанти), засобами пересування (484 позиції). "Програма" також охоплює майже всі поширені в Україні види домашніх ремесел і промислів: заготівлю лісу та його обробку, столярство, виготовлення скринь, бондарство, виготовлення довбаних виробів, ложкарство, виготовлення санного та колісного транспорту, плетіння, кошикарство, виготовлення сільськогосподарських знарядь праці, ситарство, теслярство, ковальство, гончарство, каменетесний промисел, обробку рогу, чинбарство, кушнірство, лимарство, обробку льону і конопель, виготовлення мотузок, обробку вовни, ткацтво і сукновальство, килимарство, вишивання, виготовлення рушників, плахитництво, вибійництво тканин, писанкарство (588 позицій).

Продовжує "Програму" розділ "Побут", який, з погляду його укладачів, охоплює такі ділянки народної культури: одяг (два варіанти), народне харчування, хліб, народна медицина, народні математичні знання, сімейний побут (загальні питання), мати і новонароджена дитина (вагітна жінка, пологи, новонароджена дитина, хрещення, хрестини, перше купання, виводини, дитя), родинний і дитячий побут, родини та хрестини, перший рік життя дитини, дитяча іграшка (355 позицій). У розділі "Громадський побут" сформульовані блоки питань, які стосуються його загальних характеристик, народної етики, школи й освіти, вулиці, вечорниць і досвіток, весілля, похоронної

обрядовості, ярмарків, толок, вирядження до війська, народних музик (скрипалів, бубністів, басистів, цимбалістів, дударів, трембітальників, бандуристів, кобзарів і лірників, сопілкарів, троїстих музик) і музичних інструментів (397 позицій).

Календарно-обрядові свята і звичаї охоплюють блоки питань, які стосуються святка, Коляд (Різдва), колядування, Маланки (Щедрого вечора), Василя (Нового року), Водохрещ (Йордана), проводів зими та зустрічі весни, веснянок, Масниці, першого дня сівби, Великодня, святого Юрія, першого вигону худоби, Зеленої неділі (Трійці), Купала (два варіанти), Петрівки (жнив), Маковея, Спаса, Семена, Покрови, Катерини, Андрія, Миколи (214 позицій). Цей розділ продовжує програма зі збору усної народної творчості, повір'їв і демонології: народної пісенної творчості, народної географії, прислів'їв і приказок, загадок, казок, легенд і переказів, анекдотів, привітань, замовлянь, народного театру, дитячого фольклору, загальних повір'їв і повір'їв, пов'язаних з хатнім начинням та одягом, демонології і топоніміки у сільській місцевості (233 позиції).

Завершують видання розлогі додатки: програма для збирання фольклору Полісся, програми до тем "Українські народні звичаї та обряди", "Їжа в календарній обрядовості" та "Українське народне гончарство", а також дві анкети історико-етнографічної експедиції Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи – краєзнавча і топонімічна.

Хоча з погляду сьогодення структура проаналізованої "Програми" не в усьому відповідає сучасним вимогам систематизації і класифікації різних видів традиційно-побутової культури, але й досі вона є поки що найбільш повною за тематикою польового дослідження та найбільш якісною щодо поставлених у ній питань. Характерною особливістю цього видання є також те, що до різних наукових тем автори подали короткі (стислі) і розширені варіанти запитальників (рибальство, мисливство, бджільництво, чумакування, кушнірство, килимарство, гончарство, хата, одяг, їжа, календарна обрядовість). Крім цього, деякі запитальники зорієнтовані на фіксацію вербальної

інформації на теренах Полісся (курна хата, рибальство, мисливство, бджільництво, колісний промисел, каменетесний промисел, чинбарство, кушнірство, лимарство, повір'я, пов'язані з хатнім начинням та одягом, фольклор), Карпат і Львівщини (вибір місця під хату, закладання хати, вхідчини до хати, писанкарство, мати і новонароджена дитина), Центральної України (чумакування, вибійчана тканина).

Трохи інакше підійшов до розповсюдження програмних розробок серед шанувальників традиційно-побутової культури українців Буковини, передовсім серед студентів-етнологів Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, Г. Кожолянко. Зокрема, тексти опублікованих ученим навчальних посібників завершують "Практичні завдання для експедиційної роботи" (Кожолянко Г. Народознавство Буковини: Громадський і сімейний побут. — Чернівці, 1998. — С. 95 — 109; Його ж. Народознавство Буковини: Народна архітектура. — Чернівці, 2000. — С. 101 — 111) чи "Практичні завдання для етнографічних експедицій та контрольних робіт" (Кожолянко Г. Народознавство Буковини: Народна їжа українців. — Чернівці, 2000. — С. 93 — 100), тобто розширені програми-питальники, які стосуються певної ділянки народної культури. Такий підхід є, на нашу думку, вдалим рішенням, оскільки має одну суттєву перевагу: після належного засвоєння фактичного матеріалу, поданого в кожному з перелічених посібників, початківцеві легше зорієнтуватись у методичних засадах і принципах формулювання різних запитань, а заодно й опитувати репрезентантів інформації під час проходження польової етнографічної практики.

Отже, із огляду на все сказане вище про історію програмного забезпечення науково-пошукової роботи народознавця в польових умовах, можна стверджувати, що в етнології розрізняють *загальні (комплексні) програми*, які мають розгорнутий характер, і *тематичні етнографічні програми*, покликані сприяти виявленню та фіксації первинного польового матеріалу про те чи інше явище (об'єкт) народної культури й щоденного побуту українців. Водночас етологи поділяють програми-запитальники на *короткі (стислі)* (див. *додаток 3*)

і розгорнуті (розширені) (див. *годаток 2*). У перших дослідник лише окреслює загальну канву бесіди з інформатором, у других — формулює всі запитання, на які хотів би почути вичерпну відповідь носія етнічної культури. Початківці-етнологи розробляють розгорнуті програми-запитальники, оскільки, з одного боку, останні є своєрідним підсумком їхньої наукової підготовки до експедиції, а з іншого — найбільш надійним інструментом продуктивної праці в польових умовах.

6.3. Методика підготовки програми-запитальника

Форма і змістовність укладеного запитальника залежить від багатьох чинників, скажімо, від цільових особливостей розробки, яка може бути розрахована на комплексний опис народної культури або на вивчення вузькопрофільного маловідомого явища. Важливе значення має частка наявних вихідних даних про предмет дослідження. Якість програми-запитальника залежить також від фахового рівня укладача, термінів, відведених для виконання цієї роботи, тощо. Як засвідчує поданий вище фактологічний матеріал, найбільш кваліфіковані розробки віддзеркалюють досить докладну систематизацію та кваліфікацію досліджуваного культурного явища, вже з'ясовані його історичні типи і локальні різновиди. Так чи інакше, але і програма, і запитання в ній мають відповідати певним загальним вимогам. Зокрема, українські дослідники наголошують передовсім на таких:

- *чіткість і точність програми* (всі її положення мають бути виразні, а елементи — продумані відповідно до логіки дослідження і зрозуміло сформульовані, інакше учасники інтерв'ю можуть не порозумітися, що врешті призведе до зайвих витрат часу на уточнення різних питань);
- *логічна послідовність усіх ланок програми* (не можна складати робочий план без попереднього формулювання мети й завдань дослідження тощо);



гнучкість програми (на перший погляд, це суперечить попередній вимозі, але на практиці, незалежно від якості розробленої програми, з появою нових, непередбачуваних, обставин доводиться вносити корективи до вже сформульованих положень).

Для наочності докладніше зупинимось на методичних вказівках і вимогах щодо розробки розширеної програми-запитальника з дослідження народного харчування українців. Як уже відомо, спершу початківець-етнолог вивчає основну літературу. Нині українська етнологічна наука представлена двома академічними монографічними працями, які стосуються традиційної кухні автохтонів України — книгами Л. Артюх "Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження)" (Київ, 1977) і Т. Гонтар "Народне харчування українців Карпат" (Київ, 1979). Ці народознавці є авторами окремих розділів чи підрозділів з відповідної тематики, опублікованих у колективних монографічних працях: "Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження" (Київ, 1983), "Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження" (Київ, 1987) "Полесьє. Матеріальна культура" (Київ, 1988), "Поділля: Історико-етнографічне дослідження" (Київ, 1994), "Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження" (Львів, 1999. — Т. 1), "Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах" (Опішня, 1999. — Кн. 2). Повсякденної їжі і ритуальних страв холмщан і підляшан торкалася В. Борисенко (Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. — Київ, 1997), а харчування буковинців — Г. Кожоляно (Етнографія Буковини. — Чернівці, 1999. — Т. 1). Відтак, залежно від конкретного предмета дослідження, вивчають інші етнографічні праці — статті й матеріали, опубліковані в різних періодичних виданнях ("Народна творчість та етнографія", "Народознавчі Зошити", "Родовід", "Українська культура", "Берегиня" та ін.), наукових збірниках, матеріалах конференцій тощо, а також етнографічні джерела, залишені нам у спадок народознавцями, які працювали до середини ХХ ст.

✱ Котуючи програму дослідження народної кухні українців, етнолог спершу має виділити й поставити запитання, які

стосуються її різних загальних аспектів: традиційних видів харчових продуктів (рослинного і тваринного походження, а також риба); способів обробки продуктів для приготування страв (варіння, тушкування, смаження, печіння, пряження); методів термічної обробки (сушіння) та консервування (соління, квашення), а також в'ялення з метою заготівлі харчових продуктів на запас; традиційного начиння, в якому готували страви; системи опалення житла, зокрема й печі, де найчастіше варили їжу, тощо. Відтак етнолог формулює питання стосовно конкретних страв (щоденних, святкових, обрядових), які споживали в тому чи іншому етнографічному районі (регіоні) України. При цьому відповідні питання обов'язково мають охоплювати місцеву назву, рецептуру, технологію і терміни приготування кожної страви, час і послідовність її споживання (на сніданок, обід чи вечерю). Якщо вивчають святкову та обрядову їжу, тоді обов'язково слід поставити питання, які стосуються обрядових аспектів: звичаїв, дій, народних значень (семантики) та ін. Відповідна програма буде повноцінна, якщо її доповнюватимуть запитання, пов'язані з прислів'ями, приказками, загадками, народними легендами, переказами, піснями та іншими видами усної народної творчості, в яких відображені історичні відомості про традиційну їжу українців. Це ж стосується відомостей щодо споживання у весняну пору та голодні роки загалом деяких дарів природи (щавлю, кропиви, листя кульбаби, лободи, лопуха тощо), оскільки за видовим складом природних ресурсів, передовсім рослинного походження, за їхньою первинною переробкою, а відтак приготування із них страв прихований тисячолітній досвід виживання у період закінчення вирощених їстівних запасів. З'ясування цих аспектів значно чіткіше окреслює місце та роль одного з найдавніших за походженням занять українців — збиральництва, а водночас значно розширює наші знання про народну кулінарію як наприкінці ХІХ — у першій половині ХХ ст., так і у віддалені історичні періоди.

✱ Програму має завершувати блок запитань, який стосується щоденного режиму харчування в різні пори року: весною (під час польових робіт) і влітку (під час сінозаготівлі), восени (під

час збирання врожаю) та взимку. Все це забезпечить комплексний характер науково-пошукової роботи етнолога як члена експедиції, сприятиме виявленню та фіксації різних польових етнографічних матеріалів про цю ділянку традиційної матеріальної культури.

Загалом програма конкретного польового етнографічного дослідження → це обов'язковий початковий документ, підготовка якого дає змогу чітко визначити стратегію і тактику пошуку, фіксації та опрацювання набутих під час наукової мандрівки першоджерел. Нехтування розробкою програмного забезпечення польової роботи етнолога недопустиме, оскільки в кінцевому підсумку це призводить до нераціонального використання фізичних, моральних і розумових зусиль дослідника, до непродуктивного використання часу, набуття спотвореної чи навіть недостовірної вербальної інформації, зрештою і до втрат фінансових ресурсів, які виділяють на проведення експедиції. Тому початківець-етнолог має завжди ставитись до цієї ділянки дослідницької роботи уважно і відповідально.



Розділ 7.

ПРАЦЯ З ІНФОРМАТОРОМ

Як уже відомо, етнографічні відомості про різні об'єкти (явища) традиційно-побутової культури найчастіше добувають методом опитування населення. Пошук і вибір інформаторів, а відтак належна розмова з ними — одна із заporук успішного виконання наукового завдання. Отож зосередимося на цих аспектах дослідницької праці етнолога.

7.1. Пошук і вибір інформаторів

Прибувши в якийсь населений пункт, етнограф розпочинає пошук серед місцевих мешканців тих автохтонів, які можуть дати найбільш повну або й вичерпну вербальну інформацію про ту ділянку традиційної культури, яка його цікавить. Вибір респондентів залежить передовсім від теми (розділу, підрозділу) дослідження. Скажімо, якщо вчений вивчає певний вид господарського заняття, то він має обов'язково зважати на те, що в минулому існував чіткий статевий поділ праці: скотарством та орним землеробством, а також мисливством і рибальством займалися переважно чоловіки, натомість городництвом та збиральництвом — жінки. Серед народних промислів і ремесел теж існували суто "чоловічі" та "жіночі". Так, обробкою дерева, каменю й металу займалися передусім чоловіки, обробкою технічних культур (льону, конопель) та шерсті, а також ткацтвом і пошиттям одягу тощо — жінки. Частіше за чоловіків жінки є носіями вербальної інформації про різні явища духовної культури, передусім сімейної — родильної, весіль-

ної та похоронної. Це саме стосується усної народної творчості (пісенного і розповідного фольклору), яка в минулому завжди супроводжувала різні сфери щоденного життя та побуту кожного народу. Отже, розмежування інформаторів за статтю — одна з передумов успішного виявлення потенційних респондентів.

Під час пошуку та вибору носіїв етнічної культури народознавець обов'язково зважає на їх вік. Очевидно, якщо етнолог цікавить традиційна культура кінця ХІХ — початку ХХ ст., то найбільш цінні етнографічні матеріали можна почерпнути у людей віком понад 80 років. На жаль, нині кількість таких інформаторів в Україні вже незначна і з кожним роком вона різко зменшується. Зазначимо при цьому, що абсолютну більшість старожилів становлять жінки. Якщо ж етнолог цікавлять етнографічні реалії другої половини ХХ — початку ХХІ ст., то вибір респондентів залежить від їх статі. Досліджуючи окремі, давні за походженням, культурні явища (ігри, фольклор тощо), а також сучасні етнокультурні та етнічні процеси, доцільно працювати навіть із підлітками та дітьми.

Незалежно від теми дослідження, етнологи завжди дотримуються неписаного правила: в одному населеному пункті треба опитати щонайменше *трьох інформаторів*. Початківців-народознавців це правило стосується насамперед, оскільки саме завдяки йому можна уникнути фіксації недостовірних етнографічних відомостей, які в кінцевому підсумку призводять до випадкових висновків. Відхилення від цього правила допустиме лише в деяких випадках. Зокрема, досвідчений дослідник інколи докладно опитує одного з носіїв вербальної інформації, а під час праці з кожним наступним лише уточнює певні моменти чи нюанси, які стосуються конкретних об'єктів народної культури. Залежить це і від загального рівня наукового вивчення досліджуваного явища. Скажімо, при зацікавленні традиційним житлово-господарським комплексом Гуцульщини другої половини ХІХ — початку ХХ ст., який уже неодноразово перебував у центрі уваги українських народознавців, фахівець-етнолог, який належно засвоїв творчі здобутки попередників, швидко зорієнтується в наявності

чи відсутності у певному населеному пункті типових об'єктів гуцульського будівництва, а заодно й у правдивості розповіді автохтона про них. Натомість опитування лише одного респондента у поселенні маловідомого для української науки історико-етнографічного Опілля є недопустимим кроком. Загалом будь-яке відхилення від зазначеного вище правила зужує межі науково-пошукової польової роботи етнолога; кожний із наступних інформаторів може володіти відомостями, які мало- чи невідомі сучасному народознавству.

Важлива складова успішного початку польової роботи етнолога — це вибір серед місцевих автохтонів конкретних респондентів. Прибувши у населений пункт та швидко зорієнтувавшись у загальній ситуації, народознавець може розв'язати цю проблему по-різному. У минулому найчастіше зверталися до керівників місцевих органів державної влади — до голови (секретаря) сільської чи селищної ради, які, як звичайно, добре знали всіх чи більшість своїх односельчан. Це ж стосується і директорів та вчителів загальноосвітніх закладів. Щоправда, значні міграційні процеси, які відбулись у повоєнні роки в українських селах, особливо в розташованих поблизу промислових центрів і вздовж головних сухопутних шляхів сполучення та залізниць, трохи змінили загальну ситуацію: нині в таких поселеннях керівниками органів державної влади, освітніх та культурних установ тощо часто є вихідці з інших населених пунктів і навіть з інших регіонів України. Очевидно, що вони знають місцевих людей менше, передовсім як носіїв тієї чи іншої етнографічної традиції.

У сільській (селищній) раді зберігаються списки виборців, які містять основні вихідні дані про них: прізвища, імена та по батькові, вік і конкретне місце проживання (вулиця, номер будинку). Однак і тут народознавцю знадобляться додаткові відомості про людей, які його зацікавили, — про їхню виробничо-господарську спеціалізацію та участь у громадському житті в минулому, про стан здоров'я, характер тощо. Як і в попередньому випадку, працівники органів державної влади не завжди можуть дати вичерпну відповідь на ці питання. Крім цього, перегляд списків усіх виборців займає досить ба-

гато часу — важливого ресурсу продуктивного польового етнографічного дослідження.

Оперативно нажитати респондентів і з'ясувати основні відомості про них можна у *продавців* продуктових і промислових крамниць, які здебільшого добре знають своїх покупців. Крім цього, вранці до крамниць часто навідуються місцеві мешканці, зокрема й старожили. Саме вони можуть уточнити відомості про потенційних інформаторів і навіть доповнити коло осіб, яке цікавить дослідника.

У *святкові дні та в неділю* мешканці, передовсім особи похилого віку, *відвідують церкву*, що також є для етнологів сприятливим чинником для виявлення та вибору респондентів. Принаймні після завершення літургії тут же, біля церкви, можна не лише з'ясувати у присутніх наявність у селі будівельників чи ковалів, гончарів чи стельмахів, ткаць чи співачок тощо, а й безпосередньо опитати декотрих із них або домовитися з ними про майбутню співпрацю. Присутність усіх членів експедиції перед значною кількістю сільської громади відіграє й іншу позитивну роль: звістка про приїзд у село дослідників швидко поширюється серед інших односельчан, що відтак значно полегшує налагодження контакту з ними. Присутність етнологів на літургії ще більше викликає довіру до них з боку автохтонів, оскільки останні сприймають дослідників людьми, що прибули в їхнє поселення лише з добрими намірами. Відвідання церкви та безпосереднє знайомство народознавців зі священником — це також добра нагода для виявлення потенційних інформаторів: часто до однієї парафії належить декілька населених пунктів, або він обслуговує дві парафії й більше, якщо вони є нечисленими. Отож, священник може оголосити парафіянам про мету приїзду етнологів і закликати їх до співпраці з дослідниками.

Урешті-решт, під час пошуку й вибору потенційних респондентів завжди можуть допомогти *перехожі*, зокрема й у тому випадку, коли народознавець уже прямує до одного з їхніх односельчан. До речі, у перехожих доцільно також *перепитати та уточнити* відомості про вже обраних для опитування інформаторів.

Напитуючи носіїв етнічної культури як потенційних респондентів, етнолог має занотувати в окремому блокноті чи записничку, або на останній сторінці польового зошита, основні відомості про них: прізвища, імена та по батькові, вік (точна чи приблизна дата народження), адреси проживання (назва вулиці, номер будинку). Очевидно, що ці дані потрібні для того, щоб можна було якомога швидше відшукати помешкання інформатора. Однак часто цих даних не досить. Скажімо, у с. Серники Зарічненського району Рівненської області 80 % мешканців носить прізвище Полюхович. Отож, тут етнолог змушений вивідати ще й вуличні прізвиська репрезентантів інформації. Щоправда, вживаючи прізвисько, обов'язково треба зважати на його походження, оскільки інколи воно має негативне забарвлення. Словом, перепитуючи перехожих про те, де мешкає та чи інша людина, тим більше якщо ви неподалік від її садиби, треба зважати на те, що можна натрапити на носія прізвиська чи на когось із його рідних; почувши своє прізвисько, людина може образитись і відмовитись від спілкування.

У великому поселенні доцільно записати ще й назву кутка, що пришвидшить пошук домівки потенційного інформатора. Як відомо, у сільській місцевості України назви вулиць ввели лише після Другої світової війни, причому впродовж кількох останніх десятиліть вони неодноразово змінювалися. Натомість топоніми сільських чи селищних кутків мають давнє походження; цьому сприяли колишня структура населеного пункту і традиції громадського співжиття. Отож, і досі в більшості регіонів України люди, особливо старшого віку, орієнтуються у своєму селі передовсім за назвами кутків, а не за сучасними назвами вулиць.

Не зайве для етнолога з'ясувати конкретний маршрут до оселі інформатора, особливо у великому поселенні. Що маємо на увазі? Крім назви вулиці чи кутка та номера його будинку, дослідник має вивідати у місцевих мешканців також найкоротший шлях до його садиби, тобто назви інших вулиць і кутків, які доведеться долати пішки чи на автомобілі. Для кращої орієнтації на маршруті доцільно з'ясувати найбільш примітні об'єкти — своєрідні орієнтири, які добре відомі всім дорослим

і дітям шкільного віку. Такими об'єктами є культові споруди, адміністративні, культурні та промислові будівлі, водонапірні вежі, природні й історичні пам'ятки і навіть окремі дерева. Так чи інакше, але всі вони і "вказуть" шлях до оселі потенційного респондента.

7.2. Знайомство з інформатором

Споконвіку під час зустрічі люди *віталися* між собою. Серед українців було прийнято вітатись навіть із незнайомими. У багатьох історико-етнографічних районах України (на теренах Гуцульщини та Бойківщини, Полісся і Волині) цієї моральної норми дотримуються й досі. Етнолог має знати й інше: нині в різних регіонах України вітаються по-різному. Скажімо, на території західноукраїнських областей, землі яких до 1918 р. перебували у складі Австро-Угорщини, найчастіше вітаються словами "Слава Ісусу Христу!", а у відповідь чують: "Слава навіки!", "Слава Богу святому!" Звичними для тутешнього населення є привітання "Добрий ранок!" ("Доброго ранку!"), "Добрий день!" ("Доброго дня!") та "Добрий вечір!" ("Доброго вечора!"). Заставши людину за роботою, тут же можна почути й таке: "Дай, Боже, вам щастя!", а у відповідь — "Дай, Боже, і вам!", або "Дай, Боже, вам здоров'я!" Натомість на українських теренах, які тривалий період були в складі Російської імперії, вітаються традиційно — "Добрий день!", "Добрий вечір!" тощо. На Лівобережжі та у південних регіонах України автохтони запозичили російську форму привітання ("Здравствуйте!") чи вживають скорочену її версію ("Здрасті!"). Загалом же, знання і вживання вже усталеної для тієї чи іншої місцевості України форми привітання — одна з важливих передумов успішного початку розмови етnologа з респондентом. Принаймні, вона сприяє тому, що автохтон сприймає дослідника за людину зі "свого середовища".

Наступний етап знайомства з інформатором — *обґрунтування* етнологом причин візиту до його оселі. Це один із найваж-

чих і найбільш відповідальних моментів у науково-пошуковій польовій роботі народознавця. За кілька хвилин монологу дослідник має викликати в автохтона довір'я до своєї особи та схилити його до співпраці. Досвід набувають лише з роками, беручи участь у багатьох етнографічних експедиціях. І все ж, існує декілька неписаних правил, дотримання яких сприяє швидкому налагодженню контакту з носіями етнічної культури. Зокрема, обґрунтування візиту доречно завжди починати зі стислого викладу головного завдання, яке доводиться розв'язувати досліднику. Студентам-етнологам розмову з інформатором доцільно почати з того, що в межах навчального процесу вони проходять польову етнографічну практику, під час якої мають виявити та зафіксувати першоджерела про об'єкти (явища) певної ділянки народної культури – культури його батьків, дідусів і бабусь. За виконану роботу викладачі виставляють їм оцінки, які впливатимуть на загальну успішність. Не зайве буде додати й інше: зібраний етнографічний матеріал використовуватиметься для підготовки курсових і дипломних робіт, а найкращий – для написання наукових статей. Крім цього, можна наголосити також на тому, що найцікавіші етнографічні факти, почерпнуті початківцем польової експедиції, згодом науковці використають під час підготовки колективних та індивідуальних монографій, народознавчих посібників і підручників, зокрема й для школярів. Тоді ж доцільно запитати респондента про те, чи є у нього діти (внуки, правнуки). Якщо так, то можна мову перевести на тему про важливе значення для майбутніх поколінь українців збереження прадавніх за походженням традицій, передовсім таких, що допомогли вижити батькам і дідам інформатора в роки лихоліть (під час воєн і голодоморів, масових репресій українського народу з боку чужоземних загарбників тощо).

Загалом, хоча й важко заздалегідь спланувати нюанси початку розмови з респондентом, як і хід усієї розмови, але досвідчений дослідник має у своєму розпорядженні декілька подібних "сценаріїв" – на всякий випадок. Скажімо, заставши господаря на подвір'ї за роботою і привітавшись із ним, він одразу починає вести мову саме про цю роботу, а також про те,

як нині живеться. Або зауваживши тут же, на обійстю, цікавий предмет (знаряддя праці, виріб тощо), починає розмову про нього. Під час спілкування не зайве *продемонструвати свої знання* про цей об'єкт культури, порівнявши його властивості, призначення та конструкцію з властивостями, функціональним застосуванням тощо аналогічного чи подібного об'єкта культури з іншого населеного пункту чи й з іншого історико-етнографічного району, або того, що побутував у минулому. Все це, безумовно, не лише налаштує власника предмета на подальшу розмову, а й *викличе у нього зацікавлення до самої особи дослідника*. Відтак етнолог пояснює конкретні причини свого візиту до респондента.

Часто трапляється, що носій етнічної культури задля особистого пересвідчення в добрих намірах етнолог запитує про людей, які його скерували до нього. Тоді дослідник зобов'язаний назвати конкретних осіб — директора школи, голову сільської ради, продавця магазину чи інших попередніх співрозмовників, у яких і було почерпнуто відомості про репрезентанта етнографічної інформації та місце його проживання. До речі, покликаючись на односельчан, можна, а інколи й треба, сказати кілька теплих слів на адресу самого респондента: підкреслити його працьовитість, господарність, доброту, людяність, талант розповідати чи співати тощо (все залежить від конкретних обставин), що також сприятиме налагодженню контакту з ним.

Якщо носій етнічної культури погоджується співпрацювати з дослідником, але після завершення термінової роботи, то *останньому доцільно долучитися до цієї роботи*. Безкорисливій допомозі народознавців особливо радіють самотні люди похилого віку. Зазначимо, що за багато років організації та проведення польових досліджень члени різних історико-етнографічних експедицій часто кололи дрова і згрібали сіно, збирали збіжжя й розвантажували підводи тощо, назавжди залишаючи серед місцевого населення добру згадку про себе.

Водночас інколи трапляється, що, уважно вислухавши обґрунтування візиту гостя, *автохтон відмовляється від співпраці з ним*, мотивуючи своє рішення або великою зайнятістю, або незнанням, або покликанням на більшу обізнаність із

досліджуваної теми іншого односельчанина. Може він відмовитись від інтерв'ю і зі скромності, страху чи через відсутність довір'я до народознавця. Як має вчинити етнолог-початківець у цьому випадку? Пересвідчившись, що співпраця з носієм етнічної культури неможлива, дослідник зобов'язаний насамперед вибачитись за те, що зайняв у нього дорогоцінний час чи відірвав його від пильної роботи, а також подякувати за розмову й побажати йому особисто та його рідним здоров'я, щастя, достатку. Якщо ж під час відвідин обійстя людина справді зайнята невідкладною і тривалою роботою, то треба домовитись із нею про інший час візиту. У кожному з таких випадків доцільно з'ясувати наявність у селі односельчан, які можуть відповісти на запитання, що цікавлять народознавця.

Як засвідчує наш досвід, українці майже завжди охоче спілкуються з етнологами. Поліщуки та автохтони Східних Карпат, Волині й Надсяння та інших регіонів, особливо старожили, й досі виявляють щиру вдячність дослідникам за те, що ті не оминули їхньої оселі, знайшли час для розмови з ними, розділили їхні "світлі" й "темні" думки. Словом, і нині вони дотримуються прадавніх за походженням та апробованих у повсякденному житті норм традиційної гостинності: голодного подорожнього нагодувати, спраглого — напоїти, а змерзлого — обігріти.

7.3. Правила праці з інформатором (інформаторами)

Погодившись на бесіду з досліджуваної етнологом теми, інформатор обов'язково запропонує гостю сісти — на подвір'ї чи в хаті. Вибір народознавцем місця для роботи залежить від різних чинників. Скажімо, вивчаючи певне господарське заняття, коли паралельно з розмовою доводиться також розглядати й зарисовувати (фотографувати) тощо різні засоби праці та продукцію, бажано залишитись на обійсті. Якщо ж дослідник збирає вербальну інформацію з певної ділянки духовної культури, то тоді можна працювати й у житловому приміщенні. Це



Об'єкт експедиційного дослідження (с. Полохачів Овруцького р-ну Житомирської обл.) Світлина С. Марченка, 2004 р.



Дерев'яний пішохідний місток (с. Завадів Яворівського р-ну Львівської обл.). Світлина М. Глушка, 2006 р.



Опитування інформатора (с. Ігнатпіль Овруцького р-ну
Житомирської обл.). Світлина С. Марченка, 2004 р.



На водопої (с. Майдан-Копищанський Олевського р-ну
Житомирської обл.). Світлина М. Стахіва, 2004 р.



Початок оранки (с. Кишин Олевського р-ну Житомирської обл.).
Світлина М. Стахіва, 2004 р.



Дерев'яний плуг
(с. Бунів Яворівського р-ну
Львівської обл.).
Світлина М. Глушка, 2007 р.



Багатозубе рало
(с. Бунів Яворівського р-ну
Львівської обл.).
Світлина М. Глушка, 2007 р.



У пору жнив (с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл.).
Світлина М. Стахіва, 2004 р.



Молотьба жита (с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл.).
Світлина М. Стахіва, 2004 р.



Віл-“бовкун” у запрягу (с. Артинськ Олевського р-ну
Житомирської обл.). Світлина Р. Сілецького, 2004 р.



“Чайка” (с. Тинне Сарненського р-ну Рівненської обл.).
Світлина М. Глушка, 2004 р.



Лимар з інструментами і хомутом (с. Підмостичі Старосамбірського р-ну Львівської обл.). Світлина Г. Рачковського, 2005 р.



Гончар із виробами (с. Млини Овруцького р-ну Житомирської обл.). Світлина М. Стахіва, 2004 р.



Кошикар із виробами (с. Думинське Овруцького р-ну Житомирської обл.). Світлина М. Глушка, 2004 р.



“Курінець” – тимчасове житло (с. Любиковичі Сарненського р-ну Рівненської обл.). Світлина М. Глушка, 2004 р.



Зрубне житло (Музей народної архітектури і побуту України).
Світлина М. Глушка, 2006 р.



Фрагмент каркасно-стовпової конструкції будівлі (с. Вербляни Яворівського р-ну Львівської обл.).
Світлина М. Глушка, 2006 р.



"Посвет" (Музей народної архітектури і побуту України).
Світлина М. Глушка, 2006 р.



"Вільчик" — гребінь даху (Музей народної архітектури і побуту України). Світлина М. Глушка, 2006 р.



Інтер'єр поліського житла (Музей народної архітектури і побуту України). Світлина М. Глушка, 2006 р.



Інтер'єр покутського житла (с. Слобода Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.). Світлина Р. Сілецького, 1998 р.



Пивниця (с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл.).
Світлина Р. Сілецького, 2005 р.



"Ток" – клуня на сохах (с. Кишин Олевського р-ну
Житомирської обл.). Світлина Р. Сілецького, 2004 р.



Церква Покрови Пресвятої Богородиці (с. Вербляни Яворівського р-ну Львівської обл.). Світлина Г. Рачковського, 2006 р.



"Обітний" хрест на кладовищі (с. Сновидовичі Рокитнівського р-ну Рівненської обл.). Світлина Р. Сілецького, 2004 р.



Придорожня фігура (с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл.). Світлина Р. Сілецького, 2003 р.



Жінки у традиційному одязі (с. Листвин Овруцького р-ну
Житомирської обл.). Світлина С. Марченка, 2004 р.



Жінки у традиційному одязі (с. Щитинська Воля Ратнівського р-ну
Волинської обл.). Світлина Р. Сілецького, 2002 р.



Молода з дружками (с. Бабин Заставнівського р-ну Чернівецької обл.).
Світлина М. Глушка, 1997 р.



Дівчата в народному одязі (с. Листвин Овруцького р-ну
Житомирської обл.). Світлина С. Марченка, 2004 р.



Ікона у хліву (с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл.).
Світлина М. Глушка, 2004 р.



Виготовлення писанок (с. Левковичі Овруцького р-ну
Житомирської обл.). Світлина М. Стахіва, 2004 р.



День св. апостолів Петра і Павла – свято пастухів (с. Гориславичі Мостиського р-ну Львівської обл.). Світлина Г. Рачковського, 2004 р.



В очікуванні посвячення "маковейчиків" (с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл.). Світлина М. Стахіва, 2004 р.



Різдвяно-новорічний "дід" (с. Вороблячин Яворівського р-ну Львівської обл.). Світлина М. Глушка, 2006 р.



Килим з узором "на козаки" (с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл.). Світлина С. Марченка, 2004 р.



Саморобні ляльки
(с. Борутине Овруцького р-ну
Житомирської обл.).
Світлина С. Марченка, 2004 р.



Ткані рушники
(с. Листвин Овруцького р-ну
Житомирської обл.).
Світлина М. Глушка, 2004 р.

ж стосується і запису етнографічних матеріалів за допомогою аудіоапаратури — щоб якомога менше було побічних шумів.

Початок інтерв'ю починають зі *стислого пояснення респонденту методики і порядку роботи*. Зокрема, дослідник наголошує на тому, що ставитиме йому конкретні запитання, а він відповідатиме на них. Якщо з уст автохтона звучить на зразок "А якщо не знатиму цього...", то народознавець має заспокоїти його приблизно такими словами: "Це не біда. Скажете те, що знаєте. Мене цікавить насамперед те, як Ви будете (святкуєте...), як будували (святкували...) ваш батько, дід чи сусід..."

Відтак етнолог переходить до розмови про конкретне явище традиційно-побутової культури місцевого населення. Спершу ставлять більш загальні запитання — ті, що стосуються походження назви населеного пункту, походження прізвища респондента (якщо воно цікаве) тощо. Словом, дослідник розворушує співбесідника, налаштовує його пам'ять до праці й лише після цього переводить мову на досліджувану тему. Запитання мають бути стислі, чіткі та зрозумілі для інформатора, причому народознавець має постійно прагнути, щоб бесіда була невимушена й жива: чим вільніше почуватиметься носій етнічної культури, тим більше сподівань на те, то він видобуде зі своєї пам'яті цінну інформацію, зокрема й нюанси та подробиці, які передбачити заздалегідь (під час підготовки програми-запитальника) важко. До речі, І. Франко та В. Гнатюк радили, що під час праці з оповідачем треба його й навчати говорити повільно, виразно, а самому досліднику записувати від нього кожне слово, незважаючи на те, чи стиль "видається комусь нерівним, уриваним, чи ні".

Записуючи етнографічні відомості, дослідник, передовсім початківець, має також уміло користуватись програмою-запитальником. Час від часу слід заглядати до неї хоча б з тієї причини, що тоді можна дотриматися запланованої послідовності опитування. Якщо ж етнограф опитуватиме респондента не відводячи очей від запитальника, то носій етнічної культури швидко зорієнтується в його малообізнаності з реаліями з досліджуваної теми й спробує завершити бесіду завчасно. Довго працювати не відриваючись від запитальника початківець

не зможе й з іншої причини: під час опитування він змушений постійно записувати етнографічні матеріали у зошит. Крім цього, часто доводиться одночасно зарисовувати й фотографувати об'єкти культури, заміряти їх параметри тощо (про вимоги і правила ведення польових документів дивись в одному з наступних розділів), що теж потребує значного часу. Словом, розмова народознавця з респондентом буде продуктивна лише в тому випадку, якщо він добре знатиме всі запитання на пам'ять і задаватиме їх автохтонові залежно від якісних характеристик його інформації.

Водночас етнолог має завжди пам'ятати, що тривала розмова втомлює респондента, особливо людину похилого віку. Приблизно через годину слід на 5 – 10 хвилин змінити тему — завести мову про щоденне життя чи побут співбесідника, його рідних і близьких, політичні перипетії сьогодення (якщо він ними цікавиться) тощо, тобто дати інформатору перепочити. Відтак знову переводять розмову в попереднє русло. Часто під час інтерв'ю автохтон відхиляється від заданої теми, тобто розповідає про події чи явища, які дослідника мало або й зовсім не цікавлять. Тоді його слід тактовно перервати, ставлячи запитання, які побіжно чи безпосередньо стосуються досліджуваної ділянки народної культури, покликаючись на брак часу тощо (це залежить від конкретних обставин), і скерувати розмову в потрібне русло. Однак цим прийомом не можна зловживати. Відчувши, що етнолог не хоче вислухати його проблеми, респондент втрачає інтерес до розмови або відповідає повільно й формально, тобто без зацікавлення. Тоді доцільно дати йому змогу виговоритися, щоб потім знову продовжити розмову.

Народознавець може і зобов'язаний посилювати зацікавленість співрозмовника до належної праці, застосовуючи інші способи та методи. Серед них один із найбільш ефективних — власні позитивні емоції. Записуючи етнографічний матеріал, етнолог час від час висловлює вдячність за цікаві чи й зовсім нові для нього відомості, виявляє подив чи й захоплення цією інформацією, підкреслює її важливе наукове значення, наголошує на непересічному таланті носія етнічної культури

цікаво розповідати чи співати тощо. Завжди позитивно впливають на респондента слова, які підкреслюють його високі фахові якості у досліджуваній ділянці традиційно-побутової культури – стельмаха чи вишивальниці, будівельника чи кулінара тощо.

Заодно народознавець має постійно стежити за емоціями інформатора: за мімікою і жестикуляцією, за реакцією на запитання та інтонацією мови – важливого камертона його психологічного, душевного та фізичного стану, а також за його ставленням до себе і розмови загалом. Зауважуючи негативні моменти, досвідчений дослідник миттєво реагує на них і на ходу вносить у розмову корективи.

Зіпсувати інформаторові настрій, а отже, й призупинити продуктивну співпрацю з ним можуть дискусійні чи болісні для нього питання. Скажімо, у західних областях України й досі гостро стоїть церковна проблема: у деяких населених пунктах функціонують дві, а то й три парафії – Української Греко-Католицької Церкви, Української Православної Церкви Київського патріархату та Української Автокефальної Православної Церкви чи Української Православної Церкви Московського патріархату. Між парафіянами можуть існувати суперечності чи навіть ворожнеча за культові споруди, зведені ще до Другої світової війни. Як звичайно, під час розмови представники кожної церковної громади "шукають правду" і в етнологів. Інколи вони звертаються до релігійної тематики навмисне, щоб визначитись стосовно гостей – на які теми з ними розмовляти, а на які – ні. Отож, дослідникові доцільно уникати відвертих відповідей на питання з релігійної тематики і не починати розмову про неї загалом. Якщо ж інформатора все-таки цікавить ставлення дослідника до цієї теми, то тоді доцільно звернутись до загальновідомих фактів з історії української церкви, історичного минулого українського народу.

У різних регіонах України болісними для деяких респондентів можуть бути мовна та національна проблеми, деякі соціальні й політичні питання тощо. Тому етнологіві, передовсім початківцю, треба завжди пам'ятати: у населений пункт він прибув не задля політичної агітації чи перевиховання місцевих

мешканців, а з метою виявити та зафіксувати якомога більше автентичних зразків їхньої традиційної матеріальної чи духовної культури.

У багатьох випадках народознавцеві доводиться працювати одночасно з двома-трьома і більшою кількістю інформаторів. Правила інтерв'ю з ними такі самі, як і з одним співрозмовником. Хіба що під час знайомства та обґрунтування причин свого візиту звертають увагу на тих, котрі моторніші, швидше реагують на репліки чи монолог дослідника, виявляють більшу зацікавленість до гостя тощо. Розподіляючи "ролі" для ведення розмови, апелюють саме до такої людини, тобто призначають її "ведучим". Якщо ж на відповідну роль претендують й інші присутні, не надають перевагу нікому, але під час опитування пильно стежать, щоб інформатори не перебивали один одного, тим паче не сперечались за ким більше правди, тощо.

Завершує працю з респондентом (респондентами) уточнення суперечливих чи малозрозумілих моментів, які виникли під час спілкування.

Якщо трапиться записувати етнографічні матеріали від одного чи двох і більше носіїв етнічної культури двом-трьом дослідниками одразу, слід насамперед визначитись із послідовністю опитування. Спершу з автохтоном працює один із етнологів, а інші мовчки слухають. Відтак з інформатором розмовляє інший дослідник, а попередній перевіряє свій запис і слухає розповідь респондента про культурні реалії на іншу тему (розділ, підрозділ) і т. д. Цей простий прийом має дві переваги. По-перше, носій етнічної культури зосереджується на одній темі, що позитивно впливає на якість і кількість почерпнутих дослідником етнографічних матеріалів. Якщо ж респондент змушений щохвилини перескакувати з однієї теми на іншу, то продуктивність його пам'яті знижується, він швидко втомлюється, що також негативно впливає на кількісні та якісні характеристики почерпнутої етнографом інформації. По-друге, одночасна праця з інформатором двох етнологів-початківців, що практикується, зокрема, під час проведення літніх експедицій-практик у Львівському національному університеті імені Івана Франка, сприяє збагаченню студентів

новими етнографічними знаннями із кількох дослідницьких тем, а не лише з закріпленої за кожним із них, що позитивно впливає на успішність майбутніх фахівців з етнології.

Під час експедицій серед етнологів, особливо серед початківців, можна спостерігати й цілком неприйнятне явище. Іноколи посеред розмови з респондентом заходить ще хтось із дослідників і втручається в розмову. Не підготовлений до праці з "непрошеним" гостем носій етнічної культури або різко сповільнює темпи інтерв'ю на задекларовану раніше тему, або й зовсім замовкає. Отже, керівник експедиції мусить слідкувати, щоб її учасники не порушували етичні норми поведінки та правила науково-пошукової роботи.

7.4. Завершальний етап праці з інформатором

Завершивши розмову з інформатором на певну етнографічну тему, дослідник зобов'язаний у його присутності перечитати й перевірити текст запису, виправити помилки, уточнити сумнівні моменти. Виявлені в господарстві чи в помешканні респондента цікаві об'єкти матеріальної культури фотографують, а заодно і його самого. Насамкінець висловлюють слова щирої подяки за співпрацю, бажають йому та його рідним і близьким усіляких гараздів, а також з'ясовують відомості про інших односельчан як потенційних інформаторів.

Якщо дослідник зустрічається з опитаним носієм етнічної культури вдруге (скажімо, на вулиці чи в магазині), що найчастіше трапляється під час стаціонарного та кущового дослідження, він обов'язково вітається з ним, перепитує про самопочуття чи щоденні турботи, знову дякує за співпрацю тощо. Нова зустріч з опитаним респондентом — добра нагода з'ясувати ті питання з досліджуваної теми, які виникли в нього після першої зустрічі, а також уточнити осмислені моменти чи нюанси.

Отже, праця з інформатором — це різнобічний і трудомісткий процес, який вимагає глибоких знань народознавця

з різних наук гуманітарного профілю: етики, психології, етнології, лінгвістики, історії тощо. Вміле використання цих знань залежно від обставин, суворе дотримання загальноприйнятих в етнологічній науці вимог і правил пошуку, вибору, знайомства та опитування респондентів, особиста апробація дослідником описаних вище вимог і правил у польових умовах (під час етнографічної експедиції) – надійна основа продуктивної праці народознавця, незалежно від його попередніх наукових здобутків та досвіду польової пошукової роботи.



Розділ 8.

ЗБІР ПОЛЬОВИХ МАТЕРІАЛІВ ПРО ГОСПОДАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

Упродовж свого існування людство займалося різними видами виробничої діяльності. Зокрема, у житті первісних спільнот чільне місце посідали мисливство, рибальство і збиральництво. З виникненням у добу неоліту відтворювальних форм господарства (землеробства, скотарства) ці заняття поступово втрачають провідне значення. З першим суспільним поділом праці землеробство і скотарство остаточно витісняють полювання, риболовлю та збиральництво на задній план. Паралельно виникають різні ремесла і промисли, розвиток яких особливо посилюється після другого суспільного поділу праці.

Понад шість тисячоліть тому населення України створило високу культуру відтворювального господарства, основні здобутки якого успадкували сучасники. Серед різних видів сільськогосподарських занять, якими займалися в Україні в минулому й займаються досі, на особливу увагу заслуговують землеробство і скотарство. Кожна з цих традиційних галузей господарства пройшла складний шлях становлення і розвитку, зберігши багато елементів сивої давнини. Помітне місце у виробничо-господарській діяльності українців посідали різні види допоміжних занять (мисливство, рибальство, бджільництво, збиральництво), а також підсобні промисли та ремесла (ткацтво, гончарство, деревообробні промисли, обробка шкіри, металів тощо). Отож, фіксуючи польові етнографічні матеріали з кожної галузі традиційно-побутової культури, дослідник має керуватись певними методичними засадами та правилами.

8.1. Загальні методичні засади етнографічного дослідження виробничо-господарської діяльності етносу

Нині, у постіндустріальному суспільстві, порівняно з кінцем ХІХ – початком ХХ ст., традиційні заняття змінилися докорінно. Тому вже під час наукової підготовки до експедиції етнолог має виділити у досліджуваній галузі виробничої діяльності *складові і явища*, які зазнали найменшого впливу з боку сучасної промисловості та нових методів господарювання. У загальній системі землеробства таким є городництво, яке ще недавно мало переважно присадибний характер. Вирощуючи на невеликих земельних ділянках різні городні культури та коренеплоди, зокрема і картоплю, селяни й досі розділяють їх на три умовні частини ("плеса", "грядки", "капусники"), розпушують ґрунт за допомогою ручних знарядь праці (заступів, мотик, сап, граблів) тощо.

У виробничо-господарській сфері споконвіку існував *статевий поділ праці*. Наприклад, городництво було традиційним заняттям жінок, орне землеробство (рільництво) – чоловіків. Під час експедиції етнолог мусить зважати на цей поділ, оскільки представники кожної статі є носіями різної за характером етнографічної інформації. Жінки переважно володіють знаннями щодо вибору ділянок під город, підготовки їх до посіву і догляду за городніми культурами у весняно-літній період, а також пов'язаної з різними календарними звичаями та обрядами, сільськогосподарським календарем тощо. Натомість чоловіки є носіями тих етнографічних відомостей, які стосуються систем використання та обробітку поля, орних знарядь праці, догляду за злаковими і технічними рослинами тощо.

Вивчаючи господарство етносу чи його проміжної одиниці (субетносу, етнографічної групи), народознавець має також зважати на *місце окремих галузей у його загальній структурі* в минулому та нині. У світі ніколи не існувало людської спільноти, яка займалась би лише одним видом виробничої діяльності – землеробством чи скотарством, мисливством чи

рибальством. Це стосується також і українців, що віддавна вирощували злакові, зернобобові й технічні культури, розводили свійських тварин. І все ж, головним видом господарської діяльності деяких груп українців було не землеробство, а скотарство. Зокрема, гуцули займалися переважно відгінним вівчарством, тоді як їхні сусіди (бойки) – передусім рільництвом.

Цю видову спеціалізацію генетично споріднених етнографічних груп українців Східних Карпат зумовили *конкретні природно-географічні умови*: на території Гуцульщини, порівняно з теренами Бойківщини, завжди не вистачало придатної для заняття рільництвом землі. Крім цього, схили Горганів і Чорногори, які заселяють гуцули, значно крутіші й довші, ніж схили Бескидів, які замешкують бойки, а ґрунти – менш родючі. Із цих та інших причин уже під час освоєння південно-східної високогірної частини сучасної Івано-Франківщини, Вижницького і Путильського районів Чернівецької та Рахівського району Закарпатської області тамтешні гуцули були змушені перепрофілювати своє господарство – більше уваги приділити відгінному вівчарству. Інші ж етнографічні групи українців Карпат (бойки, лемки) і надалі займалися рільництвом, вміло поєднуючи його зі скотарством.

Господарство завжди розвивається нерівномірно. Одні заняття чи ремесла модернізуються швидко, інші – повільно. Дослідники давно зауважили: найбільших змін зазнають головні галузі господарства, найменших – допоміжні чи підсобні, у середовищі яких ще впродовж тривалого періоду зберігається значна кількість архаїчних за походженням об'єктів чи навіть цілих комплексів, тобто відповідні заняття відзначаються консервативністю. Як звичайно, такий стан є наслідком втрати допоміжним видом діяльності свого попереднього економічного значення, перетворенням його на розвагу чи захоплення. Так, активно займаючись вівчарством, тваринництвом загалом, гуцули багато уваги приділяли розведенню коней (значно більше, ніж бойки чи лемки), причому спеціальної гірської породи, яку вони гордо називали "наша раса". Принаймні ще й досі подекуди на Гуцульщині молоді їздять до шлюбу верхи на конях місцевої низькорослої породи, а спорядження тварини

обов'язково становить традиційне дерев'яне сідло ("тарниця") з еліпсо- чи колоподібними дерев'яними стременами. Нині цей звичай є радше ознакою престижу, передовсім серед заможної частини гуцулів, але водночас він приховує об'єктивну реальність історичного минулого — через бездоріжжя, особливо у високогірних поселеннях, а також для доставки молочної продукції з полонин до своїх осель, ще наприкінці ХІХ ст. горяни широко користувалися саме в'ючно-верховим транспортом, тобто кіньми. Отже, гуцули змушені були займатися розведенням цих тварин. І все ж, між різними видами господарської діяльності завжди існував тісний взаємозв'язок. Тому етнолог має заздалегідь *визначити структурне співвідношення між ними*, звичайно, спираючись на наукові здобутки попередників, писемні свідчення й статистичні дані, інші види джерел, і вже на цій основі окреслити конкретну предметну область своєї польової роботи.

Під час експедиції доцільно спеціально зосереджуватися на природно-географічних умовах (на ландшафті, гідрографії, кліматі, якості ґрунтів, флорі та фауні тощо) проживання досліджуваного населення також з тієї причини, що відповідні спостереження, з одного боку, допомагають глибше осягнути базові основи його господарської спеціалізації, з іншого — сприяють виявленню у середовищі цього населення локальних реліктових явищ, які інколи ще побутують у виробничій сфері українців. Це ж стосується мережі, стану та функціональної ролі *наземних шляхів сполучення різних категорій та водних комунікацій* на досліджуваній території, наявності поблизу неї важливих *економічних і промислових центрів*. Словом, зазначені чинники безпосередньо чи опосередковано впливають на структуру та загальний стан традиційних занять, спричиняють трансформацію, занепад чи навіть зникнення окремих із них і, навпаки, посилюють роль інших.

Вивчаючи головні та допоміжні заняття, підсобні промисли і ремесла, народознавець має постійно пам'ятати ще про *один важливий момент*: докладне їх дослідження під час експедиції має важливе наукове значення з погляду належного з'ясування етнологічних питань, які стосуються суміжних

ділянок традиційно-побутової культури — матеріальної, духовної, соціонормативної. Адже займаючись тим чи іншим видом виробничо-господарської діяльності, людина отримує життєво необхідні для неї різні види продукції — сировину для виготовлення одягу і взуття, продукти харчування тощо. Із заняттями також тісно пов'язані різні календарні та сімейні звичаї й обряди, причому різного походження. Отже, фіксуючи польовий етнографічний матеріал про певну галузь господарства (головну чи допоміжну), етнолог зобов'язаний дотримуватися комплексного підходу, тобто намагатися охопити її якомога повніше. Загалом методика дослідження традиційних занять етносу чи його складової (етнографічної групи) залежить від кількох чинників:

- загального рівня розвитку заняття у досліджуваний період;
- загального стану наукового вивчення заняття;
- загальної проблематики і конкретних завдань польового етнографічного дослідження;
- предметної області з досліджуваної теми (розділу, підрозділу), яка закріплена за учасником етнографічної мандрівки;
- конкретного історико-етнографічного регіону чи району праці учасників експедиції;
- пори року;
- загального рівня наукової підготовки дослідника.

Для наочності стисло розглянемо деякі із зазначених пунктів на прикладі рибальства. Зокрема, незважаючи на провідне значення цього виду заняття в період домінування привласнювального господарства і допоміжне наприкінці ХІХ — у ХХ ст., українських народознавців воно цікавило поки що мало. Про це свідчить незначний обсяг підрозділу про рибальство автохтонів України, підготовленого та опублікованого відомим українським ученим В. Горленком у фундаментальній колективній праці "Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах" (Опішня, 1998. — Кн. 1. — С. 285 — 286). Отже, перебуваючи в експедиції, етнолог бодай з цієї причини повинен ставити собі за мету зібрати якомога повніший масив польових етнографічних першоджерел про відповідне заняття

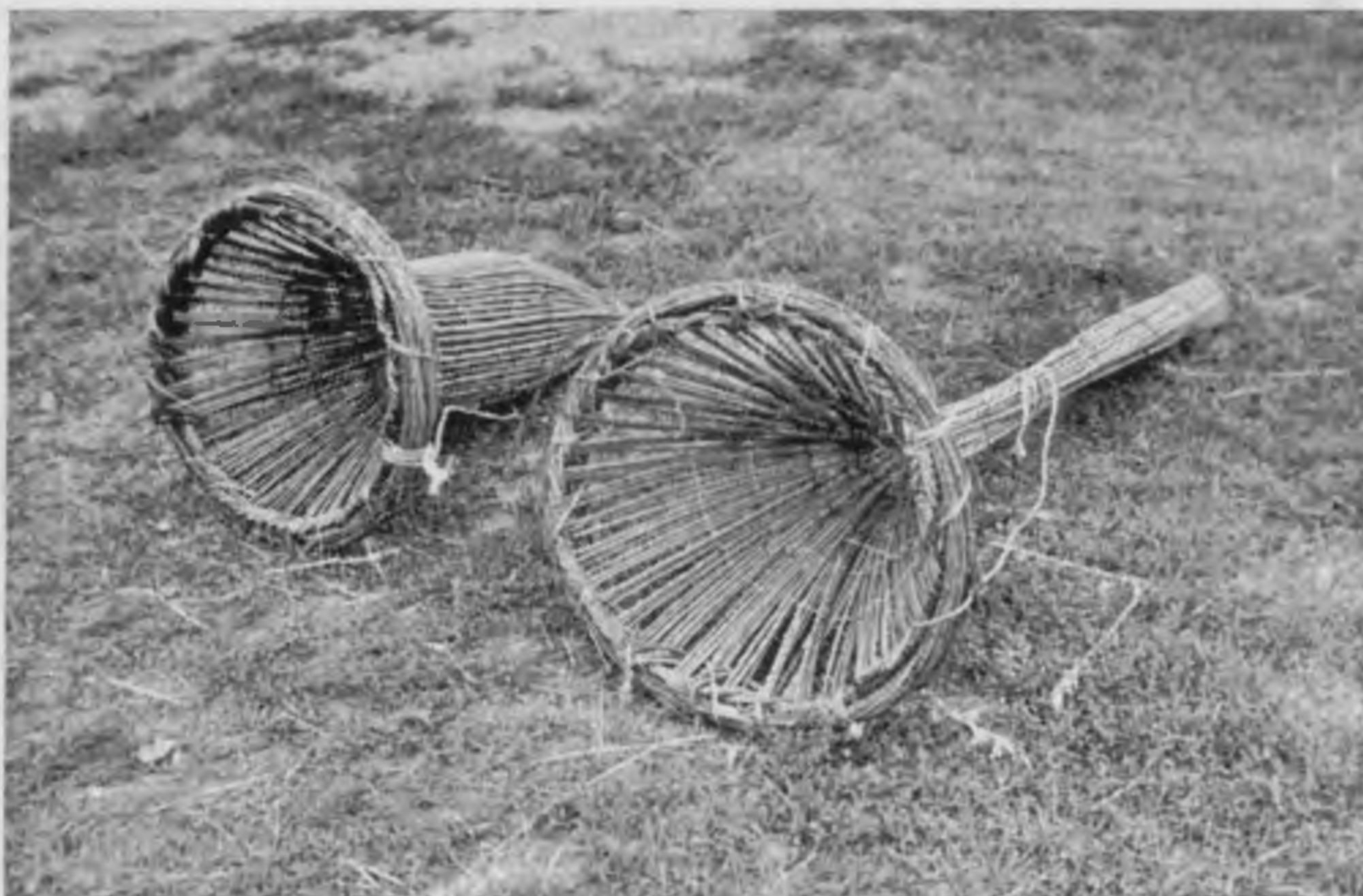


Рис. 6. Рибальські снасті "кош" (ліворуч) і "хабоша" із с. Недашки Народицького р-ну Житомирської обл. (світлина М. Глушка)

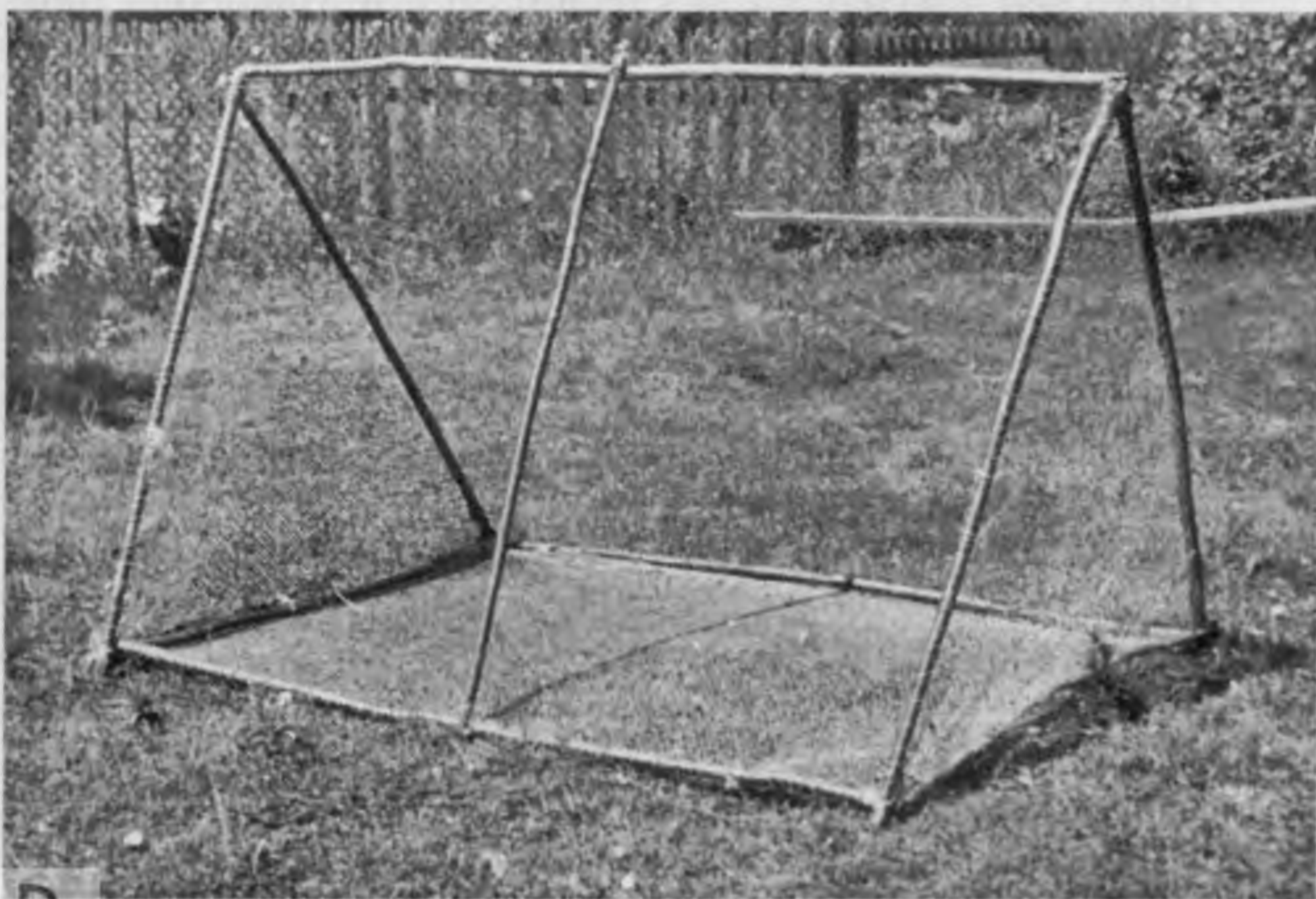


Рис. 7. Рибальська снасть "колиска" із с. Великі Міньки Народицького р-ну Житомирської обл. (світлина М. Глушка)

українців у минулому й сьогодні: про загальнопоширені та реліктові снасті, способи їх застосування влітку і взимку, під час повеней, паводків та у межень, про рибальство без застосування спеціальних технічних засобів і ловлю риби групою людей за допомогою рухомих снастей, рибальську лексику та її народну семантику, світоглядні уявлення про іхтіологічний світ, повір'я і прикмети, яких дотримуються рибалки під час першого лову в новому році, способи переробки та споживання риби тощо.

Методика дослідження рибальства залежить також від сезону. Справді, рибу ловили упродовж усього року, однак деякі снасті застосовували лише в певну пору року. Наприклад, "скрипку" поліщуки наставляють на "чорну" рибу (в'юнів) тільки взимку. Отож, якщо етнолог хоче докладно описати традиційні прийоми рибальства за допомогою цієї снасті, тим більше якщо прагне зафіксувати весь виробничо-технологічний процес (вибір місця і продовбування в льоду ополонки — "лунки", розміщення в ній приладу та способи його кріплення, маскування ополонки тощо) за допомогою сучасних технічних засобів (сфотографувати, зняти на відеокамеру), то йому доведеться працювати з рибалками Полісся саме взимку.

Господарські заняття як об'єкт польового етнографічного дослідження вивчають двояко — стаціонарно і способом проведення експедиції. Як наголошувалося в одному з попередніх розділів, стаціонарно можна вивчати виробничу діяльність недостатньо або й зовсім не досліджених етнічних груп, причому нечисленних. Оскільки в Україні такі спільноти вже не існують (виняток становлять караїми, кримчаки), то й відповідний спосіб збирання польового етнографічного матеріалу буде тут "малопродуктивним". І все ж, якщо етнолог має на меті зафіксувати першоджерела про всі виробничі складові (цикли), які виконують упродовж значного періоду, то ефективним буде саме стаціонарне дослідження.

Для наочності розглянемо ткацтво — одне з найдавніших за походженням і найбільш поширених у минулому в Україні підсобних занять (ремесел, промислів), яке охоплювало декілька виробничих циклів (етапів).

Перший етап — первинна обробка сировини (льону чи конопель). Достиглі рослини збирали руками, в'язали у горстки й сушили на сонці. Відтак праником били головки льону чи матірки (жіночі стебла конопель), добуваючи сім'я. Стебла мочили у воді, знову сушили, а потім м'яли і тіпали, аби очистити волокно від терміття. Для цього використовували спеціальний засіб праці — "терницю" ("трапачку", "бетельку"), а також рубель.

Другий етап — розчісування кожної прядки волокна на дерев'яному "гребені", який встромляли в отвір в ослоні, лаві чи на припічку, або на круглій щітці з набитими цвяхами ("дергавка"). Остаточо очищали волокно за допомогою чесальної щітки ("начісна щітка") зі свинячої щетини, кінського волосіння чи тонких цвяхів. Одночасно сортували волокно за якістю: з найтоншого і найдовшого ("кукла") виготовляли високоякісне тонке полотно, із залишків ("миканка"), які вибирали з чесальної щітки — снували основу для буденних тканин, залишки з дергальної щітки ("вал") використовували для виготовлення тканин суто господарського призначення та мішків.

Третій етап — прядіння, тобто виготовлення ниток. Для цього повісмо волокна навивали на "кужіль" ("куделю"), або наклали на гребінь. Для прядіння використовували дерев'яне "веретено" — конусоподібну палицю з незначним потовщенням посередині. Товсті нитки пряли довгим, відносно важким веретенем, тонкі — коротким і легким.

Четвертий етап — перемотування ниток на так званому мотовилі, просушування "міток" (пряжі), відзолювання їх у "жлукті" (у видовбаній колоді без дна), фарбування ниток барвниками рослинного, мінерального чи тваринного походження (якщо виготовляли барвисті тканини — "настольники", "постільники", "рядюжки", килими тощо).

П'ятий етап — снування основи на повздожній стіні хати чи господарської споруди. Для цього у стіну спеціально вдовбували три ряди дерев'яних кілків на певній відстані один від одного.

Шостий етап — виготовлення тканини, власне ткацтво. Основним знаряддям праці ткача служив горизонтальний верстат, спорадично вертикальний.

Сьомий етап (завершальний) — вибілювання тканини; влітку полотно стелили на землю і впродовж двох-трьох тижнів поливали водою. Лише потім шили з готової тканини одяг, виготовляли різні вироби інтер'єрного призначення.

Отже, для того щоб етнографічний матеріал про описані вище виробничі цикли, пов'язані з ткацтвом, був якомога повнішим, дослідникові доведеться прожити серед майстрів цього підсобного заняття не один місяць, тобто працювати стаціонарно.

Докладне вивчення виробничих циклів сприяє з'ясуванню традиційних систем землеробства і скотарства, способів рибальства, видів, форм і способів мисливства тощо. Однак цикли різних видів господарської діяльності дуже часто взаємозв'язані між собою. Інколи вони настільки тісні, що дослідникові важко вичленити з-поміж них найголовніший, тобто визначити його місце у цілісній виробничо-господарській системі. З'ясувати цю систему, а заодно й місце кожного заняття у життєдіяльності етносу чи його окремої локальної групи допоможе дослідження *річного сільськогосподарського календаря*. Народний календар — це визначені багатьма попередніми поколіннями селян дати для повного трудового року, згідно з яким треба було виконувати той чи інший вид господарської роботи. Для кожної конкретної галузі сільського господарства (землеробства, скотарства, рибальства, бджільництва тощо) була характерна сезонність. Хліборобський період українці поділяли на такі сезонні види робіт: оранка, посів ярових, догляд за сходами культурних рослин, дозрівання хліба, косовиця, жнива, молотьба збіжжя (вона тривала також восени і взимку), оранка під озимину, посів озимини, оранка на зяб. Увесь хліборобський сезон охоплював період від свята Благівіщення Пресвятої Богородиці (7 квітня) до свята Покрови Пресвятої Богородиці (14 жовтня). "Хто сіє по Покрові, той не має що дати корові" — засвідчує народна мудрість. У межах цього хліборобського сезону вперше виганяли велику рогату худобу (передовсім дійних корів) на толоку, де їх доглядав громадський пастух, та гуртували овець в отари (свято великомученика Юрія, 6 травня), вили вінки коровам (Зелені свята), відзначали свято пастухів (свято апостолів Петра і Павла,

12 липня) тощо. Словом, народний хліборобський календар завжди переплітався зі скотарським.

Донедавна дуже часто різні види господарських робіт виконували колективно, тобто селяни організовували "толоки" і "супряги". Наприклад, поліщуки кожної весни збирали молодіжні толоки для вивезення гною в поле, а жінки Надсяння восени гуртувалися для чищення капусти. Повсюдно в Україні спільними зусиллями зводили житло, господарські та культові споруди, молотили збіжжя, ремонтували дороги тощо. Серед українців широко побутувала *виробничо-господарська взаємодопомога*, зокрема, члени сільських громад дбали про належний стан городу чи ниви, забезпечення худоби кормами на зиму вдів і немічних людей похилого віку. Отже, вивчення відповідних питань під час етнографічної експедиції збагачує народознавчу науку джерелами про суспільну організацію виробничого процесу в минулому, зокрема й доісторичних періодів.

Господарську діяльність супроводжували комплекси звичаїв та обрядів, які часто відображали реалії прадавніх епох. Так, обов'язкове добування старшим вівчарем ("отаманом") "живого" вогню методом тертя дерева об дерево і його підтримка впродовж усього сезону випасання овець на полонині приховують не лише традиційні вірування та уявлення про цей вогонь, а й прадавні виробничі засоби і способи праці, які в повсякденному побуті вже давно зникли.

Невід'ємну складову господарських занять також становлять *зразки усної народної творчості* — поетичної та розповідної. З-поміж них особливим багатством відзначається пареміологія — численні приказки і прислів'я, які супроводжували майже кожний крок трудової діяльності людини. Часто народні твори містять архаїчні пласти виробничої культури: "Там добре ся діє, де два орють, а третій сіє"; "Де оре сошка, там суха ложка"; "Тільки в мене борона, що кобила ворона, тільки в мене плуга, що за поясом пуга"; "Ранній пар родить пшеничку, а пізній — метличку". Отож, під час науково-пошукової мандрівки професіонал-етнолог повинен постійно звертати увагу на місцевий фольклор.

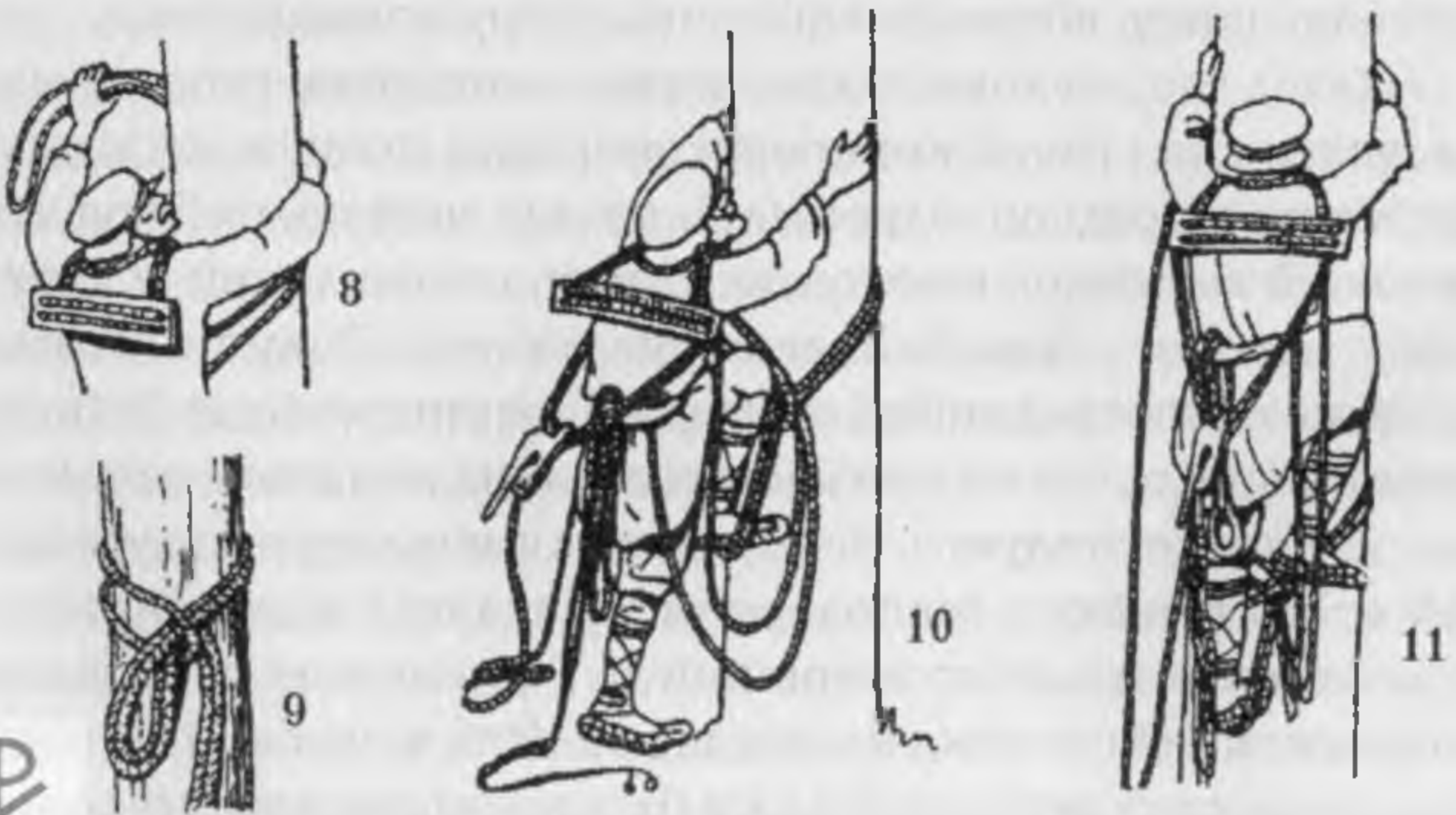
Збираючи автентичні етнографічні джерела про господарсько-виробничу діяльність певної групи населення, дослідники найчастіше застосовують такі *методи польової роботи*: опитування носіїв етнічної культури; власні спостереження; фіксація речових матеріалів (знарядь праці, продукції, напівфабрикатів тощо).

Деякі аспекти традиційних занять можна вивчати методом анкетування, зокрема, наявність посівних площ і врожайність зернових чи технічних культур, видову структуру та поголів'я худоби в селянському господарстві, асортимент промислів і ремесел.

8.2. Методика дослідження знарядь праці

Будь-яке виробництво обов'язково передбачає наявність технічних засобів. Винайдення нових і постійне вдосконалення традиційних знарядь праці, власне, й зумовлювали прогрес у землеробстві чи рибальстві, ткацтві чи ковальстві. Отож, досліджуючи головне, допоміжне чи підсобне заняття, народознавець приділяє особливу увагу технічним приладам, також дотримуючись апробованих в етнології методик і методів їх виявлення, опису, візуальної фіксації, збору колекції тощо.

Уже під час наукової підготовки до мандрівки етнолог має з'ясувати для себе ті конкретні знаряддя праці з досліджуваної теми (розділу, підрозділу), що ще можуть побутувати на певній території, а пошук яких нині позбавлений усякого сенсу. Скажімо, спроба виявити на теренах Покуття "пліть" та "лежею" як традиційні прилади бортництва буде безперспективною, оскільки про їх застосування місцевим населенням нічого не згадують навіть дослідники другої половини ХІХ ст. Натомість у господарстві мешканців віддалених поліських поселень Житомирщини та Рівненщини ці складові спорядження бортника можна ще знайти, хоча саме бортництво як один із первісних видів бджільництва вже стало набутком історії.



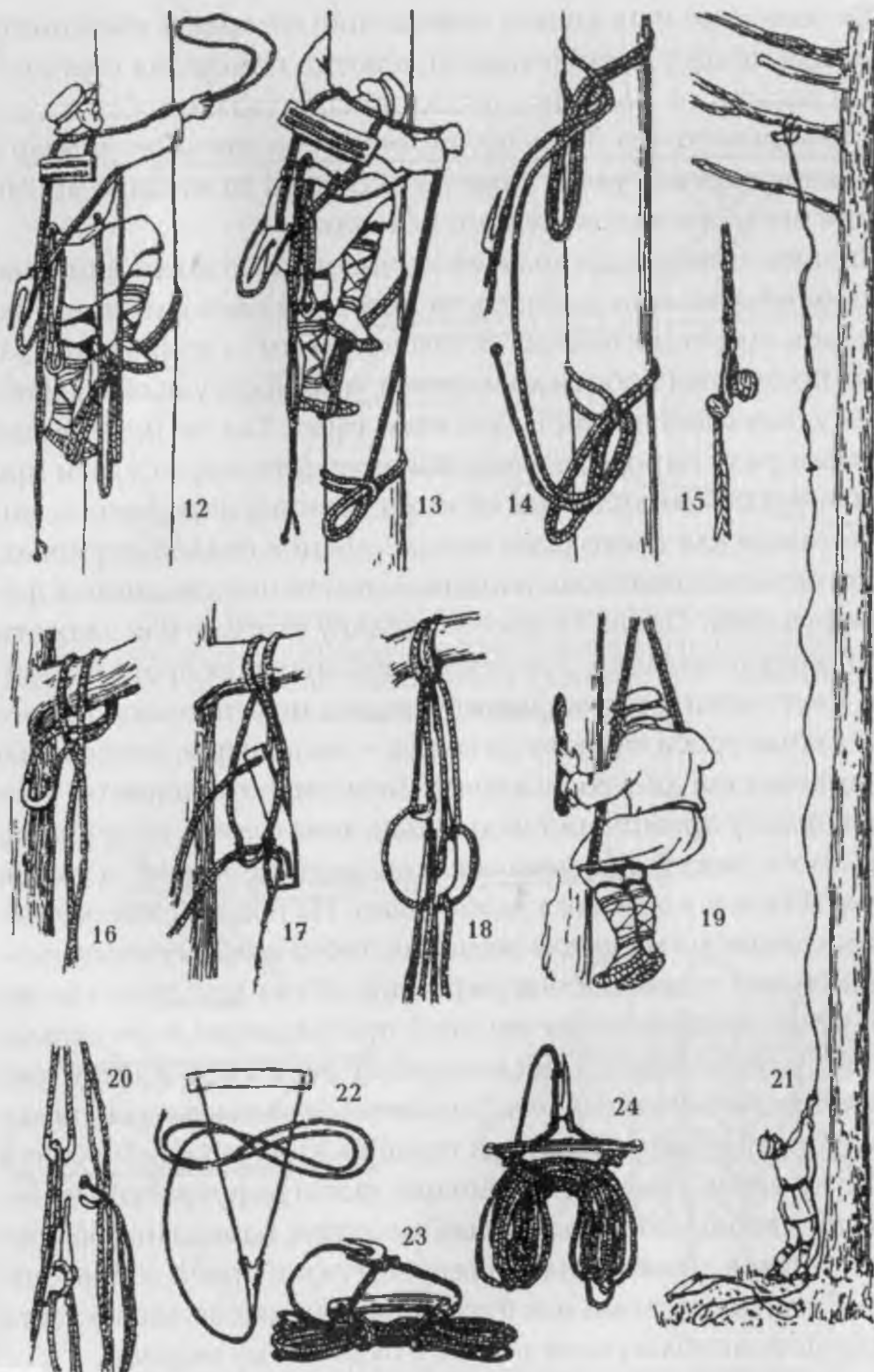


Рис. 8. Способи та прийоми підймання польського пасічника на бортне дерево за допомогою "пліті" і "лежеї" (за Н. Заглагою)

Як засвідчує наш досвід, найчастіше господарі зберігають знаряддя праці у клуні (стодолі), повітці, коморі, на горищі, а більш масивні — за господарськими спорудами, тобто подалі від стороннього ока. Тому під час огляду селянського подвір'я доцільно звертати уваги саме на ці будівлі та місця, а приміщення оглядати з дозволу його власників.

Виявивши знаряддя праці та оцінивши його загальний стан, етнолог обирає послідовність та методику його вивчення, які залежать від різних чинників: головної мети та конкретних завдань пошукової роботи дослідника, наявності у нього вільного часу, наукової цінності пам'ятки тощо. Так чи інакше, але кожного разу народознавець має прагнути зафіксувати про виявлений об'єкт культури якомога повнішу інформацію, використавши для цього різні методи праці в польових умовах. Серед останніх найбільш раціональним та найшвидшим є фотографування. Однак і в цьому випадку етнолог має зважати на конкретні чинники. Зокрема, якщо знаряддя праці (наприклад, плуг) лежить у приміщенні (стодолі, повітці тощо), то його обов'язково треба винести на світло — на подвір'я, попередньо узгодивши свої дії з господарем. Знімати фотоапаратом знаряддя праці у приміщенні недоцільно хоча б тому, то тут часто зберігають інший сільськогосподарський реманент, а також посуд, збіжжя, корм для худоби тощо. На подвір'ї також обирають конкретне місце для знімання, тобто дотримуються низки загальних правил. Етнографічний об'єкт має обов'язково виділятися на загальному тлі (щоб проглядалися його загальна конструкція та контури складових тощо), а поблизу не було інших предметів, які можуть "змазати" його зовнішній вигляд чи відвертати увагу. Знаряддя праці бажано також очистити від бруду, пилу, павутиння. Загалом, фотографуючи той чи інший об'єкт традиційно-побутової культури, народознавець повинен завжди зважати на кінцеву мету своєї праці: зображення пам'ятки на світлині має бути настільки якісне, що це дасть можливість опублікувати знімок у будь-якому виданні.

Під час фотографування пам'ятки можна покласти поряд з нею масштабну лінійку або якийсь предмет, параметри якого загальновідомі — сірникову коробку, кулькову ручку, олівець,

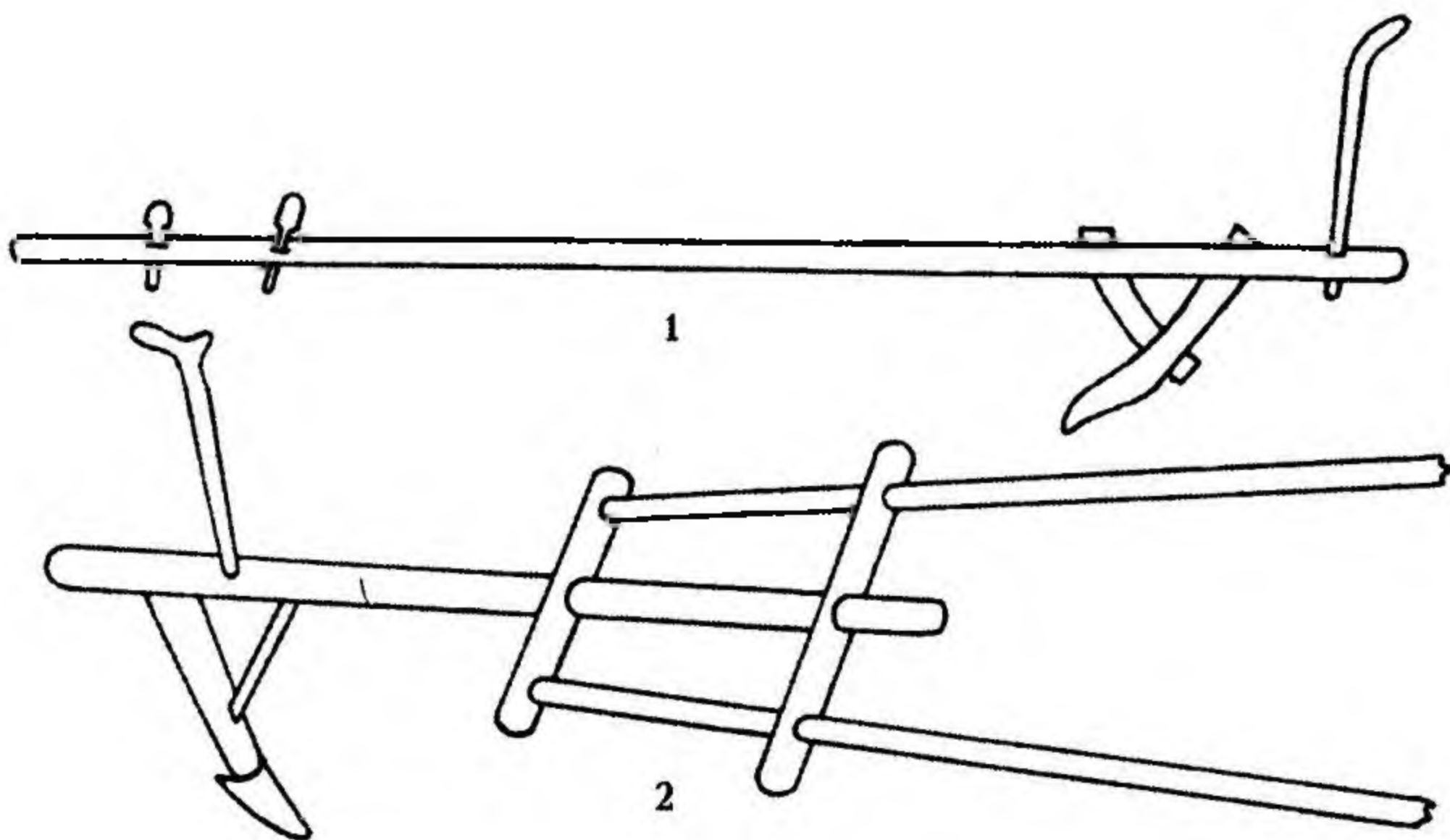


Рис. 9. Варіанти однозубого безполозового рала:
 1 – рало за Й.-А. Гюльденштедтом (південна Чернігівщина);
 2 – рало з голоблями (Лівобережна Україна) (за В. Горленком,
 В. Бойком, О. Куницьким)

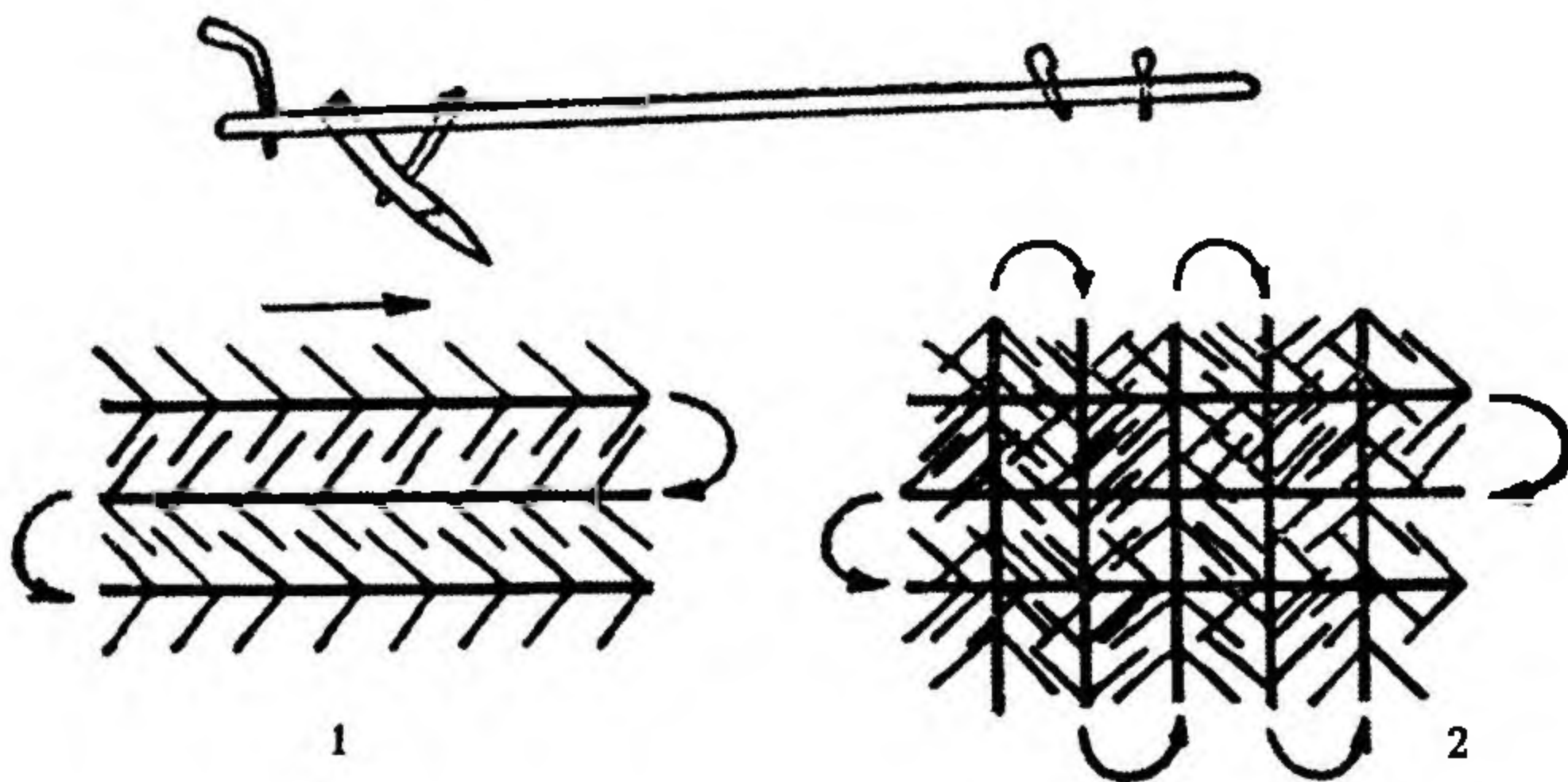


Рис. 10. Технологія оранки однозубим безполозовим ралом:
 1 – початковий етап – послідовне двостороннє проходження ралом
 “раз біля разу”; 2 – завершальний етап – поперечне ралення
 (за С. Павлюком)

зрештою зошит, з яким працює дослідник. Таким прийомом користуються, якщо не вистачає часу для обмірів.

Виявлене знаряддя праці фотографують із різних ракурсів чи боків, зважаючи на його зовнішній вигляд, параметри та конструкцію. Якщо знаряддя праці багатоконпонентне, обов'язково звертають увагу на деталі, системи та способи з'єднання частин. Відтак етнолог записує в окремому блокноті вихідні дані про виявлений об'єкт народної культури, дотримуючись певної схеми (див. *додаток 7*, а також розділ 12).

Крім фотофіксації, дослідники часто зарисовують зразки знарядь праці, особливо ті, які нині є вже рідкісними або відзначаються певною регіональною особливістю чи локальною специфікою. Для цього спершу на білому цупкому папері формату 210 × 297 мм (в деяких випадках — у робочому зошиті) креслять чи рисують загальний вигляд та складові пам'ятки, а відтак уже їх обмірюють. Усі набуті вихідні дані записують на відповідному місці зображення чи біля нього. Залежно від виду об'єкта, зафіксованого графічним способом, внизу під зображенням розміщують підпис із зазначенням його народної (у лапках) і загальнолітературної (у дужках) назв чи стислого опису. Якщо знаряддя праці є багатоконпонентним об'єктом, тоді подають і місцеву назву кожного з них, попередньо присвоївши їм порядкові номери, які проставляють на відповідному місці зображення чи біля нього. Креслення (рисунок), виконане на окремому аркуші, завершує підпис із зазначенням імені та прізвища автора графічного зображення, місця його виконання (назви населеного пункту, району, області), дати фіксації пам'ятки культури (місяць, рік). В обох випадках доцільно також записати точну чи приблизну дату виготовлення знаряддя праці. Якщо у народознавця обмаль часу, то він може обмежитися ескізом, але обов'язково дотримуючись перелічених вище вимог. До ескізного зображення вдаються також тоді, коли вивчають типологічно однакові знаряддя праці.

Під час дослідження складного за конструкцією знаряддя праці важливе наукове значення має з'ясування принципів взаємодії його елементів та компонентів, які за допомогою фотофіксації чи графічного зображення відтворити важко або

неможливо. Тоді етнолог складає схеми їхніх дій, рисує знаряддя та окремі його складові в розрізі. Класичним зразком відповідного рисунка-схеми можна вважати зображення способів і прийомів використання поліськими бортниками вже згаданих "пліті" та "лежеї", які у 1934 р. виконав Ю. Павлович.

Загалом усяке знаряддя праці доцільно вивчати саме під час виконання за його допомогою певної роботи, оскільки лише в цьому випадку можна зібрати найбільш достовірну та повну інформацію про принципи його дії. Тим більше, що нині для цього існують цілком сприятливі умови — достатня кількість і доступність високоякісної фотоапаратури, а також відео- та кінотехніки.

Перебуваючи в експедиції, етнолог зобов'язаний також поцікавитись наявністю дерев'яних чи металевих моделей сільськогосподарських знарядь праці, виготовлених місцевими майстрами (столярами, ковалями). Наукова цінність таких моделей передусім у тому, що часто вони є зменшеними копіями реальних об'єктів історичного минулого, тобто відтворюють їхній зовнішній вигляд, окремі елементи і компоненти, пропорції та способи з'єднання останніх, локальні особливості конструкції, принципи дії знаряддя. Саме з цієї причини вже наприкінці ХІХ — у 30-х роках ХХ ст. члени Наукового товариства ім. Шевченка приділяли велику увагу збору колекцій моделей різних пам'яток народної культури українців, зокрема і знарядь праці, які нині зберігаються в фондах Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України.

Отже, експедиційне дослідження будь-якого господарського заняття (головного, допоміжного чи підсобного) — це трудомісткий багатоаспектний процес, який вимагає від етнолога глибоких народознавчих знань, певного досвіду застосування їх на практиці (в реальних польових умовах), умілого поєднання різних методів фіксації первинного етнографічного матеріалу.



Розділ 9.

МЕТОДИКА І ПРАКТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Методику і практику виявлення та фіксації польових етнографічних матеріалів, які стосуються деяких об'єктів матеріальної культури (знарядь праці), частково з'ясовано в попередньому розділі. Однак у загальній системі народної культури існують цілі комплекси об'єктів, дослідження яких вимагає не лише спеціального багажу знань і значного практичного досвіду, а й застосування певних методик, прийомів і матеріально-технічних засобів. Йдеться передовсім про три головні види традиційної матеріальної культури — будівництво, одяг і харчування.

9.1. Наукові засади дослідження житлово-господарського комплексу

Житло — це штучне сховище людини для захисту від негоди (опадів, холоду, вітру). Зводять його різними способами, але обов'язково відповідно до певних кліматичних умов з метою задоволення щоденних людських потреб (насамперед для приготування і споживання їжі, відпочинку та сну). Запити у житлі задовольняють споруди з одного (однокамерне житло), двох, трьох і більше (багатокамерне житло) приміщень.

Вивчаючи житлово-господарський комплекс у польових умовах, дослідник зосереджується спершу на загальних аспектах, пов'язаних із цією ділянкою народної матеріальної культури. Серед них на окрему увагу заслуговують *природно-*

географічні умови проживання населення (рельєф місцевості, гідромережа, флора, кліматичні умови та ін.). У межах сучасної України географи виділяють такі природні (фізико-географічні) зони: лісову, лісостепову, степову, Українські Карпати і Кримські гори. У кожній із зазначених зон українці використовували й використовують досі різні будівельні матеріали: у лісовій зоні та на території Карпат житло зводили з дерева, частково поєднуючи глину, у лісостеповій — із дерева, глини, очерету і соломи, у степовій основним будівельним матеріалом була глина в поєднанні з очеретом, хмизом і соломою, а подекуди навіть камінь. Рельєф місцевості безпосередньо впливає на забудову селянського двору, а річна кількість опадів — на типи і форми даху будівель.

Житлово-господарський комплекс тісно взаємопов'язаний із головними заняттями народу. Оскільки споконвіку українці займалися землеробством і скотарством, то і їхній двір обов'язково становили певні господарські приміщення (комора, клуня, хлів, повітка та ін.). Використання соломи, житніх сніпків також впливало на окремі будівельні традиції, передусім на тип даху споруди. Від основного виду господарської діяльності часто залежав внутрішній поділ житлової камери, в якій у минулому обов'язково виділяли робочу зону. Взимку в помешканні українці утримували приплід свійських тварин, домашню птицю. У напівнатуральному і натуральному господарствах майстри часто застосовували архаїчні будівельні прийоми і засоби, зводили житло та господарські споруди, дотримуючись первісних народних мір довжини, зокрема й антропометричного походження, різних звичаїв та обрядів, тісно пов'язаних із традиційними головними і допоміжними заняттями, тощо.

Характер і тип житла залежали також від соціально-економічного становища сім'ї. Загальні параметри двору, кількість, розміри та якість будівель, оформлення екстер'єру й інтер'єру — наочні свідчення заможності селянської родини. Часто вони "приховують" тип самої української сім'ї. Зокрема, житлово-господарський комплекс моногамної простої чи малої сім'ї (традиційно складається з однієї шлюбної пари та

неодружених дітей; окрім того, членами цієї сім'ї часто є дід і баба) майже завжди відрізнявся від будівельного комплексу, який належав великій сім'ї — батьківській (разом із батьками проживають одружені сини й дочки та їхні діти) чи братівській (після смерті батька одружені сини й дочки продовжують жити під одним дахом).

Полюве етнографічне дослідження народної архітектури важливе також тому, що загальні риси, регіональні особливості та локальна специфіка житла становлять *одну з головних ознак традиційної етнічної культури* чи властивість етносу загалом. Саме тому результати такого дослідження, передовсім картографічні, етнологи часто використовують як джерело історико-етнографічного районування етнічних земель. Водночас *характерні риси житла* часто виконують етнорозмежувальну функцію, тобто відрізняють один народ від іншого, передусім сусідніх.

Для дослідження житла доцільно застосовувати *маршрутну експедицію*, що, з одного боку, дає змогу охопити значну кількість споруд і населених пунктів, з іншого — зекономити час у тих випадках, коли цікаві об'єкти традиційного будівництва в певному поселенні відсутні. Пересуваючись пішки



чи на автомобілі, під час маршрутної мандрівки народознавці спершу візуально оглядають поселення та визначаються з тими об'єктами народної архітектури, які можуть становити наукову цінність. Якщо ж пам'ятки культури відсутні, вони вирушають в інше село.

Будь-яке польове етнографічне вивчення традиційного будівництва починають із дослідження житлово-господарського комплексу, тобто селянського двору (нині також двору фермера), який утворюють житло, господарські споруди та прилеглий до них виробничий майданчик. Двір міститься в межах садиби,

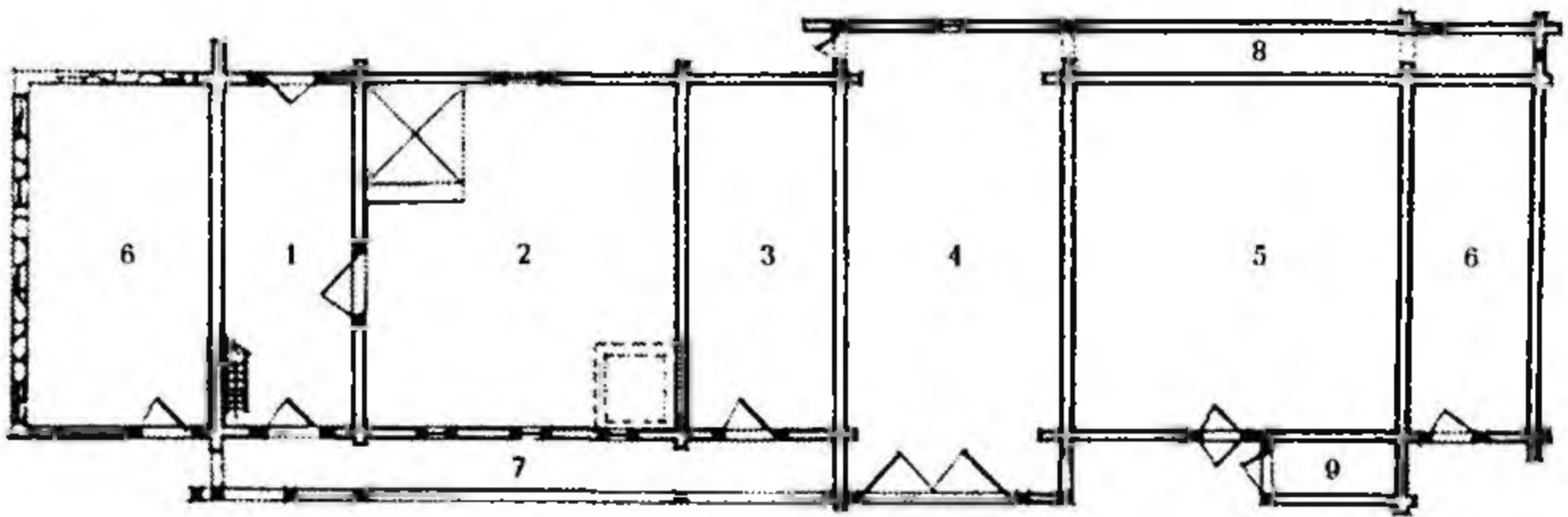


Рис. 12. План забудови двору із с. Гусний Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл. ("довга хата"). Кінець XIX ст.: 1 – сіни; 2 – хата; 3 – комора; 4 – боїще; 5 – стайня; 6 – хліви; 7 – галерея; 8 – полівник; 9 – курник (за І. Могитичем)

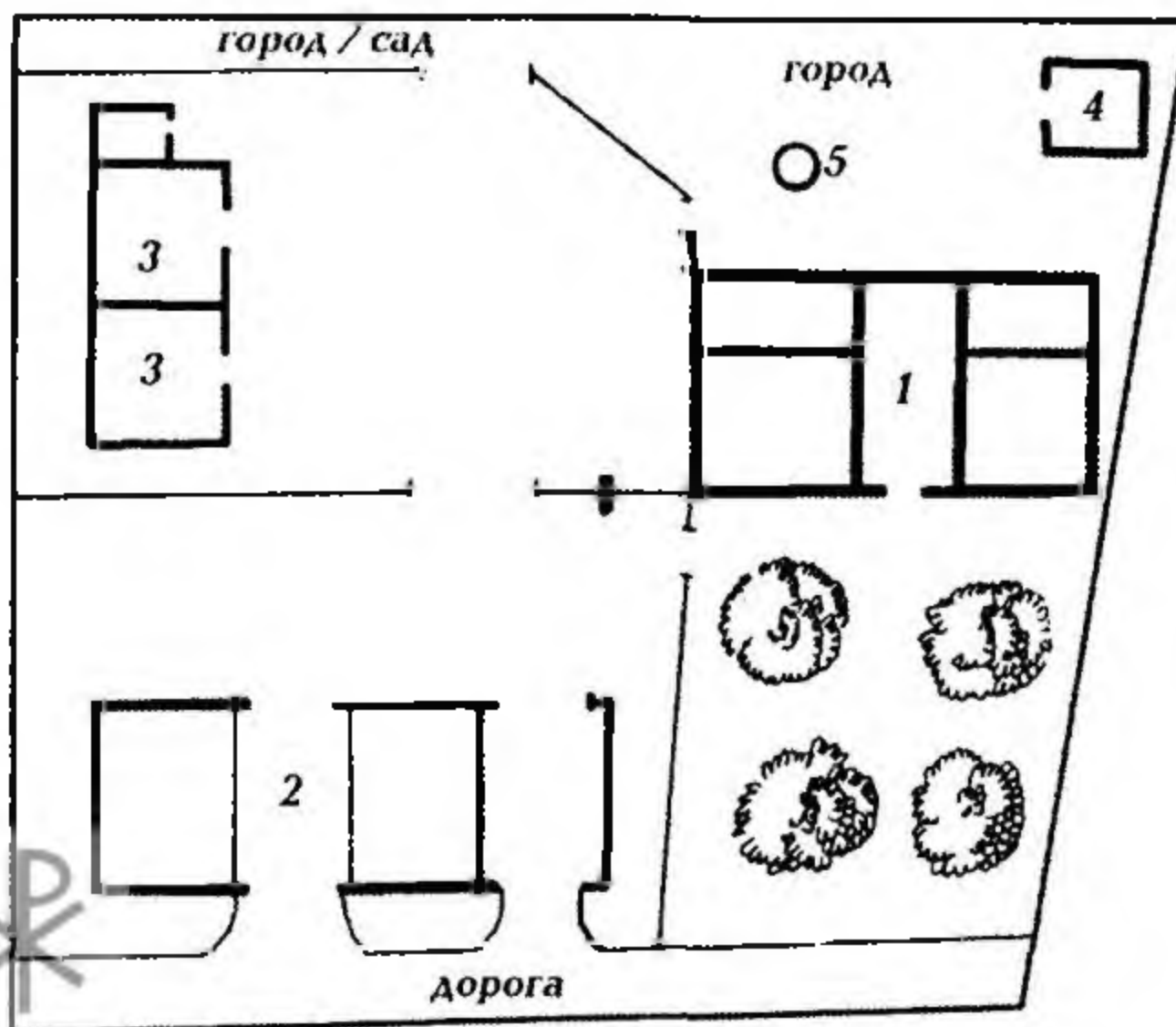


Рис. 13. План забудови двору з урочища Розливки поблизу м. Комарне Городоцького р-ну Львівської обл. Друга половина XIX – початок XX ст.: 1 – хата; 2 – стайня; 3 – стодола; 4 – комора; 5 – криниця (рис. Р. Радовича)

яку ще становить присадибна ділянка (город і сад). Розташування двору і структура селянської садиби загалом, їхні розміри, конфігурація, розміщення у поселенні тощо залежали в минулому і залежать досі від конкретних природно-географічних умов, історичного типу та форми поселення, характеру занять населення, соціально-економічних чинників, офіційного законодавства, етнічних традицій, іноетнічних впливів тощо. В Україні скрізь побутував лише відкритий двір трьох різних типів забудови — вільний, зімкнутий і замкнутий.

Власне, з огляду двору, тобто з визначення його головних і другорядних об'єктів, починають дослідження. Однак цим вивчення двору (садиби) не обмежується, навпаки, подібне знайомство з ними потрібне для того, щоб на основі візуального спостереження розпочати більш складний вид польової народознавчої роботи — складання горизонтального плану кожного з них. Для цього насамперед визначають конфігурацію та параметри двору (садиби), які відтворюють графічним способом на окремому аркуші паперу стандартних розмірів (210 × 297 см) або на окремій сторінці польового зошита. Відтак у межах цієї конфігурації на план-схему наносять усі наявні в дворі (садибі) культурні та природні об'єкти (житло, господарські споруди, криницю, квітник, садок, окремі дерева, тин тощо), використовуючи стандартні архітектурні й топографічні знаки (див. *додаток 8*) та дотримуючись загальних вимог щодо оформлення супровідної інформації (див. паспортизацію графічного зображення знаряддя праці — *додаток 19*). Під час складання схематичного горизонтального плану двору (садиби) обов'язково зважають на орієнтацію житла за сторонами світу. Нагадаємо: згідно з вимогами географічної науки, всі карти та споріднені з ними просторові плани-схеми орієнтують у північному напрямку. Тут же вписують назви всіх зображених об'єктів народної архітектури залежно від їхнього функціонального призначення, а також зазначають відстані між ними (якщо двір із вільною забудовою, або якщо зімкнутий двір є дворядовим). Доцільно також звернути увагу на площу всієї садиби, з'ясувати характер використання земельних угідь у минулому і під час експедиції. Так, нині в поселеннях,

розташованих поблизу великих міст і промислових центрів, селяни зводять на присадибних ділянках теплиці, де вирощують різну сільськогосподарську продукцію (городину, квіти) для реалізації на ринку.

Склавши горизонтальний план двору (садиби), розпочинають етнографічне вивчення конкретного об'єкта (об'єктів) будівництва. Зокрема, *спершу оглядають споруду з усіх боків*, щоб з'ясувати її типові риси та локальну специфіку. Подальше вивчення будівлі залежить від головної мети і наукових завдань етнологів, цінності пам'ятки архітектури та інших чинників. Загалом усяке житло можна розглядати з різного погляду: будівельного матеріалу (про це вже йшлося), конструкції, розвитку горизонтального і вертикального планування, системи опалення, організації внутрішнього простору, декоративного вирішення екстер'єру та інтер'єру тощо. Найважливішими характеристиками традиційного житла етнологи вважають горизонтальне планування та систему опалення, які є найбільш стійкими компонентами, інші його параметри (конструкція, покрівельний матеріал і крутість схилів даху, кількість житлових приміщень тощо) змінювалися значно швидше, причому під впливом різних чинників.

Оскільки народне житло є багатокомпонентним етнографічним об'єктом, то під час експедиційного дослідження народознавцеві доводиться застосовувати одночасно різні *методи польової роботи*: опитувати носіїв етнічної культури, описувати та обмірювати будівлю, складати її схематичний план, фотографувати, зарисовувати загальний зовнішній вигляд і окремі складові споруди тощо.

Насамперед визначають розташування житла в межах поселення та його орієнтацію стосовно сторін світу, вулиці чи водойми. До слова: українці орієнтували житло переважно на південні та південно-східні румби, тобто вхід до приміщення влаштовували із сонячного боку. Відтак з'ясовують загальне *горизонтальне планування* споруди, одночасно відтворюючи його графічним способом на папері. Вивчаючи цінну пам'ятку будівництва, складають масштабний план. Паралельно *обмірюють споруду* та її частини (камери), а набуті

розміри зазначають на плані. Для обмірів горизонтальних параметрів доцільно використовувати рулетку завдовжки 10 чи 20 м. На схематичному плані також зазначають функціональне призначення кожного приміщення, вписуючи повні назви або загальноприйняті у народознавстві скорочення: хата (Х), сіни (С), комора (К), повітка (П) тощо.

Складаючи горизонтальний план житла, на рисунку чи кресленні обов'язково виділяють графічним способом дверні й віконні проєми, розташування опалювального приладу, дотримуючись усталених в архітектурній та етнологічній науці знаків (див. *додаток 8*).

Найбільш повним є обмір житла (окремих господарських споруд) у трьох площинах (розрізах): у горизонтальному, про що йшлося вище, та у вертикальному – фронтальному і причільковому. Для цього використовують зазвичай саморобні вимірювальні прилади (довгу палицю) або підручні засоби (наприклад, розкладну бамбукову чи телескопічну вудку), на які задалегідь наносять основні метричні позначки – метри та дециметри. Обміри завжди починають з основи (підвалин) будівлі. Паралельно на рисунку (кресленні) відтворюють її по вздовжню і поперечну площини, дотримуючись зазначених вище вимог і правил. Досліджуючи будівлю, зведену з масивних кругляків чи півколод, визначають також діаметр кожної

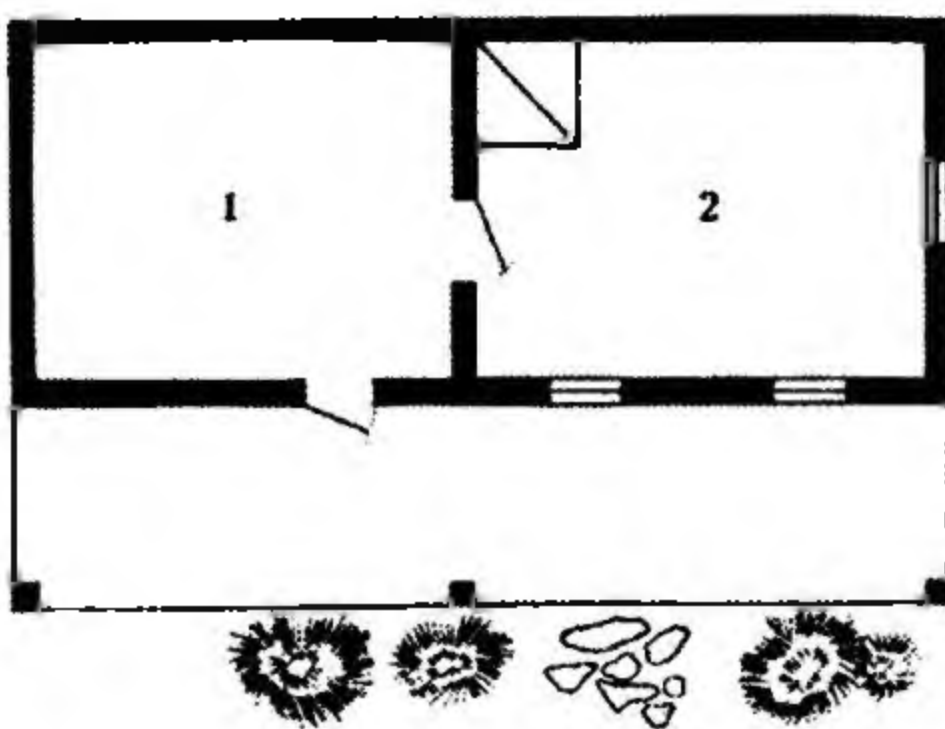


Рис. 14. Горизонтальний план двокамерного житла з галареєю-ганком із буковинської частини Гуцульщини. ХІХ ст. (за Г. Кожолянком)

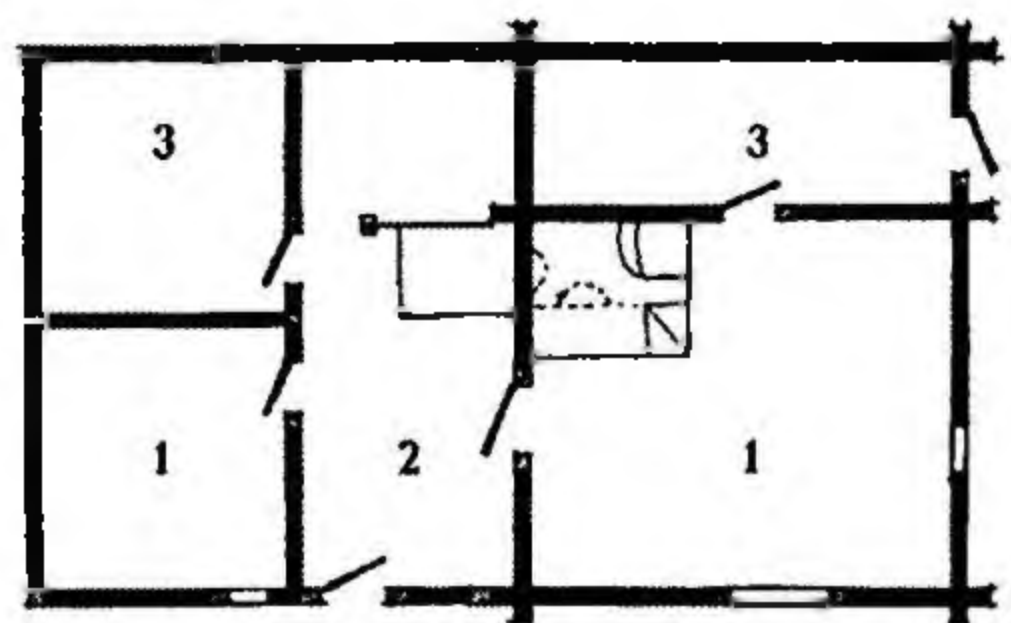


Рис. 15. Горизонтальний план хати із с. Збруї Бродівського р-ну Львівської обл. 1844 р.: 1 – хата; 2 – сіни; 3 – комора (рис. Р. Раговича)

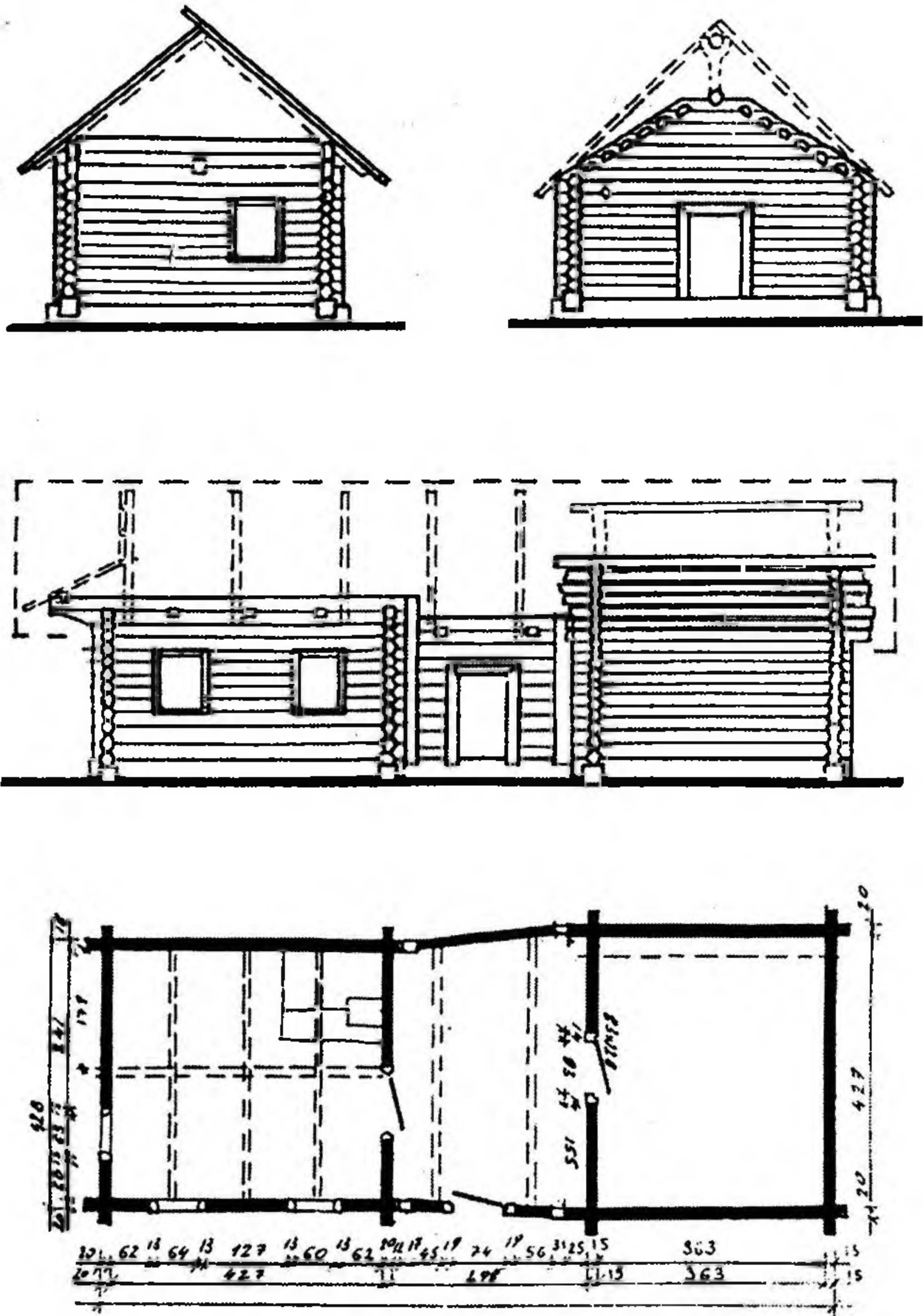


Рис. 16. Зразок тривимірного графічного зображення житла.
Хата середини ХІХ ст. із с. Закусили Народицького р-ну
Житомирської обл. (за Р. Радовичем)

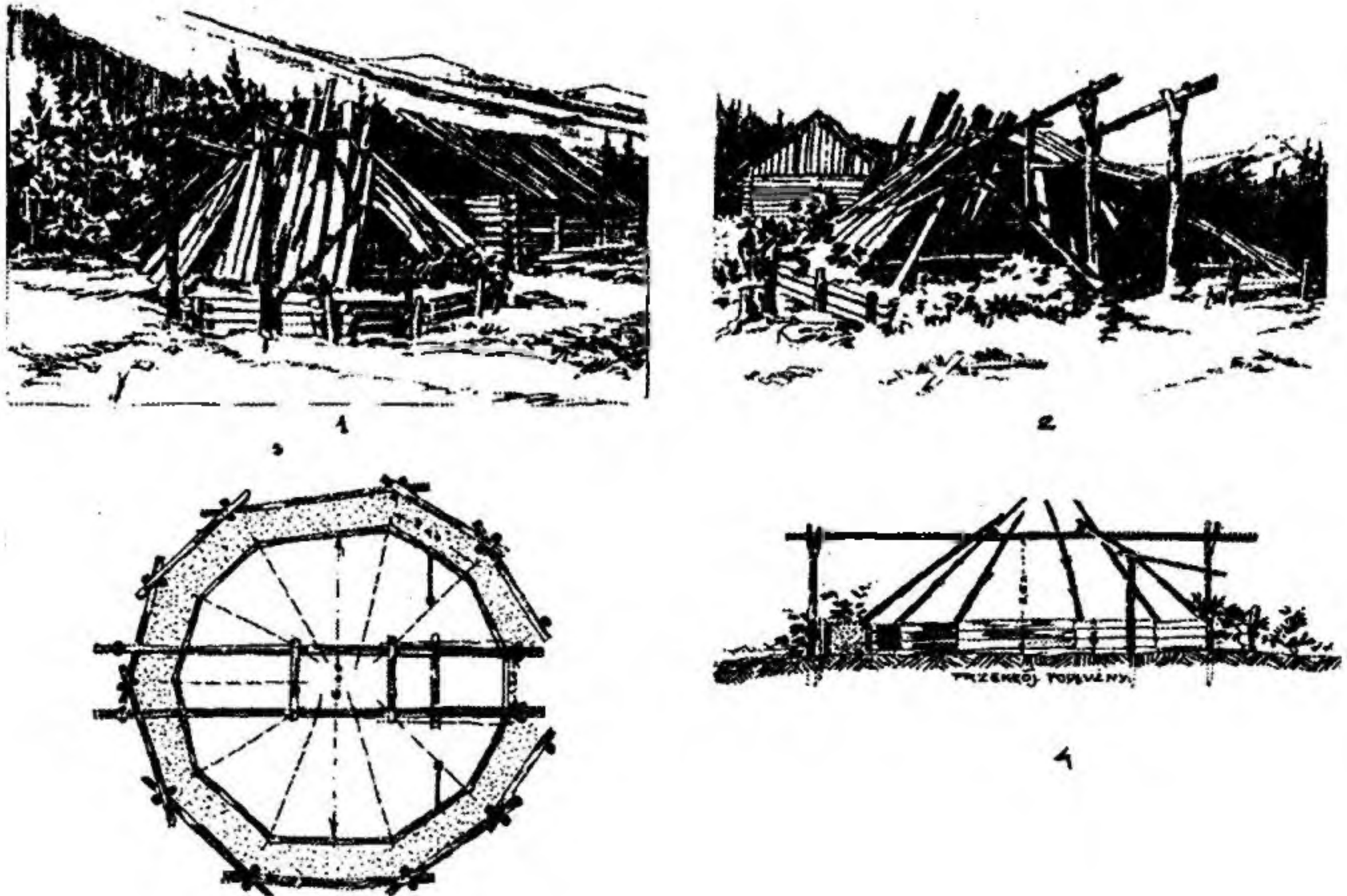


Рис. 17. Зразок споруди неправильної форми (гуцульська лісорубська колиба): 1, 2 — зовнішній вигляд; 3 — горизонтальний план; 4 — конструкція у розрізі (за Т. Обмінським)

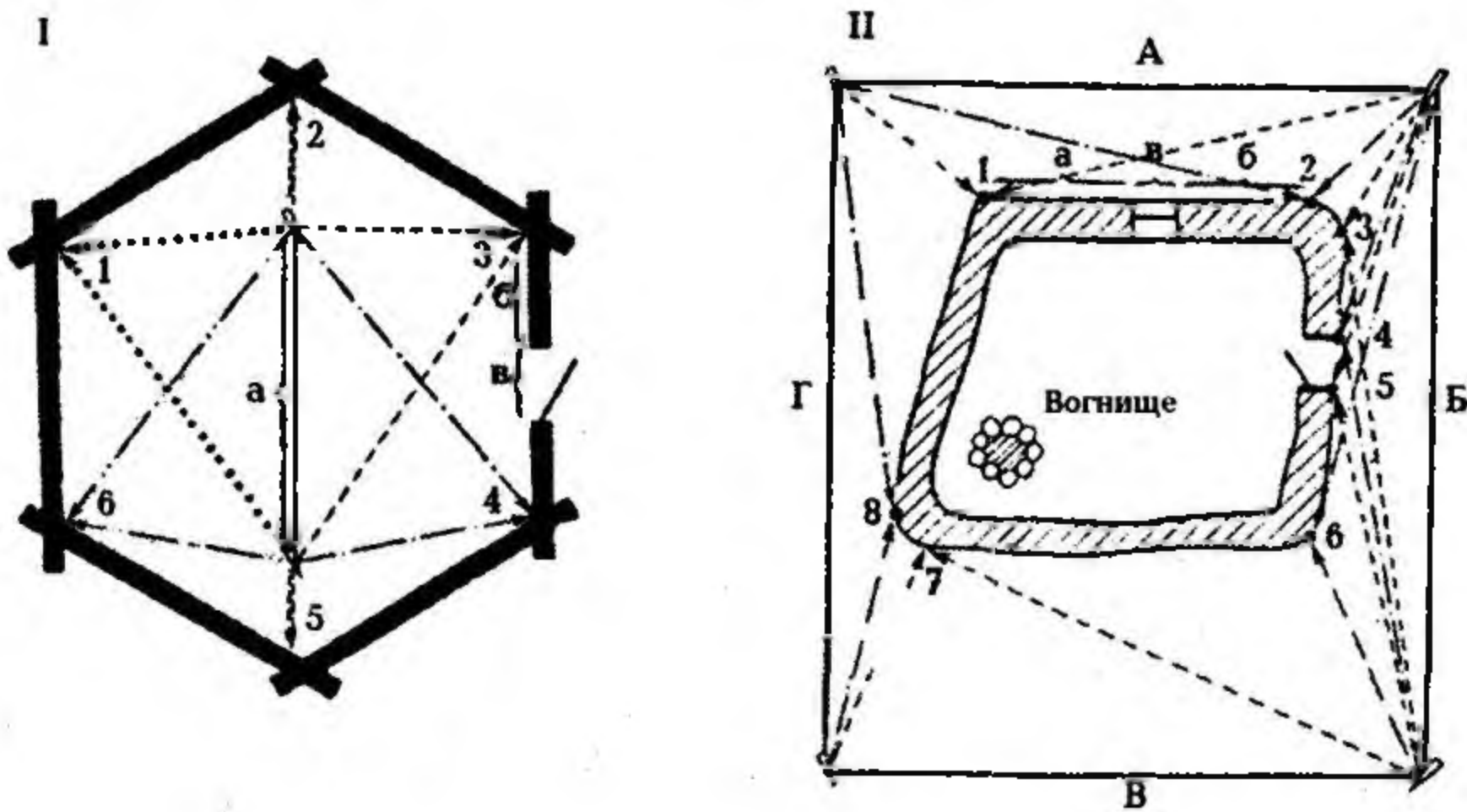


Рис. 18. Способи обмірів споруд складної і неправильної форми:
 I. Обмір внутрішньої частини будівлі за допомогою базової прямої:
 а — базова лінія; б, в — заміри для визначення розміщення дверей;
 1-6 — точки замірів; штрихові лінії — лінії замірів.

II. Обмір будівлі неправильної форми: А-Г — мотузки, натягнуті між кілками; а, б — заміри від точок 1 і 2 до краю вікна; в — замір вікна;
 1-8 — точки замірів; штрихові лінії — лінії замірів (за Г. Громовим)

з них, а набуті розміри зазначають на рисунку (кресленні). Під час тривимірного вивчення житла обов'язково обмірюють віконні та дверні пройми, записуючи параметри на відповідному місці графічного зображення.

Усе наведене вище стосується будівель, які мають правильну прямокутну форму. До речі, якщо всі житла у досліджуваному селі однотипні, тоді обмежуються обмірами у трьох площинах лише одного з них, для інших складають лише горизонтальні схематичні плани. Якщо ж будівля має неправильну форму, що характерно передовсім для тимчасових жител ("колиби", "салаші", курені тощо), інколи для деяких виробничо-господарських споруд (хлів), то дослідник змушений використовувати додаткові прийоми польової етнографічної праці. Згідно з рекомендаціями Генадія Громова, спершу споруду неправильної форми (п'яти- чи шестикутну, колоподібну та ін.) треба "вписати" в правильну геометричну фігуру (прямокутник). Для цього за допомогою щонайменше чотирьох кілочків і відповідної кількості мотузок навколо будівлі окреслюють сторони визначального прямокутника, згідно з яким на схематичному плані рисують аналогічну фігуру в заданому масштабі. Відтак послідовно вимірюють відстані між вершинами умовного прямокутника і визначальною точкою (виступ, заглиблення) кожної стінки реальної споруди. Набуті розміри відстаней переносять на план (обов'язково у масштабі). Оскільки кожний замір здійснюють від двох точок умовного прямокутника, то, згідно з геометричною теоремою про подібні трикутники, співвідношення точок перетину різних прямих ліній на плані відповідатиме співвідношенню точок стіни. Сполучивши на схематичному плані всі набуті відповідним способом крапки виміряних стінок, отримаємо точний контур досліджуваної пам'ятки культури та її загальний горизонтальний розріз.

Під час дослідження будівлі колоподібної форми можна застосувати й інший науковий прийом. Зокрема, спершу в такому приміщенні етнолог проводить по центру пряму лінію заданих розмірів, а потім від кожної її вершини вимірює прями або перпендикулярні до стінок і вершин самої споруди відстані, відтворюючи їхні параметри на папері.

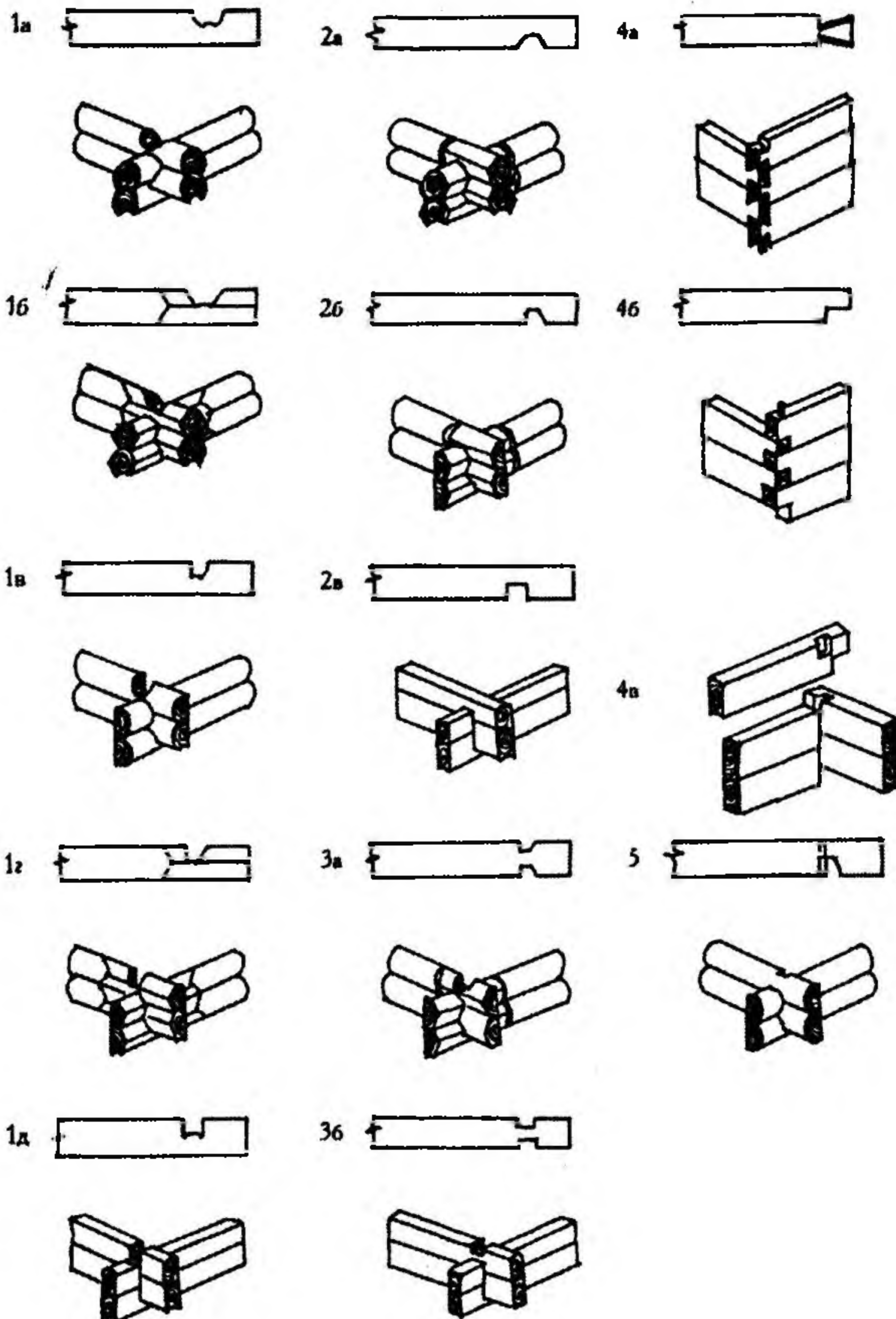


Рис. 19. Зразки графічного зображення кутових врубков: "простий вугол": 1 — в обло: а — круглий вугол; б — простий вугол косиною; в — полукруглий вугол; г — вугол косиною; д — прямий вугол; 2 — в охлоп: а — круглий вугол косиною; б — вугол косиною; в — прямий вугол; 3 — в охряпку: а — вугол косиною; б — прямий вугол; 4 — чистий вугол: а — в лапу; б — в упівдерева; в — в каню; 5 — врубка з лишком (з прихованим зубом) (за Р. Раговичем)

Як уже зазначалося, докладно вивчаючи архітектурну пам'ятку, обов'язково звертають увагу на віконні й дверні проїми. У деяких випадках вони можуть бути предметом окремого дослідження. Так чи інакше, але кожного разу етнолог має заміряти розміри вікна чи вхідних дверей і набуті параметри записати на графічному зображенні, яке також виконують на аркуші паперу чи на окремій сторінці польового зошита. Це ж стосується інших важливих складових конструкції та екстер'єру житла: форми даху, бічних фронтонів, декоративного оформлення віконниць, одвірків, галерейки тощо.

Вивчаючи конструкцію житла (господарської споруди), спеціально зосереджуються на прихованих елементах, які безпосередньо не проглядаються, їх можна з'ясувати лише у носіїв етнічної культури (у професійних майстрів-будівельників). Зокрема, такими є різні варіанти кутової врубки (скажімо, з потаємним прямим чи косим лишком – із прихованим "зубом") у зрубних спорудах. Треба не лише докладно опитати інформатора, а й виконати у його присутності графічний розріз прихованого елемента, що унеможливить набуття недостовірних етнографічних відомостей. Заслуговує на увагу традиційна технологія зведення плоскої стелі. У регіонах, де поширене житло каркасно-стовпової конструкції та широкого використання глини, важливе наукове значення має фіксація етнографічних джерел про технологію і способи виготовлення будівельних матеріалів: глиновальків, саману, блоків тощо. Паралельно з'ясовують чи є в інформатора-майстра набір спеціальних інструментів. Особливу наукову цінність становлять вимірювальні прилади, які будівельники виготовляли самотужки за первісними народними мірами довжини, зокрема й за антропометричними.

Досліджуючи інтер'єр, спершу зосереджуються на системі опалення, яка завжди була однією з головних зон внутрішнього простору житла. Зокрема, з'ясовують тип опалювального приладу (піч, плита), місце його розташування, параметри, конструкцію, функціональне призначення. За наявності печі обов'язково звертають увагу на систему виведення диму з приміщення. Непересічну наукову цінність становлять

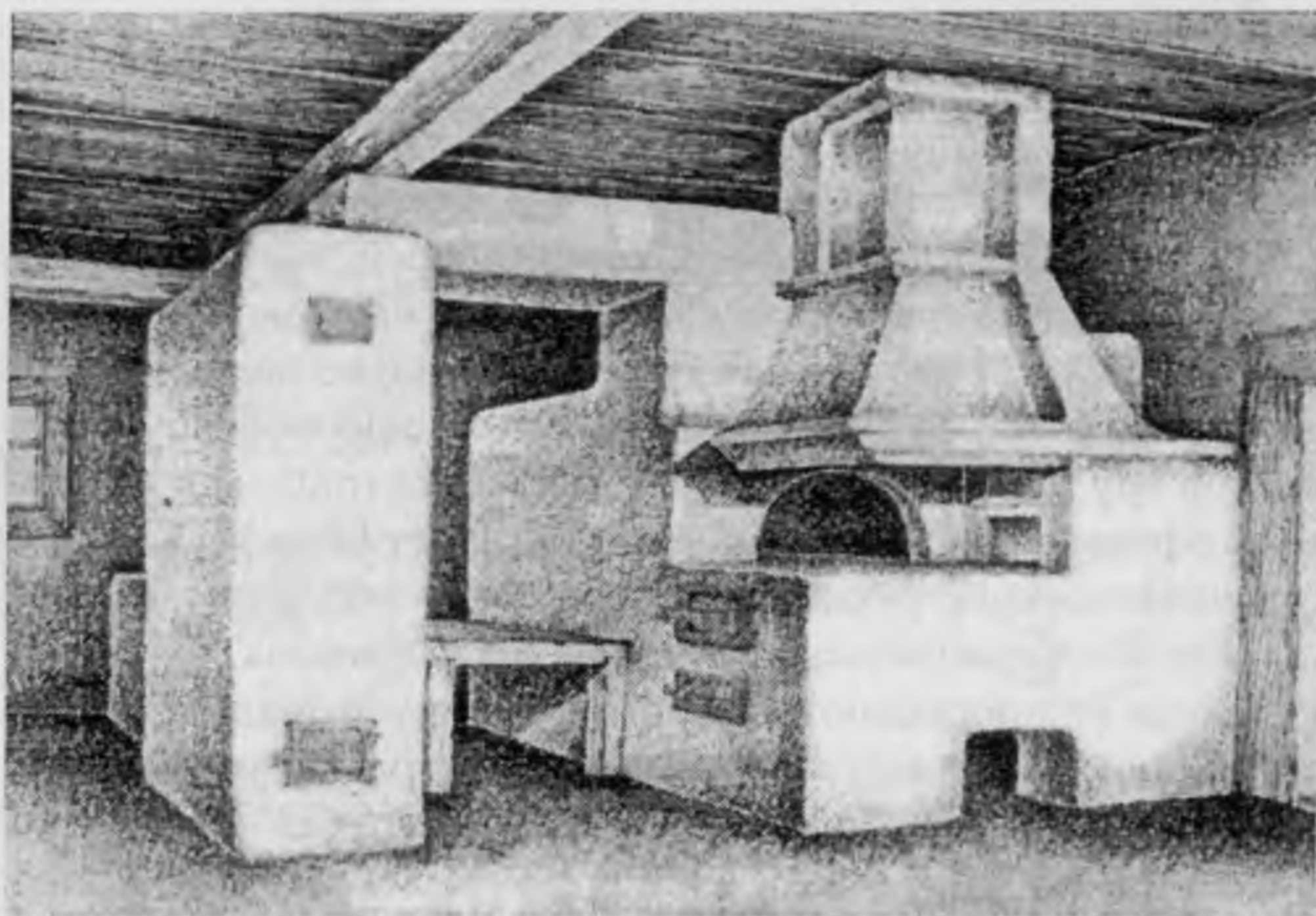


Рис. 20. Під у хаті із с. Раків Ліс Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. Середина XIX ст. (за А. Данилюком)

етнографічні відомості про побутування в минулому у стаціонарному помешканні відкритого вогнища як єдиного опалювального пристрою, про його спорадичне застосування й досі у тимчасових житлах (подекуди на теренах Полісся і Карпат).

Крім опалювальної системи, житлова камера українців традиційно має ще зони праці, відпочинку і святкову. Отож, етнолог мусить з'ясувати місце розташування та просторову частку кожної з них, описати характерні для цих зон предмети. На першочергову увагу заслуговують саморобні меблі (стіл, мисник, лава, ослін, ліжко, шафа та ін.), давні освітлювальні прилади, домоткані інтер'єрні тканини і вироби (килими, рушники, скатертини, простирадла, наволочки, доріжки тощо), різне кухонне дерев'яне, гончарне та металеве начиння, ікони. Очевидно, інтер'єр сучасного сільського помешкання абсолютної більшості українців суттєво відрізняється від інтер'єру, який побутував ще півстоліття тому. Традиційні саморобні меблі переважно замінили на меблі фабричного виробництва, а дерев'яний і гончарний посуд — на металевий.

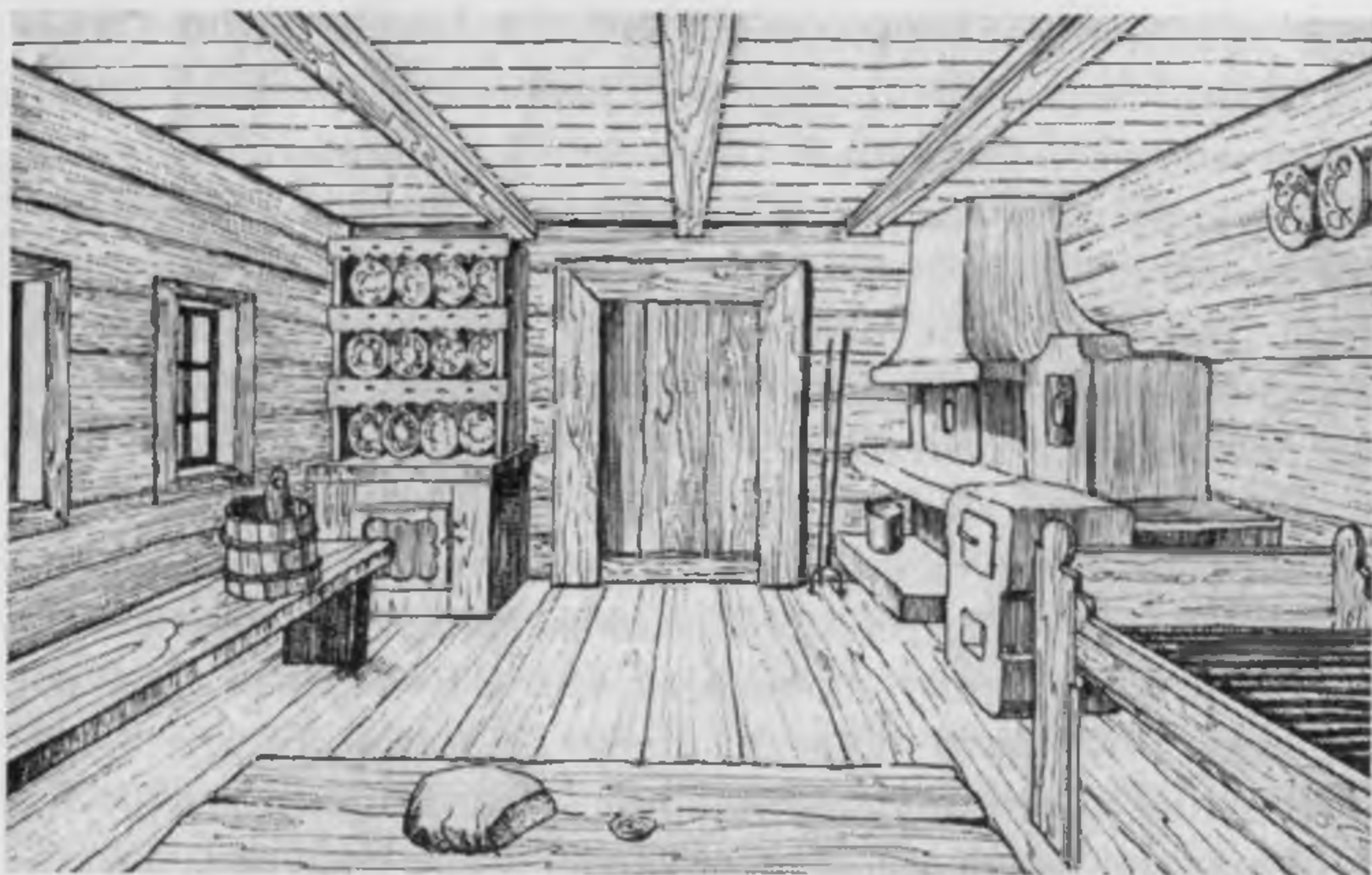


Рис. 21. Інтер'єр бойківського житла із с. Луковиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. (рис. В. Сивака)

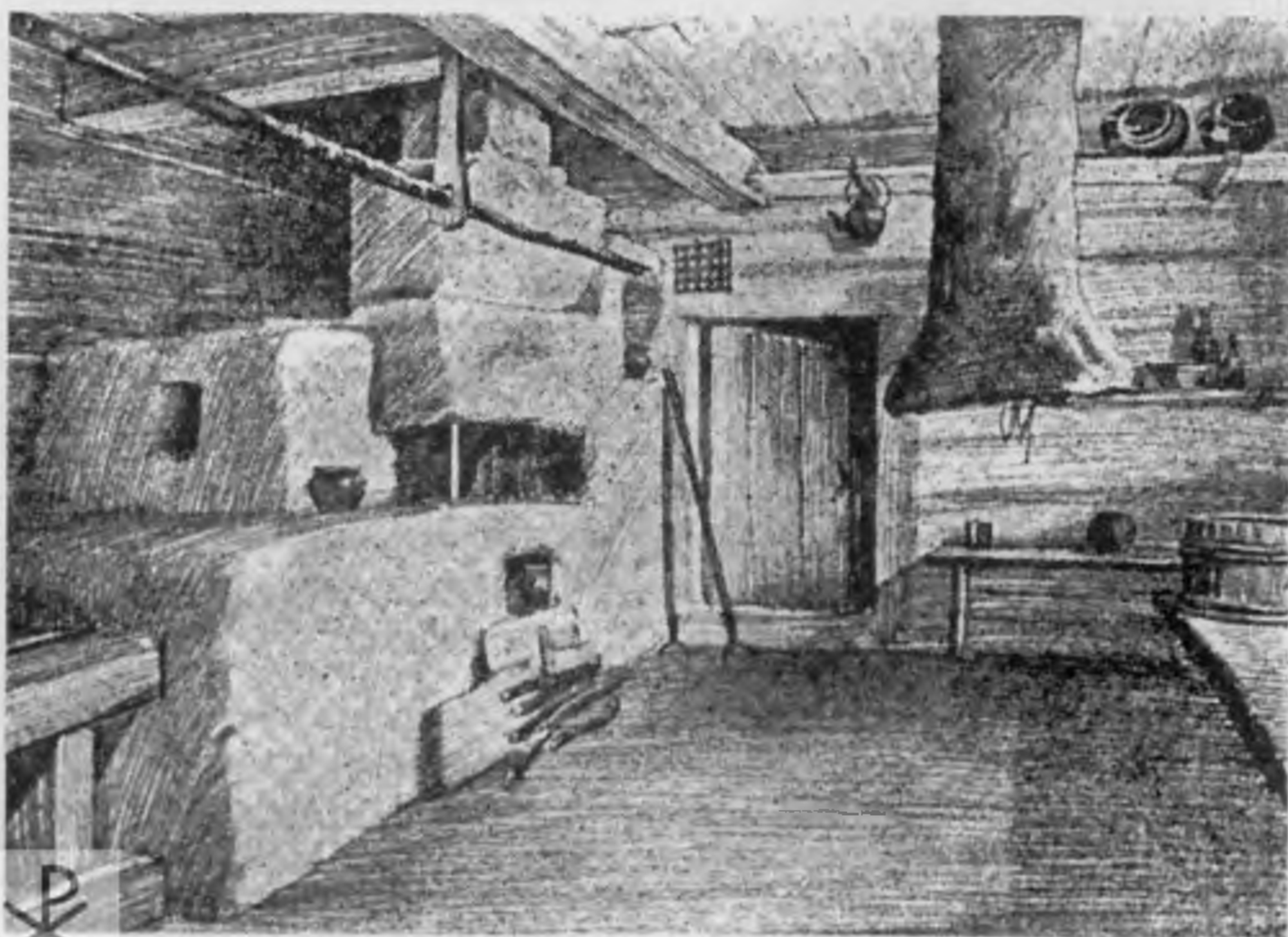


Рис. 22. Інтер'єр поліського житла (за С. Таранушенком)



І все ж, автохтони Бойківщини і Гуцульщини, Волині та Полісся, інших історико-етнографічних районів України, передусім люди старшого та похилого віку, часто зберігають і користуються побутовими виробами, виготовленими їхніми батьками чи навіть ними особисто, або придбаними у сільських майстрів. Крім цього, звертають увагу на декоративно-художнє оформлення внутрішнього простору помешкання (витинанки, розпис стін і печі тощо).

Досліджуючи житло, споруджене в другій половині ХІХ — першій половині ХХ ст., обов'язково оглядають повздовжній і поперечні дерев'яні сволоки як невід'ємні компоненти плоскої стелі. Хоча б тому, що на одному з них (переважно на повздовжньому) часто вирізали дату зведення будівлі, хрест, геометричні й навіть антропоморфного походження фігури. Всі зображення ретельно зарисовують і фотографують, оскільки кожне з них становить важливу додаткову етнографічну інформацію про давні за походженням традиційні уявлення та вірування, зокрема й про тісний зв'язок живих із покійними предками.

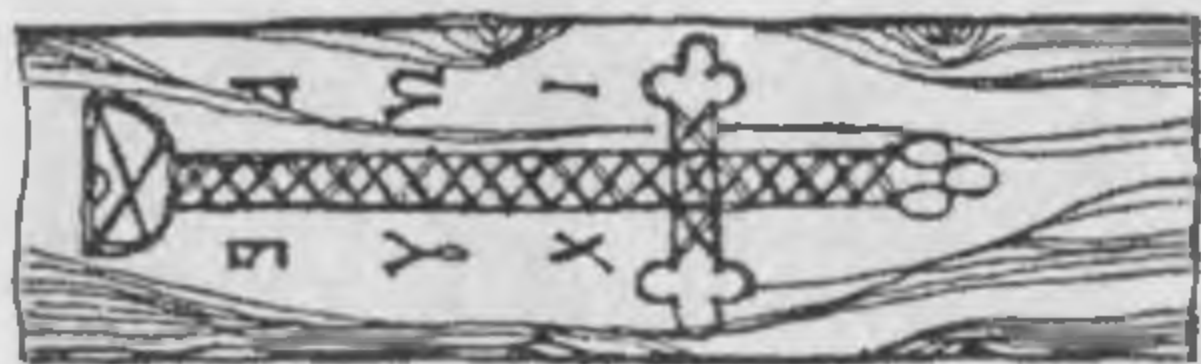


Рис. 23. Фрагмент сволока із с. Збруї Бродівського р-ну Львівської обл. 1844 р. (рис. Р. Раговича)

Загалом обов'язок кожного дослідника, який вивчає пам'ятку народної архітектури, з'ясувати точну чи *бодай* *приблизну* *дату* *зведення споруди*. Крім сволока, майстри-будівельники часто вирізали її на верхньому одвірку входних дверей або на одній зі стін. Якщо ж рік будівництва житла ніде не зазначений, тоді треба з'ясувати його в опитуваного інформатора чи в інших мешканців села. У крайньому разі вік об'єкта визначають самотужки — за типовими рисами, регіональними особливостями та локальною специфікою.

Р Обмірювання і графічне відтворення будівлі на плані у тривимірному ракурсі органічно доповнюють *фотографування* та *відеофіксація*. Оскільки більшість архітектурних пам'яток

є об'ємними об'єктами, то для належного виконання цього виду польової роботи потрібен певний простір. Інакше кажучи, будь-яку будівлю треба фотографувати з такої віддалі, щоб під час знімання не було "зрізано" яку-небудь її частину — як по горизонталі, так і по вертикалі. Крім цього, споруду знімають, стоячи навпроти кута, який творять фронтальна і причілкова стіни, тобто по діагоналі до традиційного місця опалювального пристрою (печі). Лише такий підхід забезпечить перспективне відтворення пам'ятки на світлині. Під час фотофіксації житла етнолог має зважати також на пору року та якість світла. Зокрема, влітку, коли хата (господарська споруда) часто "ховається" за кронами фруктових і лісових дерев, зняти її з дотриманням усіх вимог важко. Тоді будівлю доцільно фотографувати пізньої осені, взимку чи ранньою весною. Водночас кожного разу треба зважати на кут падіння сонячного проміння. Зовнішні контури та рельєф житла найкраще проглядаються тоді, якщо сонячне проміння падає на повздовжню стіну споруди під кутом (із-за спини етнолога збоку) та зверху.

Окремо знімають найважливіші компоненти хати (господарської будівлі): двері, вікна, фронтони, верх даху, галерею, декоративно-художні елементи екстер'єру. Фіксують також цікаві за формою і конструкцією ворота, хвіртки, тин, малі архітектурні форми (криниці, колодязі), перелази тощо як невід'ємні складові селянського двору, садиби загалом. Під час фік-



Рис. 24 Фрагменти оформлення даху та причілків. Буковинська частина Гуцульщини. Середина ХХ ст. (за Г. Кожолянком)

сації інтер'єру фототехнічними засобами зважають передовсім на якість освітлення житлової камери та на наявність у ній предметів традиційного домашнього побуту. Крім загального панорамного знімання приміщення етнологи практикують фото- та відеофіксацію окремих, найбільш цінних з наукового погляду, малогабаритних переносних предметів інтер'єру (зразків кухонного начиння, тканин тощо), яку здійснюють на подвір'ї.

Народне будівництво завжди супроводжував комплекс різних за походженням звичаїв, обрядів, повір'їв і вірувань. Набуті під час етнографічної експедиції відомості про них — додаткове джерело для вивчення історії становлення і розвитку житла. Отож дослідник зобов'язаний постійно звертати увагу на цю важливу складову духовної культури, яка має переважно оказіальний та ініціальний характер. Наголосимо: під час опитування інформатора, передусім майстра-будівельника про духовні аспекти, пов'язані з житлом, доцільно дотримуватись циклічної послідовності виконання головних будівельних робіт — до вселення в нову хату включно. Схематично ця послідовність має такий вигляд: вибір і заготівля будівельного матеріалу, вибір місця під споруду, закладання основи житла, встановлення повздожнього (поперечних) сволака, завершення зведення даху, вселення у нове помешкання. Наукову цінність мають етнографічні матеріали, які стосуються будівельника — народні уявлення та вірування про його здатність безпосередньо впливати на благополуччя, достаток і здоров'я членів родини, яка проживатиме в зведеній ним хаті. У минулому серед пересічних українців широко побутували різні зразки усної народної творчості про майстрів-будівельників — перекази, оповідання, легенди, билички, приказки, прислів'я та ін.

В усіх описаних вище випадках етнолог звертає особливу увагу на традиційну будівельну термінологію, яка, фактично, становить окремий мовний комплекс, що наочно засвідчує спеціальне діалектологічне видання Миколи та Олександра Никончуків "Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов" (Житомир, 1990).

Експедиційним способом можна вивчати й сучасне сільське будівництво. Щоправда, дослідник має зважати на те, що нині у сільській місцевості часто зводять житло за типовими проектами, які розроблять професійні архітектори. Тому спершу треба з'ясувати походження будівельного проекту. Очевидно, заслуговують на увагу лише ті сучасні споруди, які зведені за "проектами" сільських майстрів або за задумом (планом) власників, оскільки через кілька десятиліть років відомості про них стануть важливим історичним джерелом. Відповідні етнографічні матеріали потрібні передусім для простеження етапів розвитку народних будівельних традицій. Досліджуючи житлово-господарський комплекс сучасного українського села доцільно застосовувати й анкетний метод, зокрема для з'ясування різних кількісних показників: його загальної площі, наявності житлових і господарських приміщень, горизонтального і вертикального планування тощо.

Отже, для всебічного вивчення будівельних традицій народознавець мусить витратити чимало часу, докласти значних фізичних зусиль і виявити певний дослідницький хист. Власне з цієї причини під час експедиційної мандрівки працюють, як звичайно, два етнологи одночасно (у парі). За кожним із них закріплена окрема предметна область. Відповідний поділ наукового зацікавлення має й інші позитивні наслідки: під час обмірів будівлі колеги-етнологи допомагають один одному (один із них вимірює споруду, інший — утримує рулетку й занотує розміри на схематичному горизонтальному плані). Розмовляючи з інформатором (інформаторами), дослідники можуть застосовувати перехресне його опитування, уточнювати запитання, стежити за послідовністю розмови тощо. Все це, безперечно, позитивно впливає на повноту та якість набутих етнографічних джерел із ділянки традиційного житла.



9.2. Методика і практика дослідження традиційного вбрання

Вбрання, як і житло, тісно пов'язане з етнічною історією народу. Споконвіку *одяг виконував різноманітні функції: захисну, соціальну, етнічну, обрядову, оберегову, знакову та ін., що, зрозуміло, ускладнює умови його вивчення під час експедиції. Труднощі дослідження цієї ділянки матеріальної культури зумовлює також те, що ансамблевий комплекс традиційного вбрання становлять різні компоненти та елементи.* Зокрема, дослідники класифікують і групують його переважно за такими видами: *натільний одяг (сорочка), поясний, плечовий і верхній, пояси, головні убори, взуття, прикраси, доповнення до одягу (палиця, калитка, торбинки, рукавиці тощо).* Крім цього, *обов'язково розрізняють одяг за статтю (чоловічий, жіночий) та віковими категоріями (дитячий, підлітковий, дівочий та парубочий, одяг заміжніх жінок, одружених чоловіків, літніх людей).* У минулому також існувала *чітка диференціація одягу залежно від соціального статусу людини (селянський, міщанський, козацький, шляхетський тощо).* Розрізняли його і *залежно від функціонального призначення — повсякденний, святковий, обрядовий.* І все ж, існують загальні наукові критерії та вимоги, які не може ігнорувати жодний етнолог під час польового етнографічного дослідження народного вбрання.

Тип традиційного одягу залежить від кількох чинників, передовсім *від природно-географічних умов, які впливають на його крій, наявність чи відсутність деяких компонентів, матеріал виготовлення тощо.* Принаймні ансамблевий комплекс народного вбрання жителів тропіків і субтропіків завжди відрізнявся від ансамблевого комплексу одягу населення помірною континентального клімату. Оскільки Україна розташована в межах саме останнього, то й на всій її території костюм відзначався однотипністю. Інший важливий чинник — *виробничо-господарська спеціалізація народу.* Цей чинник був особливо дієвим до витіснення саморобного (домашнього) одягу фабрич-

ним (покупним). Пошиття й використання окремих компонентів традиційної ноші безпосередньо залежали від наявності достатньої кількості сировини як кінцевого результату конкретного виду сільськогосподарської діяльності народу чи його етнографічних груп. Так, масове культивування вівчарства на території Гуцульщини втілювалось і в одязі — поширення серед місцевих автохтонів різних компонентів, виготовлених із вовни та овчини, зокрема й чоловічих штанів ("гачів"). Загалом скотарі шили вбрання переважно із вовняної тканини та шкіри, землероби — із рослинного волокна (українці — із конопляного і лляного). Тому дослідження традиційного одягу, особливо в історичному ракурсі, обов'язково передбачає докладне з'ясування питань, які стосуються технології і засобів первинної обробки сировини (шкіри, вовни, волокна), процесу виготовлення полотна та сукна.

Зважаючи на закріплену за етнологом предметну область, головне завдання і мету етнографічної мандрівки, вже під час наукової підготовки та складання програми-запитальника він окреслює *основні критерії та систему виявлення, фіксації і групування* набутих польових першоджерел про цю ділянку народної культури. Найчастіше народознавці вивчають одяг за такими критеріями: матеріал виготовлення, тип, вид, крій, стать, функціональне призначення. І все ж, весь час він має пам'ятати про те, що наукову цінність становить лише *комплекс одягу*, тобто сукупність усіх його складових, а не окремі компоненти чи елементи. Штучне поєднання останніх, навіть у межах незначної групи сусідніх сіл однієї адміністративно-територіальної одиниці (району), тим більше за їхніми зовнішніми ознаками, неприпустиме. Хоча б тому, що в минулому майже для кожного сільського поселення України були лише йому притаманні окремі елементи ноші. Найбільше і найчастіше локальними особливостями відзначалося декоративно-художнє оздоблення сорочок, безрукавок, верхнього і поясного одягу, головних уборів. Скажімо, ще в 40 — 50-х роках ХХ ст. за найхарактернішими ознаками оздоблення традиційного одягу львів'яни *безпомилково розрізняли* вихідців із навколишніх сіл, що торгували продуктами харчування на міських ринках Львова.

Вивчаючи народне вбрання, етнологи застосовують різні *методи польової роботи*: опитування носіїв етнічної культури, спостереження за живою дійсністю, графічні засоби, фото- і відеофіксацію, збір колекції. Для дослідження сучасного одягу можна застосовувати анкетування. Методика дослідження традиційного одягу етносу чи якоїсь його складової (етнографічної групи) залежить від кількох чинників:

- загального рівня його збереження у період проведення експедиції;
- загального стану наукового вивчення;
- загальної проблематики і конкретних завдань польового етнографічного дослідження;
- предметної області із закріпленої за учасником етнографічної мандрівки теми (розділу, підрозділу);
- конкретного історико-етнографічного регіону чи району праці учасників експедиції;
- загального рівня наукової підготовки дослідника.

Традиційний одяг (переважно компоненти святкового) найчастіше зберігають жінки похилого віку. Характерною ознакою сьогодення є також те, що зразки такого вбрання належать саме особам жіночої статі. Як засвідчує наш довголітній досвід експедиційної праці, елементи чоловічого, тим паче дитячого одягу — рідкість навіть для віддалених від промислових центрів сільських поселень. Спорадично їх можна виявити у місцевих історико-краєзнавчих та народознавчих музеях, шкільних світлицях.

Найбільш повну й достовірну вербальну інформацію про народний одяг набувають у сільської майстрині (кравчині). Із нею найкраще оглядати та описувати конкретні зразки й компоненти традиційного вбрання. Спершу з'ясовують весь комплекс одягу, який побутував у досліджуваному селі (за всіма визначеними вище системами групування і класифікації — за статтю, віком, функціональним призначенням тощо), обов'язково занотовуючи в зошиті місцеві назви кожного основного компонента та його складових елементів. Якщо народний термін є для етнологів-початківців мало- чи невідомим

або має подвійну семантику, тоді в дужках зазначають його загальнолітературний відповідник.

Описуючи одяг, народознавці-професіонали дотримуються обраної послідовності: скажімо, починають його дослідження із зачісок та головних уборів і завершують взуттям чи доповненнями до одягу, або починають опис вбрання зі сорочки і закінчують головними уборами чи взуттям. Застосування відповідного принципу сприяє виробленню системності в польовому дослідженні, що, зрештою, позитивно впливає на повноту та якість фіксації етнографічних першоджерел. Паралельно випитують у репрезентантів інформації відомості про матеріал, з якого виготовлений кожний компонент традиційного одягу.

Важлива складова етнографічного опису вбрання — *з'ясування крою його компонентів*: сорочки чи постолів, безрукавки чи кожуха тощо. Для фіксації крою кожного з них роблять викройку-рисунок (переважно на папері з міліметровими позначками) у заданому масштабі або натуральних розмірів (лише в деяких випадках). До речі, саме тоді найбільше й знадобляться сільська кравчиня чи кравець, добре обізнані з правилами місцевого крою. На викройку-рисунок наносять усі основні параметри одягу (довжину, ширину, розміри деяких частин) і шви, а на місцях складок, виточок, зборок тощо роблять схематичні зображення з поміткою про характер крою. На рисунку із зображенням викройки *краї одягу та місця розрізів позначають суцільною лінією, шви — штриховою*. Водночас на схематичному зображенні та рисунку-викройці художніми засобами відтворюють місця вишивок, аплікацій, тканих узорів тощо як невід'ємних елементів одягу. Для більшої наочності останні часто графічно виокремлюють, взявши за основу типологічний ряд зображеного (фрагмент, який повторюється). Тоді на папері відтворюють не лише загальні контури вишивки чи аплікації, а й усі її барви. Найбільш точне відтворення тканого взору (вишивки тощо) можна отримати копіюванням. Рахують кожну клітинку типового фрагмента зображеного і графічним способом переносять на міліметровий папір, що, безперечно, є тривалим і трудомістким процесом. Нині цей спосіб графічного відтворення декоративно-художніх

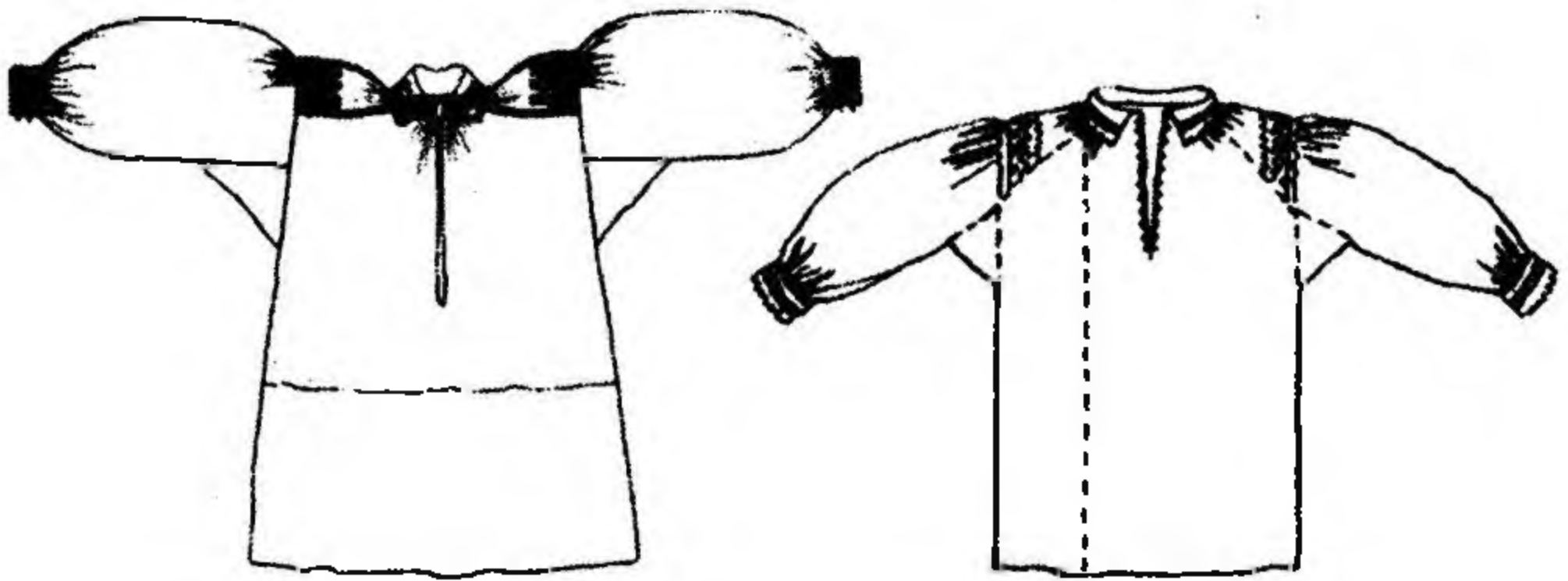


Рис. 25. Зразки крою і художнього оформлення чоловічої та жіночої сорочок (за К. Матейко)

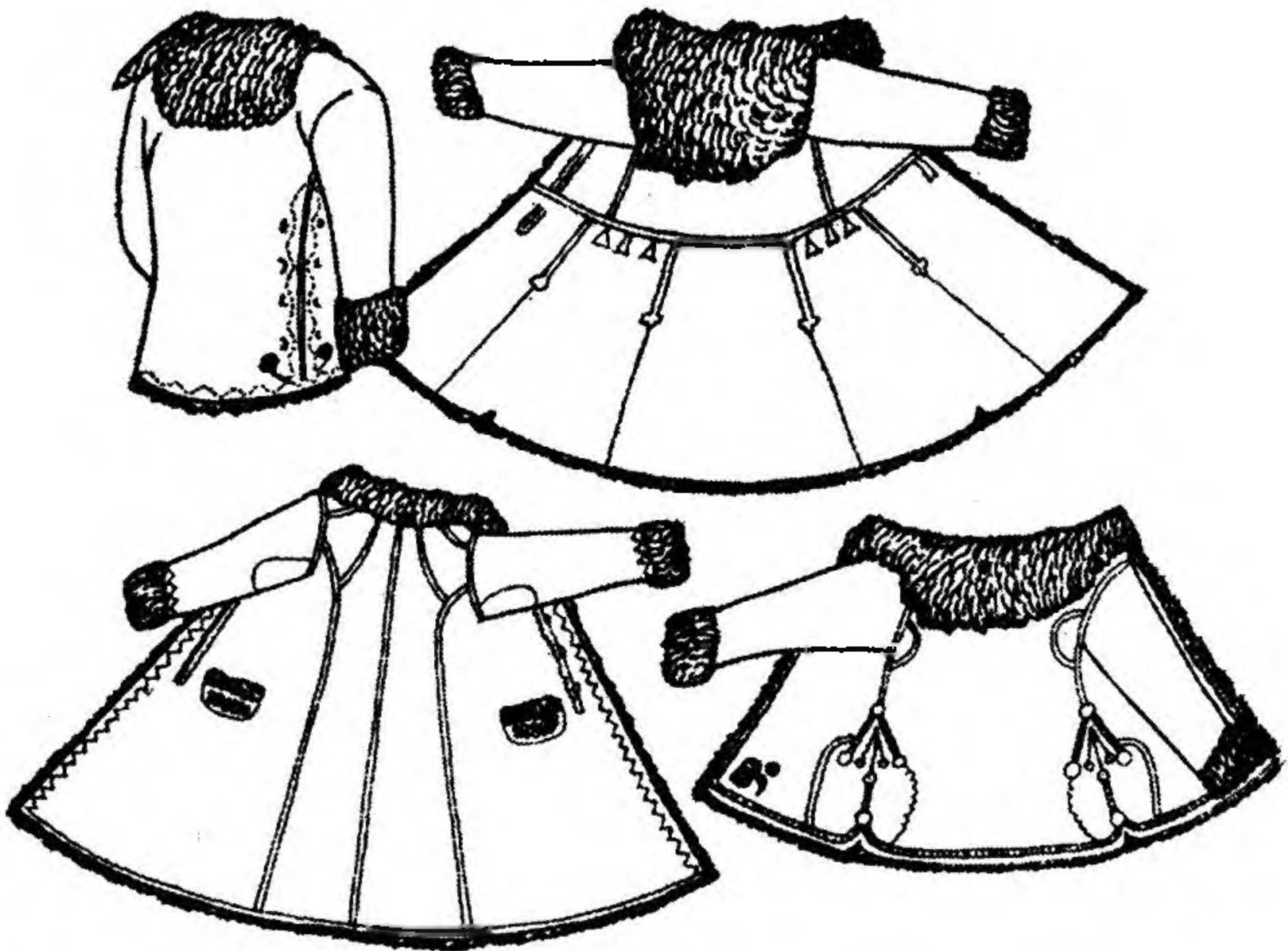


Рис. 26. Зразки крою кожухів. Кінець XIX – початок XX ст.
(за Г. Горинь)

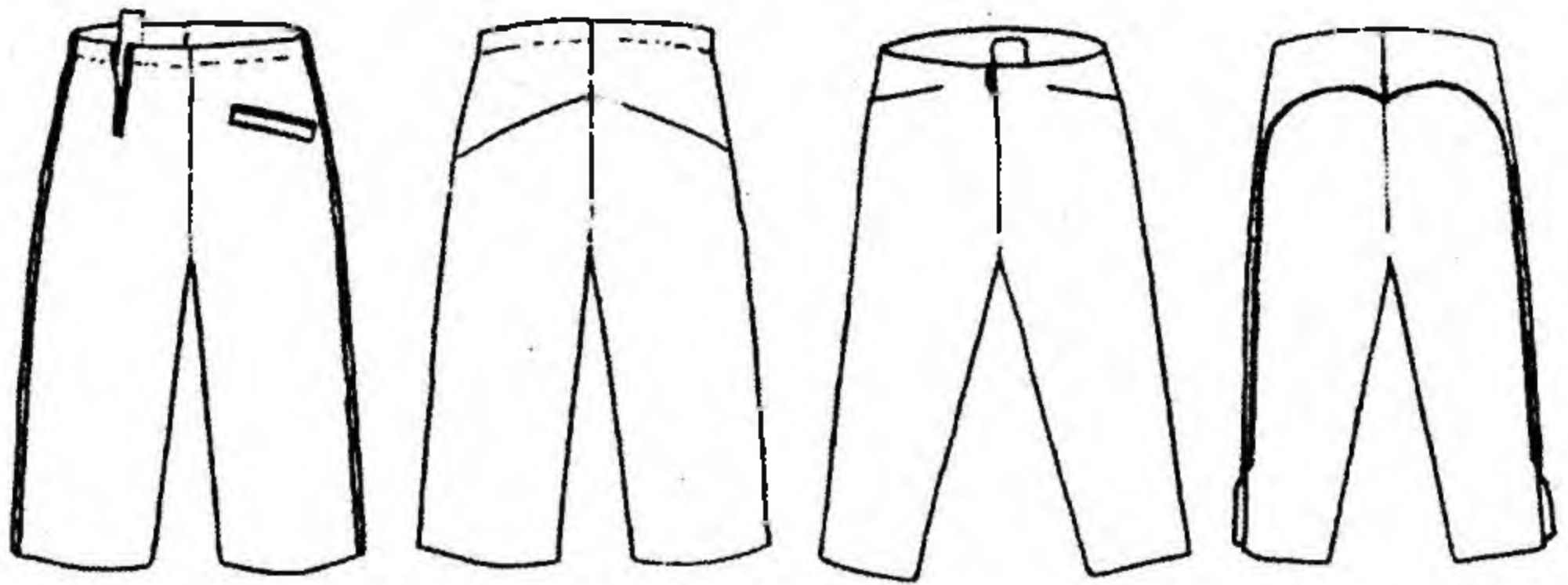


Рис. 27. Зразки крою чоловічих штанів ("холошень") із Львівської обл.
(за К. Матейко)

особливостей одягу під час експедиції вже майже не застосовують. Його активно витісняє "масштабна" фотофіксація, тобто знімання з близької віддалі досконалыми технічними засобами. І все ж, він не втратив наукового значення й досі, оскільки має одну суттєву перевагу: під час копіювання дослідник може синхронно записувати всі місцеві назви орнаментальних мотивів, окремих складових, техніку їх виконання та ін.

Як і в усіх попередніх випадках рисунок-викройку, схематичне графічне зображення одягу чи копію його елементів обов'язково супроводжує докладна легенда: порядковий номер, місцева та загальнолітературна назви одягу, вихідні дані про місце дослідження (назви населеного пункту, району, області), присвоєні кожному компоненту (елементу) вбрання порядкові номери, місцеві назви цих складових, дата виготовлення та автор викройки-рисунок (схематичного графічного зображення, копії). Тут же доцільно зазначити точну чи приблизну дату походження традиційної пам'ятки культури.

Як ми вже зазначали, крім графічної фіксації зразки народного вбрання також фотографують. Нині цей метод польового дослідження етнологи застосовують щораз частіше, з огляду на доступність високоякісної фотоапаратури. Зважаючи на характер матеріалу, з якого виготовлений одяг, під час його знімання народознавець має дотримуватись низки вимог і правил. Зокрема, пошиті з конопляних і лляних тканин вироби доцільно спочатку випрасувати, щоб вони мали належний



Рис. 28. Зразки композиції орнаменту жіночого поясного одягу
(за С. Сигорович)

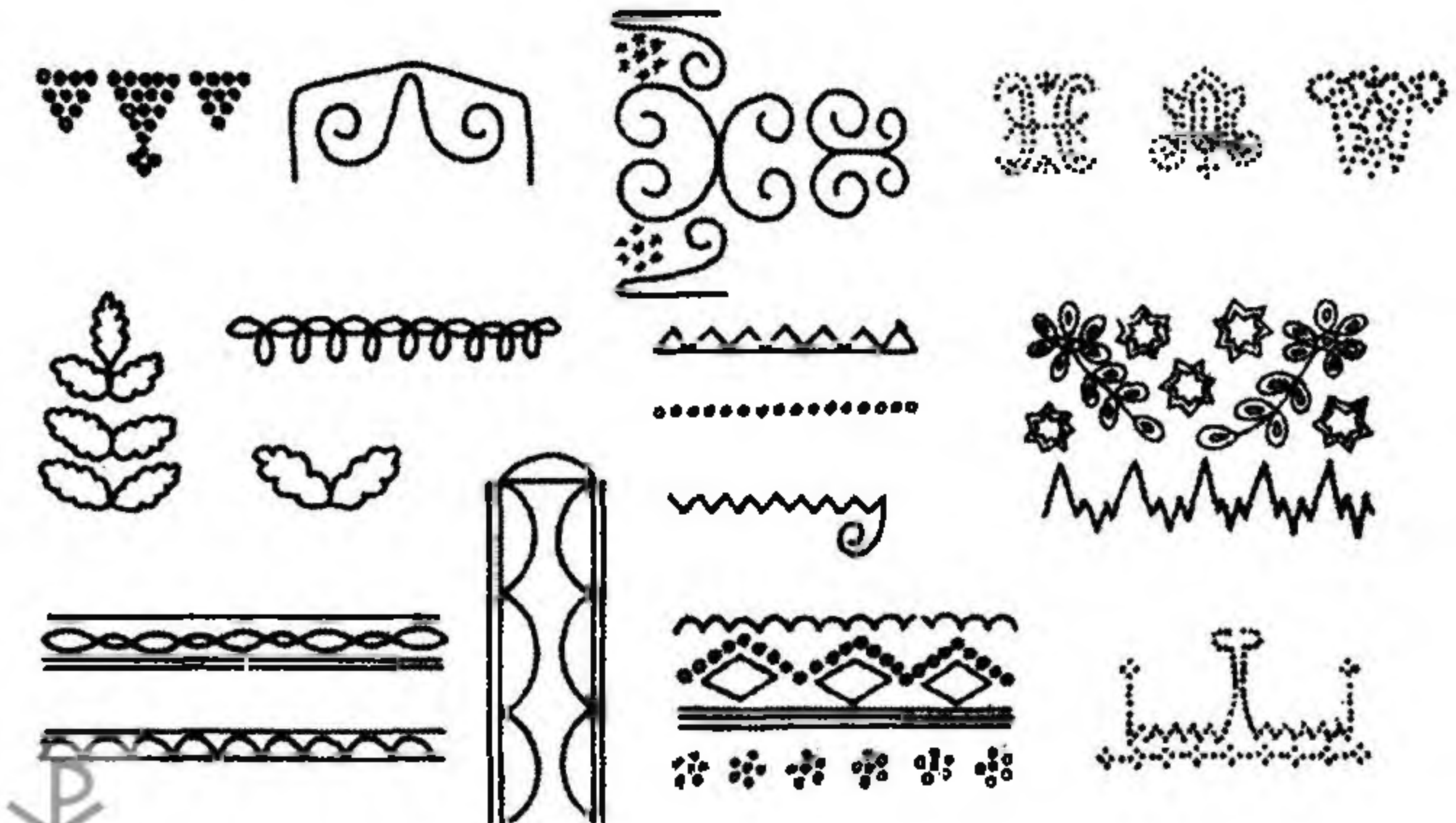


Рис. 29. Зразки орнаменту взуття (за Г. Горинь)

вигляд. Сорочку чи фартух, штани чи хустину розстеляють на землі (підлозі) або розвішують на подвір'ї. У першому випадку під пам'ятку культури інколи стелять інший виріб (переважно однотонну скатертину чи простирадло), який служить загальним тлом. З цією метою професійні фотографи заздалегідь запасаються різного кольору тканинами певних параметрів. Розвішують компоненти одягу на натягнутій на подвір'ї мотузці (дроті) або на тину, воротах тощо, обов'язково пильнуючи, щоб їхнє тло різнилося від кольору вбрання. Фотографувати тканини та одяг доцільно у сонячний день, або при належному штучному освітленні. Якщо саморобний компонент традиційної ноші прикрашений золотистими і срібними нитками, бісером, металевими бляшками тощо, що найчастіше практикували автохтони низинної частини Буковини, Гуцульщини і придністерської частини Поділля, тоді його фотографують також у світлий день, але без прямого потрапляння сонячного проміння. Особливо треба подбати про чіткість зображення, щоб під час кількаразового збільшення кадрика на світлині добре проглядалися різні художні особливості тканини і декорування одягу: переплетення ниток, техніка ткацтва чи вишивки тощо. За наявності найсучаснішої фотоапаратури декоративно-художню специфіку компонентів одягу (фрагменти ткацтва, вишивки, аплікацій та ін.) знімають із близької відстані. Загалом убрання фотографують переважно в двох ракурсах — спереду і ззаду.

І все ж, із наукового погляду більше цінується знімання комплексу традиційного одягу, причому на носіїві етнічної культури. Таке знімання унаочнює передусім способи одягання та носіння вбрання. Одягнену людину фотографують із трьох боків — спереду, збоку і ззаду. Якщо компоненти костюма перекриваються один одним (наприклад, українки Наддніпрянщини поверх полотняної безрукавки одягали свиту, а поверх останньої — кирею з каптуром), то тоді застосовують спеціальний візуально-фотографічний дослідницький прийом: знімають послідовність "одягання" чи "роздягання" людини. Інакше кажучи, людину фотографують із трьох боків кожного разу після того, як вона одягла чи, навпаки, зняла з

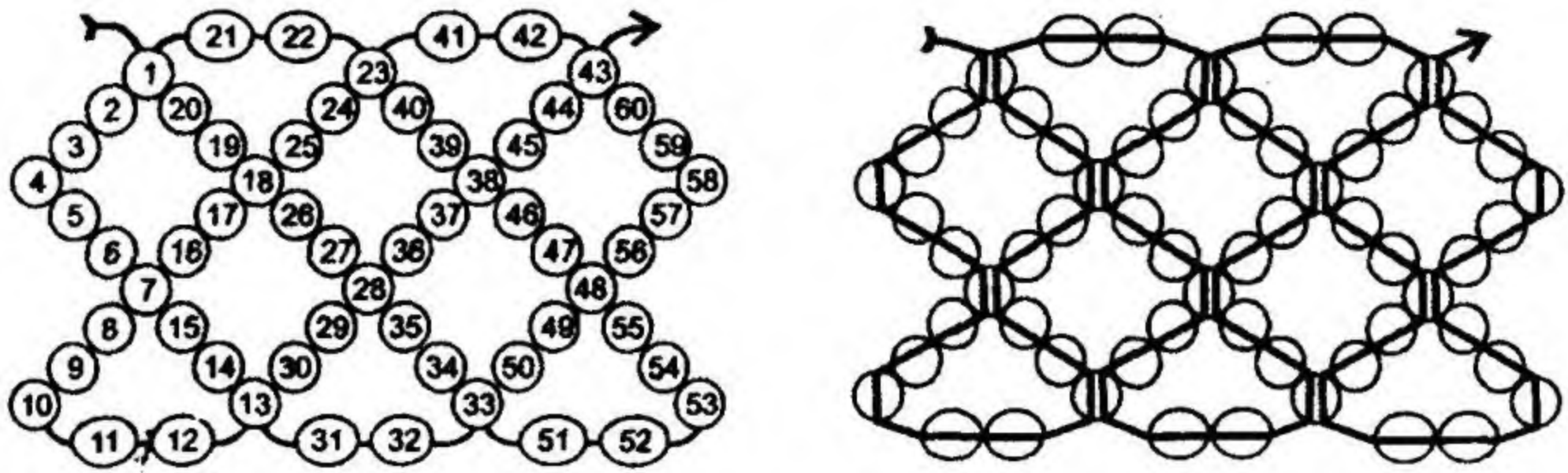


Рис. 30. Схема виготовлення широких плетінок із бісеру
(за О. Федорчук)

себе один із компонентів традиційного вбрання. Аналогічний прийом застосовують і під час відеознімання. До речі, неприпустимо фотографувати чи фільмувати у традиційному одязі людей, які не належать до досліджуваної етнографічної групи українців, зокрема членів експедиції, тим більше, якщо вони є представниками іноетнічних груп. Якщо порушене це неписане правило, з одного боку, підлягає сумніву документальна достовірність світлин, адже її можна зробити і без виїзду в експедицію, з іншого — викривляється, а то й цілком не збігається, антропологічний тип автохтона як носія етнографічної культури і творця досліджуваної традиційної одяжі. На жаль, дехто із сучасних народознавців не лише нехтує цією вимогою, а й публікує такі світлин.

Вивчаючи одяг у історичному ракурсі, докладно описують також різні сімейні звичаї та обряди (родильні, весільні, похоронні), частково календарні, під час яких його використовували в минулому і використовують досі. При цьому звертають увагу не лише на комплекс святкового (ритуального) вбрання (наприклад, весільного) чи на побутування серед досліджуваної етнографічної групи одного з його локальних компонентів (наприклад, на "гутлю" як традиційний весільний верхній одяг у гуцулів), але й на конкретні дії головних дійових осіб з елементами вбрання під час відзначення родинного (громадського) свята. Особливу наукову цінність становлять набуті етнологом відомості про народну семантику таких дій, скажімо, про постійне перебування молодого під час посаду в шапці, про дворазове скидання княгинею намітки (рантуха, хустини)

з голови під час її завивання, тим більше про закидання молодю головного убору на піч, про кількаразове одягання матерями молодят кожуха навиворіт, втирання пазухами сорочок облич одне одному молодятами після спільного ранкового вмивання в річці чи біля колодязя.

Велику цінність становить набута дослідником вербальна етнографічна інформація, яка стосується використання деяких компонентів одягу в народній медицині (під час лікування переляку, зурочення, "чорної хвороби" (епілепсії) тощо), а також з метою знешкодження впливу на людей і домашніх тварин злих надприродних сил. Наприклад, перший удій після отелення корови поліщуки цідили крізь клин ("крісло") старих чоловічих штанів. Отже, набуття конкретних польових матеріалів стосовно дотримання зазначених та інших подібних звичаїв згодом, безперечно, допоможе дослідникові глибше осягнути масштаби побутування регіональних і локальних етнографічних варіантів традиційного вбрання, підняти край завіси над основними етапами його виникнення, становлення, розвитку та поширення. До речі, саме в ритуальному одязі найдовше зберігаються давні за походженням типи і форми крою, орнаментальні мотиви та техніки оздоблення.

Під час польової науково-пошукової праці етнолог має з'ясувати ще один суттєвий народознавчий аспект — традиційні осередки виготовлення одягу, взуття і прикрас (ткацтва, кушнірства, шевства, мосяжництва та ін.), кількість фахівців відповідних професій у кожному досліджуваному поселенні в минулому, виробничо-ремісничий і творчий шлях народних умільців, художні особливості їхніх виробів тощо.

9.3. Експедиційне дослідження традиційної їжі

Народна їжа — важлива ділянка традиційної матеріальної культури. Характер, склад і якісні характеристики харчування залежали в минулому і залежать досі від багатьох чинників: природно-географічних, господарсько-культурних, історичних,

соціально-економічних та ін. Оскільки людина змушена харчуватися щоденно, то приготування їжі тісно зв'язане з сімейним побутом. Тому й нині народна кулінарія є одним із найстійкіших компонентів етнічної культури з властивими для нього етнорозмежувальними рисами.

Під час наукової підготовки до експедиції народознавець має окреслити та виділити кілька *ключових предметно-дослідницьких моментів*, які безпосередньо стосуються національної кухні:

- головні види харчових продуктів;
- первинні способи обробки продуктів різного походження з метою приготування страв;
- заготівля та способи переробки харчових продуктів для довготривалого зберігання;
- кухонне начиння;
- технологія і рецептура приготування страв;
- режим харчування залежно від пори року і виробничої зайнятості населення;
- види і характер харчових заборон.

Кожний із зазначених аспектів традиційної їжі безпосередньо залежав від перелічених вище чинників. Скажімо, довготривале культивування землеробства і плекання свійських тварин різних видів навіть у першій половині ХХ ст. не вберігали багатьох українців від недоїдання у весняну пору. Брак вирощених власними силами харчових продуктів вони могли компенсувати *ресурсами навколишнього природно-географічного середовища* — місцевої флори та фауни, а також рибою. Саме тому українські селяни змушені були поєднувати землеробство і скотарство з допоміжними видами занять — зі збиральництвом, мисливством та рибальством, продукція кожного з яких також частково задовольняла їхні щоденні вітальні потреби. Очевидно й інше: під час опитування носіїв етнічної культури дослідник має з'ясувати відсоткове співвідношення споживання різних за походженням харчових продуктів у критичні періоди (під час голодоморів і голодівок) та в урожайні роки. До речі, цікаві відомості про споживання природних ресурсів (плодів, трав, корінців тощо) можна почути від сіль-

ських дітей, передовсім карпатських і поліських пастухів, які й досі часто випробовують їхні харчові якості задля розваги (в минулому — з об'єктивних причин).

Споконвіку українці споживали їжу двох основних видів — рослинного і тваринного походження. Однак і в цьому випадку етнолог має з'ясувати кількісне співвідношення відповідних продуктів у щоденному та святковому харчовому раціоні досліджуваного населення. Як ми вже зазначали, подекуди в Україні (передовсім на Гуцульщині) більше уваги приділяли скотарству (вівчарству), ніж землеробству, що безпосередньо вплинуло на асортимент кухні (широке споживання м'ясо-молочних страв).

З'ясувавши традиційні види та кількісне співвідношення продуктів у харчовому раціоні, дослідник вивчає *первинні способи їх обробки та переробки з метою довготривалого зберігання*. Зокрема, доцільно якомога повніше *описати конструкцію і принципи дії традиційних засобів* (ступи, жорен, водяного млина, вітряка), за допомогою яких здійснювали первинну обробку зернових культур. Це ж стосується технічних засобів (ступи, олійниці) і способів обробки насіння технічних культур, з якого виготовляли олію. Торкаючись переробки продуктів тваринного походження, а також дарів природи (грибів і ягід) на запас, етнолог має отримати відповідь на одне з ключових питань: яким із загальновідомих способів (сушіння, соління, квашення, в'ялення) досліджуване населення надавало перевагу в минулому, а яким нині, і чому.

Для приготування їжі та зберігання продуктів користувалися *начинням* ("сирники", "денцята", "колотівки", сита, лопати, качалки тощо) і *посудом*, характер яких залежав від багатьох чинників: природно-географічних, господарсько-культурних, соціально-економічних, історичних тощо. У лісовій зоні України переважав дерев'яний довбаний і бондарської роботи посуд, у лісостеповій і степовій зонах — гончарний. У народів, що вели кочовий спосіб життя, гончарний посуд майже відсутній, вони надавали перевагу виробам зі шкіри, металу та дерева, натомість осілі етноси (споконвічні землероби та виноградарі) завжди широко застосовували гончарний посуд.

Посуд є важливим історичним джерелом. Досить нагадати, що саме за артефактами (залишками) давнього посуду (передусім гончарного, спорадично металевого) археологи розробили хронологічну шкалу розвитку людства впродовж доби неоліту – раннього заліза. Кухонне начиння і посуд відзначаються консервативністю, а тому на основі їхніх типових рис фахівці різного гуманітарного профілю (історики, археологи) з'ясовують найбільш складні дослідницькі проблеми – етногенез і етнічну історію народу. Отже, етнолог, який вивчає національну кухню, не може оминати цю важливу складову матеріальної культури.

Водночас дехто із сучасних українських народознавців, спираючись на позицію Г. Громова, вважає, що методика польового етнографічного дослідження посуду заслуговує на окремий розгляд. На нашу думку, такий підхід є недоречним, оскільки він зважає лише на один аспект – на утилітарну функцію цього об'єкта традиційної культури. Натомість, як уже знаємо, існують також інші, не менш важливі пізнавальні аспекти, зокрема, технологія виготовлення конкретного посуду та пов'язані з нею засоби праці, методику дослідження яких розглядають під час вивчення головних, допоміжних і підсобних занять. Виокремлювати методику вивчення посуду вважаємо зайвим також тому, що вона майже нічим не відрізняється від методики збору первинних етнографічних відомостей про об'єкти інших видів традиційної матеріальної культури.

Щоб експедиційне дослідження було системним, посуд групують за різними ознаками: за призначенням (для приготування, зберігання і транспортування їжі та продуктів), за способом виготовлення (домашній і покупний), за матеріалом, з якого його виготовляють (дерев'яний, гончарний, металевий, шкіряний). Загалом принципи групування посуду залежать від головної мети і наукових завдань етнографічної мандрівки. Серед зазначених критеріїв його класифікації заакцентуємо лише на одному – на потребі з'ясувати достовірне походження виявлених у побуті опитуваного носія етнічної культури виробів, позаяк у минулому різне кухонне начиння та посуд селяни

часто купували на ринках і базарах. Наукову цінність мають передовсім виготовлені у досліджуваному поселенні зразки посуду. Якщо їх справді придбали, тоді треба з'ясувати не лише місце купівлі конкретного дерев'яного чи гончарного виробу, а й осередок його виготовлення. Визначення осередків виробництва посуду і предметів домашнього побуту — також важлива складова дослідження народних промислів і ремесел, історії традиційних торговельних і культурних зв'язків мешканців конкретних поселень, ареалів чи районів з головними економічними та промисловими центрами, представниками інших етносів тощо.

За характером споживання і дії їжу поділяють на *власне їжу* (хліб, хлібні вироби, овочеві, м'ясні, молочні та рибні страви) і *напої* (узвар, квас, пиво, вино тощо). До останніх належать також різні *лікарські настоянки*. Водночас саморобні лікарські препарати вивчають та описують у межах дослідження народної медицини як важливої ділянки традиційних знань.

Перебуваючи в експедиції, етнолог обов'язково зважає на диференціацію їжі та напоїв залежно від частоти їх споживання впродовж однієї доби, у певні дні календарного року та під час відзначення важливих сімейно-громадських подій. Інакше кажучи, їжу поділяють на *щоденну, святкову й обрядову*, що сприяє систематизації, класифікації та виділенню серед її різноманіття традиційних страв, які можуть містити найдавнішу за походженням етнографічну інформацію, зокрема, про предковічні рецепти й технологію приготування, характер харчування, спосіб життя в доісторичні періоди загалом. Серед окреслених груп народної їжі найбільше архаїчних елементів містить святкова (ритуальна). Скажімо, різні каші українці споживали щоденно, а кутю — лише двічі в році (під час відзначення різдвяно-новорічних свят — 6, 13 чи 18 січня). Для цього селяни заздалегідь запасалися новим горщиком, а зерна пшениці навмисне товкли (дехто товче й нині) у ступі. Крім цього, кутю завжди готували на непочатій воді, тобто доставленій із річки чи колодязя зранку. Отже, вивчаючи національну кухню, дослідник має уточнити в репрезентанта інформації те, які з традиційних страв споживали у

будень (щодня), а які з них лише на Великдень, Зелені свята чи свято Макавеїв (Маковія, 14 серпня), на хрестинах, весілля чи поминках.

Під час опитування носіїв етнічної культури про харчування важливого значення надають фіксації рецептури і технології приготування страв. Відомо, що технологія приготування багатьох страв вельми складна, від її дотримання залежать смакові якості їжі. Однією з головних українських страв вважають борщ, свідченням чого є його широке вживання не тільки в будень, а й під час відзначення різних сімейних (весілля, поминки) і календарних (святовечірня трапеза) подій. Однак кожного разу його можуть готувати за окремим рецептом і дотримуватись іншої послідовності змішування складників. На смакові якості борщу, як і інших страв, суттєво впливає посуд, в якому його готують (глиняний горщик чи металева каструля), місце приготування (у варистій печі чи на плиті), паливний матеріал, особливості збереження готової страви (у витоplenій печі чи в холодному приміщенні — пивниці) та її підігрівання тощо. Словом, опис рецептури і технології приготування страв і напоїв, передовсім святкових і ритуальних (обрядових), має бути якомога докладнішим та повним (див. *годаток* 9).

Для етнологічної науки суттєве значення має дослідження традиційного режиму харчування, який залежав від різних чинників — від сезону року, режиму робочого дня, запасів харчових продуктів, релігійних вірувань та ін. Відомо, що українці традиційно харчувались тричі на добу (снідали, обідали й вечеряли). Однак у гарячу для селян пору літніх польових робіт, коли світловий день був довгий і виснажливий, вони споживали їжу додатково, а взимку, особливо у Великий піст, обмежувались лише двома прийманнями їжі — обідом і вечерею або сніданком і вечерею. У бойків навіть побутувало повір'я про те, що журавлі, які відлітали на зиму в теплі краї, забирали з собою й обід, і від того часу селяни їли взимку лише двічі на день. Описуючи режим харчування, доцільно уточнити розподіл їжі впродовж усього дня, конкретний час споживання страв, їх асортимент залежно від режиму роботи, заможності сім'ї та інших чинників, а також періодичність

та кількість приготування різних страв за один раз. Корисними будуть для народознавства і набуті дослідником етнографічні відомості про різні народні звичаї, повір'я та вірування, пов'язані з приготуванням страв, про етикет споживання їжі, тобто про поведінку членів родини під час застілля, про санкції, які застосовували до порушників загальноприйнятих норм поведінки під час сніданку, обіду чи вечері, тим паче під час відзначення важливих родинних і календарних свят.

Традиційне харчування українців завжди супроводжували різні заборони й обмеження, які приховують архаїчні явища доісторичних і ранньоісторичних періодів, зокрема й характер давнього господарювання та способу життя. Найчастіше заборони й обмеження пов'язані з предковічними світоглядними уявленнями та віруваннями про первісні тотеми, походження тварин і рослин, здатність їх впливати (передовсім негативно) на життя й долю людини тощо. Наприклад, із давніх-давен заборонялося споживати кров і м'ясо тварини, що загинула через удушення або удавлення, тобто без випускання крові, оскільки таку тварину вважали нечистою. З утвердженням християнства в Україні відповідне правило поширилось також на конину як харчовий продукт.

Фіксуючи відомості про харчові заборони та обмеження, етнолог має охопити під час експедиційного дослідження якомога ширше їх коло: пов'язані, з одного боку, з приготуванням різних традиційних страв (хліба, короваю, паски та інших хлібних виробів), з іншого — споживанням домашніх страв особами різного віку і статі залежно від різних чинників (господарських, календарних, культурних, особистих та ін.). Так, коровайницею ніколи не могла бути жінка, що обмила покійника. Інший приклад. Якщо у господарстві селянина не велася худоба, тоді глава сім'ї (господиня) привселюдно зарікався, що до смерті не буде їсти молоко в пісні дні. Порушника відповідної клятви, згідно з народними віруваннями, обов'язково очікувало "покарання" — навіть втрата (загибель) корови чи іншої свійської тварини.

Збір етнографічних джерел з порушеної тематики буде цілеспрямований та ефективний, якщо під час наукової

підготовки до експедиції скласти список найпоширеніших серед українців харчових заборон й обмежень. Наголосимо: наприкінці ХІХ — у ХХ ст. найбільша їх кількість стосувалася споживання скромної їжі (м'ясної та молочної) у визначені церквою пости: перед Великоднем (у Великий піст), у Петрівський, Спасівський та Пилипівській, а також у середу і п'ятницю в період м'ясоїду. Описуючи відповідні заборони та обмеження, етнолог має випитати в інформатора також народні тлумачення "негативних наслідків", які очікували на порушника та його родину, тривалість цих наслідків (в одному чи навіть у семи поколіннях) тощо.

Вивчаючи традиційну їжу, обов'язково фіксують етнографічні матеріали про обрядові дії, вірування та повір'я, пов'язані з нею, а також зразки усної народної творчості (пісні, легенди, прислів'я, приказки тощо). Особливо багатий пласт духовної культури українців стосується хліба, різних обрядових страв, режиму харчування в окремі періоди річного кола (передовсім у пости). Наприклад, ще у 30-х роках ХХ ст. подекуди на Бойківщині, замішуючи тісто на хліб, господиня промовляла: "О, сьваті порожьиньки: хижьний, сынний, коморьяний, стайньаний, боцьяний і той, що сьа чьириз него в загату льізе, усї розчьиньт і причьиньт!"

За останнє півстоліття традиційна кухня українців зазнала суттєвих змін. Менше стало відмінностей в асортименті їжі сільського і міського населення, жителів різних регіонів України. Водночас і досі зберігається перевага споживання продуктів рослинного походження, але значно зросла частка м'ясних, рибних і молочних страв. Крім цього, збільшується споживання фруктів і овочів, зокрема південних, а також продуктів і спецій, імпортованих з інших країн. Все це, безперечно, також є предметом спеціального етнографічного зацікавлення. Для дослідження сучасного харчування доцільно використовувати анкетування, яке охоплює найбільш важливі питання: щоденний режим і раціон, дотримання заборон й обмежень, кількісне співвідношення споживання продуктів рослинного і тваринного походження, а також риби, ставлення до імпортованих продуктів і т. ін.

Отже, як засвідчує викладений фактологічний матеріал, експедиційне дослідження головних ділянок традиційної матеріальної культури (будівництва, одягу та їжі) – багатоаспектний науковий процес, який успішно можуть подолати лише ті етнологи, які заздалегідь глибоко засвоїли доробок своїх попередників, а також загальні й специфічні методичні вимоги та правила праці з об'єктами культури й носіями відповідної етнографічної інформації. Науково-пошукового успіху досягають також дослідники, які з дорученої ділянки народних знань розробили докладну програму-запитальник та окреслили магістральну лінію послідовного пошуку, виявлення та фіксації етнографічних джерел із закріпленої за ними теми (розділу, підрозділу), суворо дотримуються головної мети і конкретних завдань експедиційного заgonу.



Розділ 10.

ВИВЧЕННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ В ПОЛЬОВИХ УМОВАХ

Розглядаючи методику і практику дослідження господарських занять та матеріальної культури, інші аспекти науково-пошукової роботи етнологів в полі, ми частково торкнулись і означеного в заголовку питання. У цьому розділі викладені наукові засади та прийоми виявлення і фіксації первинних етнографічних матеріалів із тих ділянок традиційної духовної культури, які становлять окремі комплекси – світоглядних уявлень і вірувань, календарних і сімейних звичаїв та обрядів, народних знань.

10.1. Методичні засади дослідження світоглядних уявлень і вірувань

Традиційні уявлення і знання українців про навколишній світ, явища природи, людину, її зв'язок з природним і суспільним середовищем, повір'я, забобони і т. ін. виявляють органічну спорідненість із традицією народної свідомості. На цій складній і багатоаспектній сфері духовного життя народу позначилися нашарування різних історичних епох, сплелися елементи досвіду і фантастики, раціонального й ілюзорного. В. Гнатюк як великий знавець цієї сфери людського життя зазначив: "Наші давні предки були з огляду на віру пантеїстичні. Вони вірили, що весь світ, небо, повітря й уся земля заповнені богами та що вся природа жива, повна всякого дива, а в

ній усе думає й говорить нарівні з людьми та богами. На чолі світу стояли боги, що всім кермували; за ними тягнувся цілий ряд нижчих божеств та демонів, який старшим богам стояв до послуги; на кінці стояли люди, обдаровані надприродною силою, які могли не лише конкурувати з демонами та спорити з ними, але навіть примушували сповняти їх волю, коли сього вимагали обставини". Учений також категорично виступав проти всіляких "міфологічних фантазувань" і далекосяжних теоретизувань, що, на превеликий жаль, характерне для значної частини сучасних українських етнологів та фольклористів, наполягав на максимально повному зборі відповідного матеріалу з усієї етнічної території України.

Усе багатство народної міфології українців, об'єкт і предмет дослідження якої, фактично, і визначив В. Гнатюк, вірування іншого характеру, повір'я, забобони тощо етнолог може досягнути та опанувати лише в тому випадку, якщо буде добре обізнаний з *канонами та ритуальною системою офіційної релігії* — християнства. Саме поширення й утвердження християнства як світоглядної системи, боротьба християнської церкви проти дохристиянських вірувань і знань зумовили зникнення прадавніх за походженням богів та багатьох міфологічних персонажів, спричинили їхню видозміну і трансформацію, втрату пов'язаної з ними первісної семантики та ін. Коли церква була безсила перед народними звичаями і традиціями, вона вміло пристосовувалася до місцевих вірувань і культів. Скажімо, християнський пророк Ілля (його день відзначають 2 серпня) у народній традиції слов'ян, зокрема й українців, виступає повелителем грому, небесного вогню, дощу, а також спорадично покровителем урожаю і плідності худоби. Однак, як засвідчують незаперечні факти, у княжий період цими властивостями наділяли зовсім іншого бога — Перуна. Крім цього, у гуцулів був ще один "святий від блискавки" — Палій, якого святкували 9 серпня, щоб він не палив копиці з сіном. Отож, з'ясувавши місце християнських святих і пророків у традиційній світоглядній системі, їхню відмінність від богів і культових персонажів дохристиянського походження, дослідник може простежити загальну історію

розвитку релігійних світоглядних уявлень того чи іншого народу, визначити регіональні особливості та локальну специфіку відповідних вірувань і знань.

Сучасних народознавців найбільше цікавить демонологія, тобто, за В. Гнатюком, "нижчий ряд божеств і демонів", який досить активно побутує в народній свідомості українців і досі. Під час експедиційного збору фактичного матеріалу про *демонологічних персонажів* доцільно опитувати респондентів за вже апробованою схемою:

- назва, ім'я, інтерпретація;
- іпостась (антропоморфна, зооморфна чи фітоморфна істота, предмет, речовина, фантастична подоба та ін.);
- "соціальний статус" і зовнішній вигляд демонологічного персонажа: стать, вік, зріст, тілесні аномалії, одяг, головний убір тощо;
- атрибути та супутники демонологічного персонажа;
- взаємини демонологічного персонажа (кількісна характеристика, ієрархія та спеціалізація серед персонажів одного типу й відносини з іншими типами);
- локалізація, тобто місце його прояву чи проживання;
- час і передумови прояву демонологічного персонажа;
- його властивості, здатності, уподобання;
- його характерні знання, дії, звички;
- функції (шкодити, допомагати, карати) і предикати (ворожі чи опікунські дії, патронаж тощо) демонологічного персонажа;
- об'єкти, адресати та реципієнти дії демонологічного персонажа;
- комунікація з демонологічним персонажем;
- способи захисту від демонологічного персонажа чи його знешкодження.

В останньому випадку традиційні вірування можуть супроводжувати різні *магічні дії*, які етнолог має докладно описати у тій послідовності, в якій їх виконують, ще краще – зняти такі дії фотоапаратом чи відеокамерою. Очевидно, на фіксацію таких таємниць із духовного життя досліджуваного населення можна сподіватися лише в тому випадку, якщо народозна-

вещ працюватиме з обізнаними інформаторами, передовсім із тими місцевими мешканцями, яких вважають "чарівницями" чи "ворожбитами". Щоправда, як засвідчує досвід нашої польової роботи, такі люди дуже рідко й неохоче йдуть на тісний контакт із дослідниками. І все ж, навіть тоді етнолог має звернути на них особливу увагу, зокрема на їхній зовнішній вигляд, манеру поведінки, риси характеру, мову. Народні характеристики обдарованих надприродною силою та можливостями людей також є цінним етнографічним джерелом. До речі, найбільше про них можуть розповісти сусіди та близькі родичі.

Так чи інакше, але під час експедиційної роботи, зважаючи на предмет наукового зацікавлення, етнограф має дотримуватись загального неписаного правила — утримуватись від будь-яких привселюдних оцінок і коментарів щодо світоглядних уявлень та вірувань досліджуваної групи населення. Інакше потенційні інформатори, дізнавшись про ці оцінки, не співпрацюватимуть із дослідниками. Етнолог не може займатися пропагандою серед місцевих мешканців і нав'язувати їм свої світоглядні переконання та цінності, що теж неминуче призведе до відчуження респондентів. До слова: сучасні українські етнологи вже відчули на собі наслідки пропаганди, якою активно займаються і в містах, і в селах різні християнські сектанти. Принаймні, майже в кожному досліджуваному селі науковці змушені спершу доводити місцевим респондентам, що їхніми гостями є саме народознавці, а не агітатори нового для них віровчення.

У минулому в слов'ян багато *світоглядних уявлень і вірувань* було пов'язано зі святими місцями — з джерелами, деревами, каменями, горами, печерами, іншими цікавими об'єктами природи, а також із окремими об'єктами, створеними людськими руками (городищами, замками, культовими спорудами тощо). Якщо під час проведення експедиції дослідник виявляє таку народну святиню, її обов'язково слід відвідати, описати, сфотографувати чи зняти на відеокамеру, а серед населення зібрати якомога повнішу інформацію про неї (записати легенди, перекази, оповідання, пісенні твори тощо).

Релігійної тематики стосуються також *різні уявлення про надприродні, незвичайні події, явища, чуда*. Скажімо, в 20-х роках минулого століття у підрадянській Україні широкого резонансу набуло "Калинівське чудо" – паломництво до пам'ятного придорожнього хреста з Розп'яттям у с. Калинівка, що на Вінниччині. До спалаху цього руху призвела типова для початкового періоду розгулу більшовицьких антирелігійних акцій подія блюзнірства над сакральною християнською символікою: влітку 1923 р. безбожник стріляв у Розп'яття, у місці пострілу стала сочитися червона рідина, яка в народному загалі була потрактована як кров. Очевидно, набуті науковцем про зазначену й багато інших подібних подій та явищ етнографічні відомості (про соціальний стан і освітній рівень учасників події, про їхні міркування й особисті сподівання, про передбачення майбутнього свого народу тощо) теж проллють світло на деякі аспекти формування та розвиток традиційних світоглядних уявлень, вірувань, знань.

Сказане стосується *різних культових предметів* (масок, палиць тощо), які супроводжували окремі вірування та пов'язані з ними магічні дії. Часто магічними властивостями наділяли побутові предмети та засоби праці (віник, ніж, личаки, сокира, борона та ін.), а також сіль і самосійний мак ("видюк"). Отож етнолог має звертати увагу на названі та інші речові реалії, якщо прагне з'ясувати весь комплекс означеної у підзаголовку ділянки традиційної духовної культури. Нагадаємо: вивчаючи ті чи інші вірування, пов'язані з ними дії й атрибути, треба намагатись вивідати в інформаторів головне їх значення, тобто народну семантику і символіку. Лише належне знання останніх може запобігти поширенню в сучасній українській етнологічній науці різних кабінетних неоміфологічних тверджень і висновків.

Методи експедиційного дослідження світоглядних уявлень і вірувань традиційні – опитування носіїв етнічної культури, спостереження, *фото- та відеофіксація*. Особливо важливе значення мають спостереження етnologа, оскільки часто люди соромляться своїх поглядів і повір'їв, усвідомлюючи їхню несумісність із трибом сучасного життям, з думкою більшості

членів суспільства. Очевидно, багато вірувань можна підмітити лише впродовж тривалого вивчення традиційної культури і побуту певної групи населення, тобто під час стаціонарної експедиції. Працюючи безпосередньо з інформатором, дослідник має бути особливо тактовним, щоб якоюсь дією, міркуванням чи недоречним запитанням не образити його почуттів, не завдати йому душевного болю.

10.2. Методика і практика збору польових матеріалів про календарно-побутову та сімейну обрядовість

Однією з найдавніших форм духовної культури народу є звичаї та обряди. В обрядовості українців виокремлюють календарно-побутову та сімейну (родинну). Обрядів першого виду дотримувалися під час урочистого святкування початку чи закінчення певних календарних сезонів, тобто природних циклів — зими, весни, літа й осені. Другий вид обрядів тісно пов'язаний із громадським осмисленням важливості події в житті людини чи родини. Сімейні обряди супроводжують громадське відзначення уродин, весілля та похорону.

Кожний із цих видів обрядовості пройшов складний і довготривалий шлях становлення та розвитку. Тому вже під час наукової підготовки до експедиції етнолог-початківець зобов'язаний зважити на кілька важливих моментів, які безпосередньо стосуються обох зазначених систем традиційної духовної культури.

По-перше, вивчаючи календарно-побутову обрядовість, звертають увагу на те, що наприкінці ХІХ — у ХХ ст. вона відзначалася багат шаровістю, тобто становила сукупність компонентів та елементів різного походження — землеробських, скотарських, мисливських, рибальських, пасічницьких тощо.

По-друге, для календарно-побутової обрядовості характерні різні мотиви і пов'язані з ними обрядодії: виробничо-

господарські, поминальні, оберегово-захисні й очищувальні, шлюбно-еротичні та ін.

По-третє, на характер і структуру календарно-побутової обрядовості українців вплинула зміна календаря; спершу людина вела відлік часу за Місяцем, відтак за Сонцем. Структура календарної обрядовості також змінювалася через впровадження офіційних календарів — Юліанського і Григоріанського. І все ж, майже до початку ХХ ст. головне значення для хлібороба мав аграрний календар (див. розділ 8).

По-четверте, використання різних систем відліку часу спричинило зміщення окремих календарних свят, а заодно й пов'язаних із ними багатьох елементів чи навіть комплексів обрядодій. Скажімо, багато хліборобських обрядів, звичних для традиційних різдвяно-новорічних свят ХІХ — початку ХХ ст., у середньовіччі українські селяни виконували з приходом весни.

По-п'яте, упродовж довготривалого історичного розвитку цієї форми духовної культури, а також внаслідок дії деяких зазначених вище причин, відбулася підміна багатьох первісних образів і символів. Особливо на цей процес вплинуло поширення й утвердження в Україні християнства.

Складний і тривалий шлях становлення та розвитку пройшла й обрядовість другого виду — родинна (сімейна). Найбільших змін вона зазнала за останніх п'ятсот років, коли в повсякденне життя українців стала активно втручатися церква. Саме з поширенням церковного вінчання змінилася схема руху почту молодого по наречену: якщо в давнину ця схема мала будову одного кола руху (зі свого дому → в дім нареченої → у свій дім із дружиною), то наприкінці ХІХ ст. майже скрізь в Україні вона мала вигляд подвійного кола руху поїзда жениха (з дому нареченого → в дім нареченої → разом із нареченою до церкви → в дім нареченої → повернення до свого дому → знову з почтом зі свого дому → в дім молодої → повернення у свій дім із дружиною). За цей же час суттєво змінилася під впливом християнської церкви родильна і похоронна обрядовість.

* Попри це обряди як явище людського життя відзначаються значною консервативністю. Члени етнічних спільнот вико-

нують їх навіть тоді, коли такі обряди вже втратили первісний зміст і значення. Наприклад, і нині шлях молодого до дому нареченої перепиняє дружина молодої (на вулиці чи перед входом у приміщення), але робить це вона задля розваги — щоб виторгувати у молодого якомога більше гарячого трунку.

Оскільки зазначені вище види обрядовості дуже різні за характером, функціональною спрямованістю та походженням, їх *заздалегідь ділять на групи*, тобто за кожним із членів експедиції закріплюють тему (розділ, підрозділ). Скажімо, відомості про обряди певних календарних сезонів (зими, весни, літа й осені) можуть збирати окремо аж чотири етнологи. Водночас вивчаючи, наприклад, присутні у різдвяно-новорічній обрядовості атрибути хліборобства (сніп, солома, сіно, кутя, хліб тощо), які тісно пов'язані із зажинками та обжинками, дослідник має звернути увагу й на компоненти літніх і осінніх звичаїв та обрядів. Одного з народознавців можуть цікавити лише аграрні мотиви в календарній (сімейній) обрядовості, іншого — поминальні, ще іншого — шлюбно-еротичні тощо. Отже, у кожному з цих випадків об'єкт наукового зацікавлення кількох народознавців однаковий, а предмет їхнього польового дослідження — різний, що, безперечно, позитивно вплине на кінцевий підсумок — забезпечить максимальну повноту й достовірність набутих під час експедиції етнографічних матеріалів про цю складову традиційної духовної культури.

Під час фіксації етнографічних відомостей про календарно-побутову та родинну обрядовість доцільно *дотримуватись послідовності виконання ритуальних дій*. Скажімо, одитуючи інформаторів про їхнє власне весілля, спершу з'ясовують питання, які стосуються кількох передшлюбних етапів (запрошення коровайниць, розчинення, змішування та випікання короваю, запрошення на весілля гостей, вінкоплетення, прибирання гільця-деревця та короваю, розплітання коси молодої, обмін подарунками між "князем" і "княгинею" тощо). Відтак докладно з'ясовують усі звичаї та обрядодії, яких дотримувались у день шлюбу (переважно в неділю), — сповідь заручених у церкві, посад молодого (молодої) в рідному домі, церковний шлюб, посад молодих у домі молодої після вінчання, від'їзд

молодого до дому, похід молодого по молоду, посад молодих у домі молодої, обмін подарунками між двома родами, обдарування молодої, розподіл короваю, покривання молодої, переїзд молодої в дім чоловіка, весільна гостина в домі нареченого, перша шлюбна ніч. Очевидно, що в минулому в різних історико-етнографічних регіонах та районах України зазначені й інші етапи власне весільних звичаїв та обрядів відзначалися певною локальною специфікою, що й має бути предметом підвищеної уваги дослідника. Крім цього, етнолог зобов'язаний якомога докладніше з'ясувати в інформатора *функцію кожного учасника ритуального дійства*, а також *призначення різних атрибутів*, які супроводжували той чи інший обрядовий акт.

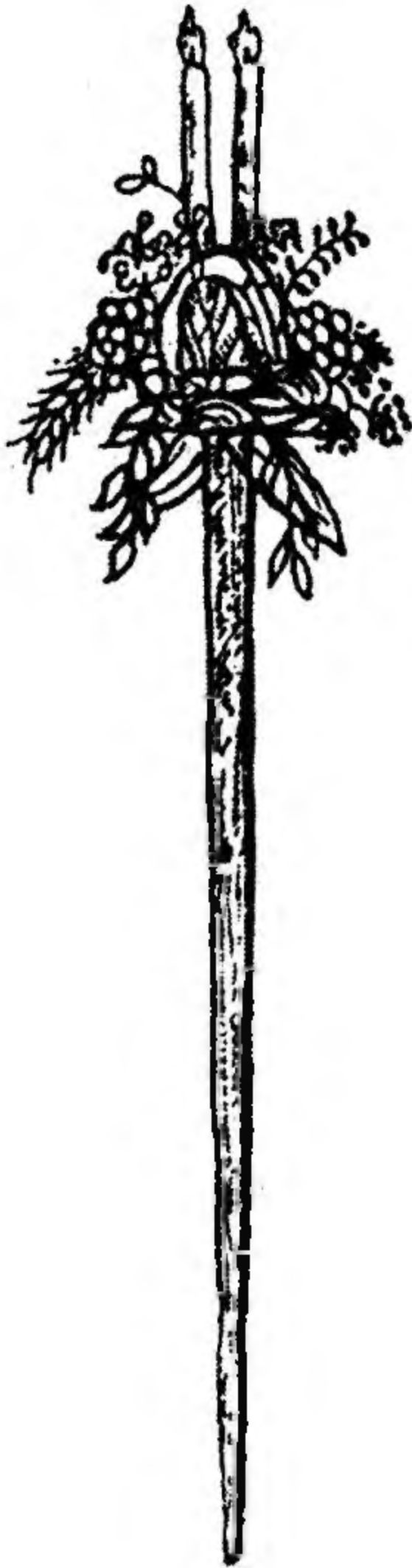


Рис. 31. "Шабля" — атрибут весілля із с. Землянка Глухівського повіту (за П. Литвиною-Бартош)

Вивчаючи календарно-побутові та сімейні обряди, найкраще спостерігати їх у дії, оскільки навіть найбільш докладна розповідь не може гарантувати, що респондент згадав усі відомі йому нюанси і деталі. Якщо передбачається спостерігати обряд в дії, то, за рекомендацією Г. Громова, хід спостережень доцільно спланувати заздалегідь, тобто скласти своєрідний план-«сценарій». За багатокомпонентними та багатоетапними обрядами (наприклад, за весільними чи похоронними) спостереження мають вести одночасно два-три дослідники, які обирають місця праці так, щоб можна було охопити якомога більше учасників обрядових дій. Тоді кожний із науковців описує лише те, що бачить, а результати спостережень об'єднують уже після завершення експедиції. До речі, ніні, при доступності сучасних технічних засобів, бажано не описувати велелюдні й багатоетапні обряди, а знімати за до-

слідження мають вести одночасно два-три дослідники, які обирають місця праці так, щоб можна було охопити якомога більше учасників обрядових дій. Тоді кожний із науковців описує лише те, що бачить, а результати спостережень об'єднують уже після завершення експедиції. До речі, ніні, при доступності сучасних технічних засобів, бажано не описувати велелюдні й багатоетапні обряди, а знімати за до-

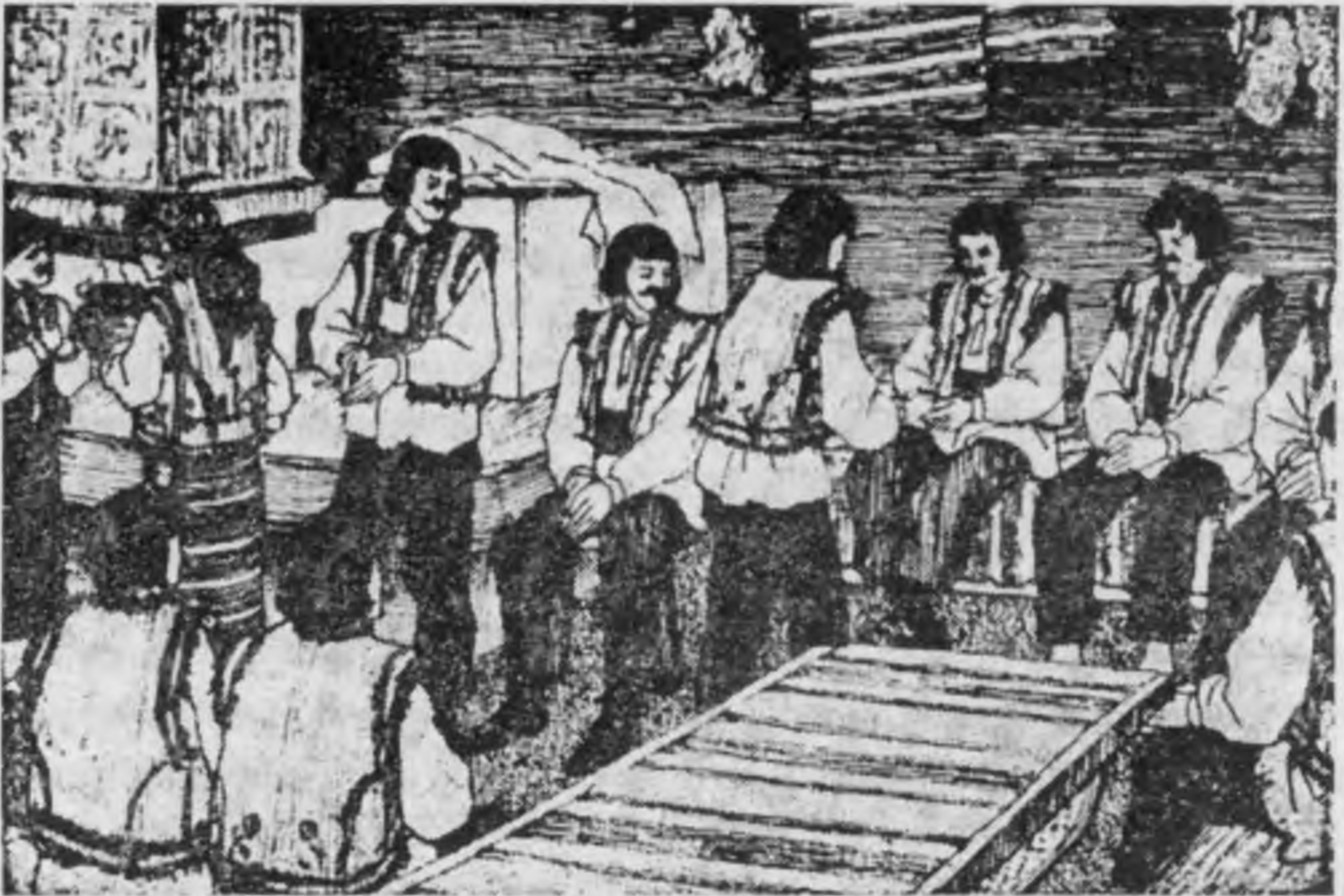


Рис. 32. Похоронна гра "перстенець" (рис. Ю. Панькевича)

помогою відеоапаратури, що дасть змогу зафіксувати навіть малопомітні для ока моменти та сюжети. Водночас, плануючи опис та відеофіксацію обрядового акту заздалегідь, дослідник не може втручатися в дії його учасників, тим більше вимагати від них виконання невластивих для їхнього ритуалу елементів. Інакше такі етнографічні матеріали втратять усяку наукову цінність.

Традиційні календарно-побутові та родинні обряди завжди супроводжували *пісні, ігри, танці* тощо. Всі ці компоненти обрядовості треба фіксувати, обов'язково зазначаючи їхнє місце в обряді та час виконання. Скажімо, пісню "Ой дай, мати, масла, / Я ж тобі корови пасла, / Гонила на росу — / Дай масла на косу" на весіллі часто співали двічі — під час розчісування коси та завивання молодої. Сказане стосується багатьох інших зразків усної народної творчості, які нині доцільно записувати теж лише за допомогою аудіотехніки.

Досліджуючи ігри як невід'ємний компонент багатьох народних обрядів, звертають увагу на кількісний склад учасників, їхній вік і стать, на початок, тривалість та завершення гри,

а також на жеребкування як "прелюдію" початку ритуалу дорослих чи розваги дітей. Скажімо, сільські діти здійснювали жеребкування по-різному, але найчастіше за допомогою палиці. В одних випадках палицю закидали на віддаль, в інших — усі гравці перехоплювали її правою рукою знизу догори, поки вона не закінчиться, тобто відповідна палиця була своєрідною "міркою" (мірою). Учасник, на якому закінчувалося жеребкування, зазвичай і починав гру. Але найулюбленішою формою жеребкування серед дітей були лічилки на зразок "Раз, два, три, чотири, п'ять — вийшов зайчик погулять"

або: "Квіндер, віндер, жаба, / Огна, дуна, рець, / Квіндер, віндер, жець".

До речі, знавці дитячого фольклору давно зауважили, що серед лічилок значну частину становлять лічилки-абракадабри, причому часто вони містять іншомовний рахунковий ряд. Очевидно, такі народні твори є важливим джерелом не лише для дослідження ігор, зокрема і як невід'ємного компонента календарно-побутових та сімейних звичаїв і ритуалів, а й стосовно з'ясування етнокультурних зв'язків між українцями та представниками інших етнічних спільнот, їхнього ставлення до чужоземців тощо.

Загалом же в іграх часто зберігаються в тій чи іншій формі пережитки. На думку багатьох сучасних культурологів та прихильників культурної антропології, гра є першопочатком фор-

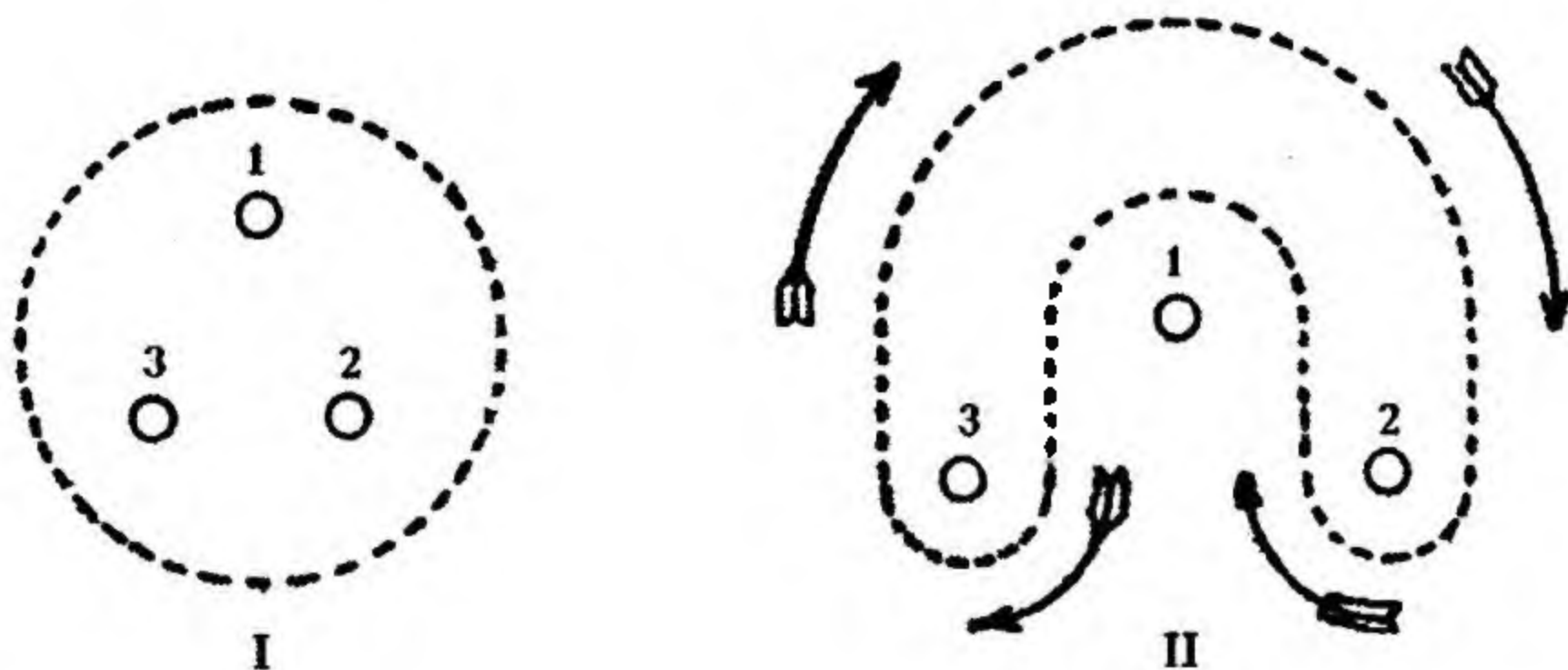


Рис. 33. Схематичне зображення дитячої гри "Котячий замок".

I — II: 1 — 3 — хлопчики; штрихові лінії — розташування і рух дівчат
(за І. Гомиком)

мування культурного надбання людини, а ритуал, з яким вона міцно пов'язана, похідним явищем усього ігрового буття. Так чи інакше, але гра є добровільною дією або заняттям, що відбувається в конкретно-часових і просторових межах за вільно прийнятими, але несталими правилами. Тому збираючи відомості про ігри, які супроводжували традиційну обрядовість, етнолог має завжди пам'ятати і про цей чинник.

Як і більшість комплексів духовної культури, ігри найдоцільніше описувати за послідовністю розгортання дій, обов'язково зазначаючи місце та ігрову функцію кожного учасника, використання супровідних предметів-атрибутів тощо. Особливу увагу треба звернути на правила гри. Важливе наукове значення має складена дослідником графічна схема розміщення та руху учасників розваги. Якщо гру дорослих чи дітей вивчають у дії, то весь ігровий сюжет чи головні ігрові моменти треба зняти за допомогою фото- та відеотехніки. До слова: з цією метою під час стаціонарної чи маршрутної-кущової експедиції народознавець може спеціально організувати групу дітей (дорослих), які охоче продемонструють йому свої найулюбленіші ігри, передусім місцевого походження.

Зважаючи на специфіку такого виду традиційної духовної культури, як танці, їх вивчають переважно професійні етномузикознавці. Етнологи найчастіше співпрацюють з ними під час проведення масштабних комплексних історико-етнографічних експедицій. Скажімо, сучасних українських музикознавців (Є. Єфремова, Ірину Клименко) активно залучали до постчорнобильських польових досліджень у радіоактивно забруднених зонах Середнього Полісся.

Загалом же достатня кількість зібраних етнографічних матеріалів про традиційні календарно-побутові та сімейні обряди є сприятливим чинником не лише для з'ясування шляхів формування, етапів історичного розвитку і трансформації кожного з цих видів духовної культури в нову та новітню епохи, але й для реконструкції доісторичного минулого народу, зокрема специфіки його господарського укладу, громадського та сімейного життя, народних знань і вірувань.

10.3. Методика і практика дослідження народних знань

В умовах натурального і напівнатурального способу господарювання жодна спільнота не могла обійтися без спеціальних знань, набутих упродовж багатолітньої трудової діяльності та спілкування з навколишнім середовищем. Систему традиційних знань сучасні етнологи поділяють на кілька видів: народний календар і метеорологія, народна астрономія, математика та метрологія, народна медицина і ветеринарія, народні професійно-виробничі знання тощо. Про методику польового дослідження деяких із них (народного календаря та виробничо-господарських знань) уже йшлося в попередніх розділах. Зупинимося докладніше на вимогах і правилах щодо збору етнографічних відомостей з метеорології, традиційної медицини та ветеринарії і народної метрології.

Народна метеорологія — одна з найдавніших галузей народних знань, що обіймає систему прикмет, раціональних спостережень і достовірних передбачень про погодні умови на близький чи віддалений час. Водночас народна метеорологія включає цілу низку забобонів, пов'язаних із релігійними уявленнями людей.

Серед традиційних метеорологічних прикмет і спостережень звертають увагу передусім на *короткотермінові передбачення погоди*, які в народі визначали за різними прикметами. Останні доцільно заздалегідь згрупувати за видами, що полегшить опитування інформаторів і забезпечить системність дослідження. Зокрема, схема відповідного опитування може мати такий вигляд:

- передбачення погоди за небесними світилами — сонцем, місяцем і зорями;
- передбачення погоди за вітром, хмарами, виглядом небосхилу;
- передбачення погоди за станом води, виглядом снігу, льоду;



- передбачення погоди на основі спостережень за рослинами і деревами;
- передбачення погоди на основі спостережень за поведінкою тварин, птахів, бджіл і комах;
- передбачення погоди на основі особистого самопочуття людини.

Однак цими групами прикмет короткотермінові метеорологічні передбачення не обмежуються. Часто зміну погоди селяни прогнозували за іншими прикметами: за гігроскопічними предметами (сіль, цукор) або тією сільськогосподарською продукцією, що має здатність вбирати вологу, внаслідок чого змінює розміри, форму, стан загалом (збіжжя, солома, сіно); за інтенсивністю вогню в печі та виходом диму із хатнього димаря ("Дим із комина йде вгору — то це на гарну погоду, а як лягає, розстилається — буде негода"), за попелом, жаром у печі чи грубці тощо. Значне місце у народних метеорологічних передбаченнях посідали й посідають досі спостереження за веселкою (райдугою).

Окремо звертають увагу на традиційні *довготривалі метеорологічні передбачення*, які для сільського господаря мали неабияке значення. Принаймні саме з ними хлібороби пов'язували врожайність злакових і бобових культур, городини та садовини в поточному і наступному роках, а також приплід худоби. Найчастіше практикувалося передбачення погоди на всі пори року наступного року за чотирма фазами грудня: перша — на весну, друга — на літо, третя — на осінь, четверта — на зиму. Особливо тісно пов'язували передбачення погоди з різдвяно-новорічними святками та іншими пам'ятними днями зимового циклу. У гуцулів основним для визначення погоди і врожаю на рік вважали день 14 вересня — свято Семена Стовпника. Крім цього, дванадцять днів після цього дня вказують погоду на всі дванадцять місяців року, причому перша половина кожного дня — на першу половину відповідного місяця, а друга половина дня — на другу половину місяця.

Отже, вивчаючи довготермінові метеорологічні передбачення, етнолог має спершу з'ясувати у респондентів конкретні місяці та дні, коли робили відповідні прогнозування у дослі-

джуваному етнографічному районі чи в окремому населеному пункті, а вже потім фіксувати пов'язані з цими місяцями і днями етнографічні відомості.

Довготривалі метеорологічні завбачення та урожайність культурних рослин часто пов'язували й з іншими явищами природи. Скажімо, про наступну ранню чи пізню осінь або зиму судили за часом появи деяких видів грибів, а багатий урожай на гриби вважався ознакою поганого врожаю на хліб. Водночас, намагаючись гарантувати врожай та уникнути небажаних погодних явищ, селяни широко послуговувалися магічними обрядовими засобами, численними табу й обмеженнями щодо певних робіт у відповідні дні. Так, під час засухи українці, як і інші слов'яни, виконували різні за характером обряди викликання дощу: копали та орали дорогу, орали річку, обливали водою вагітних жінок, руйнували могили нечистих покійників чи поливали їх водою тощо. Як і у випадку з польовим дослідженням традиційних світоглядних уявлень і вірувань, такі *магічні дії* доцільно фіксувати за допомогою фото- та відеотехніки.

Майже в кожному селі проживали *знавці-метеорологи*, які вели спеціальні щоденники спостережень за погодою і були добре обізнані з цією цариною народного досвіду. Тому під час експедиції етнолог повинен *знайти* та *опитати* передусім народних метеорологів, а за наявності у них щоденників — якомога докладніше їх опрацювати. Найдоцільніше метеорологічні записи сільського прогностика погоди *сфотографувати*, що, з одного боку, суттєво зекономить час праці дослідника, з іншого — забезпечить неабияку наукову цінність виявленого джерела. Етнолог має звернути увагу також на зовнішній вигляд, манеру поведінки, риси характеру, мову тощо респондентів, які вміли відвертати стихійні природні лиха (бурю, град). У народі їх називають переважно "градівниками" чи "хмарниками". Науковий інтерес становить *усна народна творчість* (перекази, народні оповідання) про цих людей, передовсім про конкретні життєві випадки, пов'язанні з їхньою метеорологічною практикою та досвідом. Багату метеорологічну інформацію містять народні прислів'я і приказки: "Якщо на Стрітєння

півень води нап'ється, то до Юрія віл напасеться", "Покрова покриє як не листом, то снігом" та ін.

Традиційна медицина і ветеринарія об'єднує комплекс рецептів і прийомів лікування різних недуг, що формувався у народному середовищі впродовж багатьох століть і тисячоліть.

Спектр експедиційного етнографічного дослідження цієї ділянки народного досвіду надзвичайно широкий, а тому обмежимося лише найважливішими методичними вказівками та порадами. Уже під час наукової підготовки до мандрівки етнолог має заздалегідь обрати *схему опитування респондентів та фіксації польових джерел*. Передусім бажано визначити основне коло хвороб, які лікували традиційними методами. Дехто з етнологів навіть складає *реєстр недуг*, що надає дослідженню системності. Під час опитування носіїв етнічної культури обов'язково фіксують *народні назви* різних хвороб, зазначаючи заодно їх відповідники з сучасної офіційної медицини. Особливу увагу звертають на *традиційні уявлення та вірування щодо походження різних недуг* залежно від впливу на людину небесних світил (місяця), природно-атмосферних явищ (вітру, граду, блискавки, грому, води), злих сил (нечистого, лихого), інших людей ("од дання", "од поганого ока") тощо. Наукову цінність становлять також набуті народознавцем відомості про сутність хвороб та персоніфікований вигляд деяких із них, зокрема епідемічних (малярія, холера, чума, тиф та ін.). У побутовій медицині українців персоніфіковано уявлялися також хвороби нервово-психологічного характеру (переляк, епілепсія тощо). Загалом же раціональні та ірраціональні уявлення про природу недуг спричиняли й відповідні методи та засоби їх лікування.

Серед раціональних народних лікувальних засобів етнологи найчастіше виділяють три види — *рослинного, тваринного і мінерального походження*. Оскільки кожний із них відзначається властивими лише для нього специфічними характеристиками, то під час збору польового етнографічного матеріалу дослідник також дотримується певних вимог і правил. Зокрема, описуючи фітотерапевтичні засоби, народознавець має зважати на кілька ключових моментів:

- народна назва лікарської рослини (куща, дерева). До речі, фіксуючи під час експедиції народні назви зілля, етнологіві-початківцю можуть стати в нагоді різні сучасні видання довідкового характеру, наприклад, праця Григорія Смика "Корисні та рідкісні рослини України: Словник-довідник народних назв" (Київ, 1991);
- складові зілля (куща, дерева), які використовуються для лікування конкретної недуги — корінь, стебло, листя, цвіт, плоди, сік тощо;
- місце заготівлі трав, а також цвіту, плодів, соку чи кори кущів (дерев);
- час (пора доби, день, місяць) збору зілля певного виду;
- магичні дії і народні замовляння, які виконують під час заготівлі засобів фітотерапевтичного походження;
- місце і тривалість сушіння зібраних лікарських засобів;
- народні приписи приготування із зілля лікувальних препаратів.

Особливо скрупульозними і точними мають бути відомості про традиційні приписи приготування ліків із трав, у яких зазначають назви складників, їх пропорції (якщо такі існують), спосіб приготування та порядок вживання готового препарату (див. *додаток 10*). Усе сказане стосується також народних лікувальних засобів тваринного і мінерального походження.

Поряд із раціональними засобами в народній медицині українців помітне місце посідали магичні (ірраціональні) методи лікування, які дослідники поділяють на кілька видів: катарсисна (очищувальна), контактна, парціальна, імітативна, вербальна (словесна) магія. Щоправда, кожний із цих видів рідко коли виступав у чистому вигляді, всі вони, як звичайно, перепліталися між собою, дуже часто поєднуючись із раціональними лікувальними засобами.

Одним із найпоширеніших видів лікувальної магії була вербальна магія, в якій, окрім дій, чільне місце належало слову — *замовлянню (примовці)*. Фіксуючи прадавні за походженням словесні формули, етнолог повинен пам'ятати: за народними світоглядними уявленнями, замовляння втрачає силу, якщо

забути або опустити що-небудь із його змісту. Із огляду на це, найкраще фіксувати замовляння за допомогою сучасних *технічних засобів* (аудіоапаратури). Крім цього, доцільно працювати лише з обізнаними з цією галуззю традиційних знань інформаторами – з “професійними” народними лікарями (“шептуха”, “знахар” тощо). Це саме стосується інших спеціалістів з народної медицини – “костоправів”, “кровопускателів”, хірургів-дантистів. Словом, найповніші та найбільш достовірні відомості про лікування різних недуг народними методами можна отримати передусім у тих респондентів, які займалися ними в минулому або займаються й досі, добре обізнані з секретами лікарських засобів, часом проведення терапевтичних заходів тощо.

Українці часто застосовували як раціональну основу народних лікувальних методів масаж, особливо при опущенні внутрішніх органів. Найчастіше цим засобом лікували так званий золотник (“враз”). Прийоми масажу, як і лікування недуг за допомогою вербальних формул та магічних дій, доцільно *зняти на відеоносії або зафіксувати їх за допомогою фототехніки*.

Оскільки у народній ветеринарії застосовували переважно ті ж засоби і методи, що й у народній медицині, то під час збору польового етнографічного матеріалу про цю галузь традиційних знань дотримуються аналогічних вимог і правил.

Народна метрологія – галузь народних знань, пов'язана з визначенням фізичних параметрів довкілля і предметів, що побутують у ньому.

Уже під час наукової підготовки до експедиції етнолог має з'ясувати основні ділянки виробничо-господарської діяльності і щоденного побуту, де найчастіше користувалися різними метричними мірами. Водночас доцільно *скласти реєстр традиційних засобів, за допомогою яких вимірювали в минулому*. Серед них найдавнішими були *частини тіла, різні грібні предмети* (дерев'яні палиці, камінці, квасоля, біб тощо), *знаряддя праці та побутові предмети* (плуг, коса, відро, коновка, весло тощо).

✱ Вивчаючи пов'язану з цими засобами традиційну метрологію, треба насамперед звернути увагу на те, в яких саме

випадках селяни визначали за їхньою допомогою довжину чи місткість. Скажімо, подекуди в Україні існували такі оригінальні міри довжини, як "палку закинути" (Полісся), "кидь" (Слобожанщина) та ін. Площу земельної ділянки вимірювали за обсягами виконання окремих видів хліборобських робіт упродовж певного часу ("день орати", "день косити"), а обсяг виробленої сільськогосподарської продукції, скажімо, збіжжя — за кількісними народними показниками ("копа" — 60 снопів, "півкопи" — 30 снопів тощо). Завантажена певним видом продукції підвода також була народною мірою ("фіра збіжжя", "фура дров"). Очевидно, що в кожному з таких випадків дослідник не може ігнорувати й офіційних одиниць виміру — "десятина", "морг", "гектар" тощо.

І все ж, найчастіше українці, як і інші етноси, користувалися в минулому антропометричними за походженням мірами довжини, тобто брали за основу частини тіла та елементарно прості рухи рук людини. Наприклад, серед будівничих Полісся

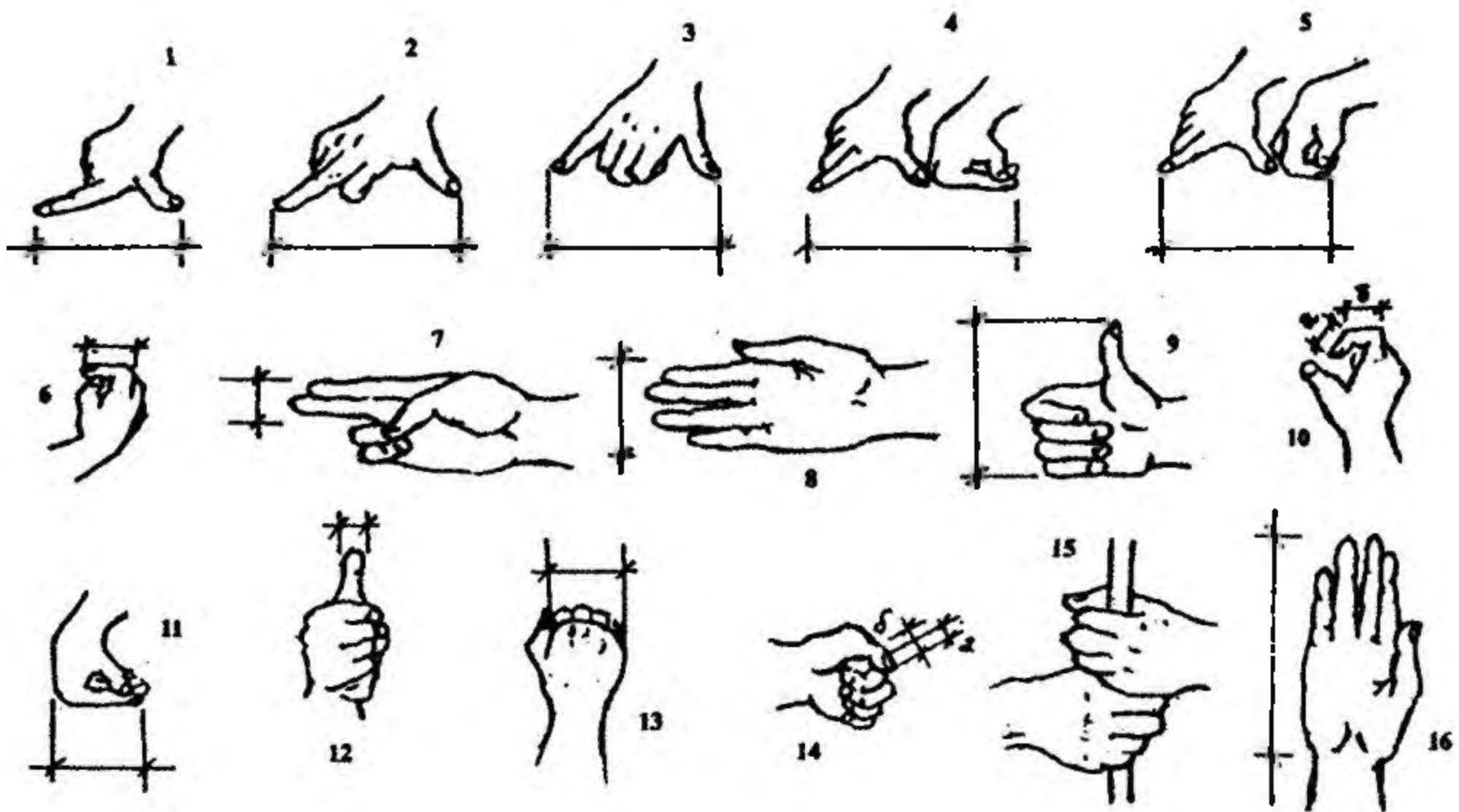


Рис. 34. Народні антропометричні міри: 1 — "мала п'ядь" ("чверть"); 2 — "велика п'ядь"; 3 — "на всю п'ядь"; 4 — півтори "малої п'яді"; 5 — "мала п'ядь" з чвертю (п'яді); 6 — "вершок"; 7 — "вершок"; 8 — "долонь"; 9 — "корх з вершком"; 10 — "неповний палець" (а + б); 11 — "повний палець"; 12 — "дуйм"; 13 — "щиколотка" ("корх"); 14 — а) "нохоть", б) "півнохтя"; 15 — спосіб виміру "корхами"; 16 — міра, яку ототожнюють з "малою п'яддю" (за Р. Радовичем)

побутували такі міри довжини, як "сажень", "локоть", "п'ядь", "корх", "щиколотка", "долонь", "повний палець", "неповний палець", "палець", "вершок", "нохоть". Як з'ясував Р. Радович, інші метричні міри, які різними способами проникали в народну метрологію ("грецький фут", "аршин", "метр" тощо), на місцевому народному ґрунті репродукувалися за допомогою цих первісних мір. Аналогічні міри довжини часто застосовували ткалі. Водночас у ткацькій справі послуговувалися лише для цього виду домашнього промислу притаманними одиницями виміру: "чисниця" (три нитки), "пасмо" (10 чисниць), "півмітка" (20 пасом) та ін.

Серед найдавніших за походженням народних вимірів місткості побутували такі, наприклад, як "пригорщі", "жменя", "ковток". Під час вимірювання сипких матеріалів користувалися й іншими народними одиницями. Зокрема, зерно міряли "міркою", "лантухами", "корцем", тобто дерев'яним чи гончарним посудом відповідного об'єму. Існували також народні одиниці виміру рідких речовин. Скажімо, гуцули міряли молочні продукти за допомогою дерев'яних "бербениць", "півбербениць", "міртуків", "галет", а горілку – "квартами" (250 г), "порціями" (100 г), "кілішками" (25 г).

Загалом же, вивчаючи народну метрологію, доцільно опитувати тих респондентів, які більшість свого життя спеціалізувалися в певній ділянці господарської діяльності чи традиційного промислу. З'ясовуючи антропометричні міри довжини, етнолог не може обмежуватися лише фіксацією вербальної інформації, кожному з них він має ще *відтворити графічним способом* у польову зошиті чи на аркуші паперу стандартних розмірів, причому у присутності опитуваного носія етнічної культури. За наявності дерев'яного чи гончарного посуду як одиниці виміру сипких матеріалів і рідин його *фотографують, зарисовують та обмірюють* згідно з прийнятими в етнологічній науці правилами і вимогами. Це саме стосується інших народних вимірювальних предметів.



Розділ 11.

ЗБІР ЕТНОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ ПРО СУСПІЛЬНІ СТОСУНКИ

Етнос як універсальна історична система — складна за структурою спільнота. Окрім суто проміжних етнічних одиниць, до яких належать етнографічні групи та субетноси, віддавна її члени групувалися також за адміністративно-територіальним принципом — у громади. Найменшою одиницею громади завжди була сім'я. Кожна з цих інституцій є предметом наукового зацікавлення істориків, економістів, правників, соціологів, демографів та інших фахівців гуманітарного профілю. Традиційну українську сільську громаду і сім'ю вивчають також етнологи, а збір первинного етнографічного матеріалу про них належить до пріоритетних завдань польової етнографії.

11.1. Методичні засади етнографічного дослідження громади та громадського побуту

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. членами традиційної української сільської громади були всі люди, які народилися й проживали в рідному селі, а також особи, які поселилися і мали в ньому постійне місце праці — вчителі, священники та ін. На думку сучасних народознавців, громада — категорія духовна, хоча співжиття її членів завжди мало матеріальну основу. Саме тому коло питань, на якому зосереджується дослідник під час експедиції, досить широке й різнопланове. Загалом громада і громадський побут становлять для сучасних етнологів науковий інтерес із трьох головних причин.

По-перше, пережитки у сфері громадського співжиття, що подекуди побутують і досі, проливають світло на відносини у сільській громаді в минулому, зокрема й у доісторичний період. Принаймні, відповідні етнографічні джерела про них є важливим підґрунтям для реконструкції соціального розвитку різних людських спільнот.

По-друге, для громадського побуту проміжних етнічних одиниць, передусім етнографічних груп, дуже часто характерна локальна специфіка. Особливо це стосується правових та морально-етичних норм громадського співжиття. Набуті етнологом польові етнографічні відомості про локальну специфіку традиційного побуту громадської інституції важливі для простеження етапів історичного розвитку таких спільнот та їхньої традиційної культури. Скажімо, в минулому відгінне скотарство побутувало й на теренах Полісся, й на Півдні України, однак так званий полонинський хід як громадське свято відзначали лише гуцули.

По-третє, дослідження традиційних громадських стосунків в українців актуальне також для сьогодення. Зокрема, важливу складову сучасних суспільних відносин становлять моральні й етичні погляди, норми поведінки в громадських місцях тощо. Їх глибоке знання корисне для етнологів, оскільки вони безпосередньо працюють з носіями народних традицій.

До продуктивного й повноцінного польового дослідження громади та громадського побуту етнолог готується заздалегідь. Хоча б тому, що громада — це не застигле явище, а динамічна система, в якій взаємодіяли, уживалися, протидіяли явища різних історичних періодів. Під час фіксації етнографічних відомостей про неї слід дотримуватись певної послідовності, яка, залежно від головної мети і завдань науково-пошукової роботи, може бути різною. Для наочності пропонуємо власну схему її вивчення під час експедиції.

За *структурою* сільська громада — це неоднорідна інституція, оскільки і в минулому, і нині вона складається з менших спільнот, об'єднаних за певними інтересами, зв'язками, навичками. Одні з них постійні чи менш-більш сталі (родинні, конфесійні, сусідські), інші — тимчасові (заробітчанські, пастуші

тощо). Традиційні сільські громади в Україні спиралися переважно на зв'язки малих спільнот — на родину та сусідів, тобто у громадському житті превалювали родинні та сусідські зв'язки. Перші з них досить чітко виявляються у заселенні однокімнатними сільських вулиць, кутків, хуторів, зокрема в низинних районах України. Скажімо, абсолютну більшість сучасного с. Левковичі Овруцького району Житомирської області становлять мешканці, які носять два прізвища — Левковичі та Невмержицькі. У минулому ці прізвища були характерні для двох сусідніх поселень, які злилися в одне село лише нещодавно, приблизно століття тому. Натомість у гірських районах України домінували сусідські зв'язки.

Важливе місце в структурі сільської громади посідали й посідають досі церковні об'єднання. На особливу увагу заслуговують відповідні об'єднання тих населених пунктів, де діє кілька церков одночасно (Українська Греко-Католицька Церква й Українська Православна Церква Київського Патріархату, Українська Автокефальна Православна Церква та Українська Православна Церква Московського Патріархату). Це саме стосується окремих етнічних (національних) груп у селах з поліетнічним населенням (українсько-угорським, українсько-польським та ін.).

У межах сільської громади діяли різні виробничо-господарські та професійні об'єднання (землеробські, пастуші, рибальські, гончарні тощо), а також статево-вікові (парубочі, дівочі, дитячі), які теж заслуговують на увагу з боку народознавця під час наукової мандрівки.

Загалом, досліджуючи структуру традиційної української громади, етнолог має з'ясувати характер кожного з цих об'єднань, звичаї і правила їх організації, взаємовідносини між спорідненими і відмінними групами тощо.

Дослідження *громадського самоврядування* — ще одна важлива складова наукової польової роботи етnologa. Як відомо, в різні історичні періоди в Україні найвищим керівним органом сільської громади був схід ("віче", "копа"). Завдання науковця полягає в тому, щоб якомога докладніше з'ясувати у носіїв інформації нюанси, що стосуються організації суспільного

життя: про повноправних учасників сільського сходу і коло питань, які вони розглядали на зібранні, про способи прийняття рішень та їх реалізацію на практиці, про виборних посадових осіб, їхні права й обов'язки, про розподіл обов'язків між односельчанами для виконання різних громадських робіт і заходи впливу щодо порушників громадського співжиття, про значення для співгромадян суспільної думки (позитивної чи негативної) тощо.

Наступний етап польового дослідження — з'ясування *виробничо-господарської діяльності* громади, яка завжди базувалася на колективній власності на засоби виробництва. Часто громада володіла різним спільним майном. Тому під час експедиції етнолог має випитати у носів етнічної культури відомості про те, що саме було колективною власністю та перебувало у спільному користуванні громади наприкінці ХІХ — у 20 — 30-х роках ХХ ст.: земля сільськогосподарського призначення, лісові масиви, водойми, культові споруди (церква, дзвіниця), господарські (комора, крамниця та ін.) чи промислові (водяний млин, вітряк, олійниця, фолюшня) будівлі, запаси збіжжя чи полотна, каса взаємодопомоги тощо. Наголосимо: усна інформація про громадську власність може бути різною за характером. Скажімо, про володіння громадою певними земельними угіддями засвідчують навіть мікротопоніми, зокрема на зразок "Громадське", "Громадський Лан". На основі подібних мікротопонімів ("Попівщина", "Жидівське") можна також дізнатися про інших колишніх власників земельних ділянок, тобто про їхню соціальну та етнічну приналежність. Загалом, вивчаючи виробничо-господарську діяльність громади, особливу увагу потрібно зосередити на традиційних звичаях і правових нормах, які в минулому регулювали виробничо-господарську діяльність сільської громади:

- на правилах використання громадських угідь (орних земель, сіножатей, пасовищ), а також водойм (річок, озер, ставків) і лісу;
- на принципах організації різних виробничих об'єднань (артілей), зокрема, мисливських, рибальських, ремісничо-промислових;



- на правах власності та володіння громадським майном;
- на принципах розподілу набутих спільними зусиллями продуктів і майна.

Розглянемо деякі з них докладніше. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. поліщуки, що проживали на побережжі Дніпра, Прип'яті, Десни та інших великих річок, часто об'єднувались у рибальські артілі з метою ловлі риби для продажу. Вони мали спільні човни, волюки різних розмірів та іншу снасть. Крім цього, напередодні заморозків на водоймах зводили так звані язї ("сіжі") — досить масивні й складні за конструкцією дерев'яні загати, де ловили рибу взимку. Прибуток кожного члена артілі залежав від кількості й продуктивності праці та реалізації вилову на ринку. Якщо ж декілька поліщуків організовували тимчасовий колектив (для одноразового лову), тоді кожному рибалці належала однакова частка вилову: тут же на березі формували купки, дотримуючись простого принципу — ділити рибу завжди починали з найбільшої і завершували найдрібнішою, послідовно розкладаючи її по цих купках.

Готуючись до дослідження *правової основи* громадського співжиття в минулому, етнолог знайомиться з офіційним законодавством, яке наприкінці ХІХ — у 30-х роках ХХ ст. у різних регіонах сучасної України різнилося — залежно від того, у складі якої чужоземної держави перебувала та чи інша частина її території. І все ж, головну увагу треба зосередити на звичаєвому праві, оскільки впродовж сотень і тисяч років громадське співжиття базувалося саме на ньому. Народознавець мусить з'ясувати різницю між нормами звичаєвого та офіційного права, що дасть змогу чіткіше окреслити давні за походженням пережитки у правовій сфері. Скажімо, "толоки", які організовували громади для будівництва житла чи для колективної заготівлі сіна, базувалися лише на нормах звичаєвого права. За сільськими дорогами також доглядали всією громадою, організовуючи так званий шарварок. Проте наприкінці ХІХ ст. цю загальну громадську повинність уже регулювало офіційне законодавство. Однак, під час розподілу обов'язків між селянами задля заготівлі будівельних матеріалів, ремонту дорожнього полотна і комунікаційних споруд (кладок, мостів,

гребель) тощо громади й далі керувалися окремими нормами неписаного права. Загалом, щоби розмежувати пережитки звичаєвого права та норми державного, які стосуються "шарварку" (наприклад, галицьких селян другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст.), дослідник має досить докладно ознайомитися з тогочасними дорожніми законами (відповідно 1866, 1885, 1897 років та ін.).

Нарешті, дослідник має якомога докладніше з'ясувати стосунки між членами сільської громади у *позавиробничій сфері*, серед яких важливе місце посідали організація дозвілля (вулиці, вечорниці, досвітки) та відзначення різних календарних (гуртування колядників і щедрувальниць, спільне святкування Масляної чи сирного тижня, дня апостолів Петра і Павла, свята Купала чи Івана Хрестителя, дня апостола Андрія Первозванного та ін.) і загальних громадських свят (початок пастівного сезону, обхід полів на Зелені свята, зажинки й обжинки тощо). Опитуючи носіїв етнічної культури про громадські стосунки у відповідній царині народної культури, дослідник обов'язково звертає увагу на вік і стать учасників дозвілля (святкування), традиційні принципи та звичаї їхнього гуртування, на організацію спільної чи святкової гостини, зокрема й на специфіку страв, які споживали в такі дні, а також на ігри, що супроводжували колективне спілкування молоді чи дорослих.

Серед позавиробничих взаємовідносин у традиційній українській сільській громаді виокремлюються різні морально-етичні норми та правила повсякденної поведінки, які в минулому були обов'язкові для всіх без винятку її членів і охоплювали найрізноманітніші сфери громадського співжиття. Справа в тому, що в давні історичні періоди, зокрема у середньовіччі, громада була не лише адміністративно-територіальною одиницею, вона несла колективну відповідальність за порушення селянами тогочасного способу життя, а також за кожного її члена. Тому громада пильно стежила за тим, щоб у селі не було злодіїв і волоцюг, щоби діти поважали старших, а батьки належно їх виховували, щоби не було співжиття без шлюбу, а подружня пара жила у злагоді, мирі та дотримувалася вірності, щоби селяни не займалися наклепами і лихослів'ям тощо.

Словом, норми морально-етичної поведінки дуже розлогі, й огляду на це неможливо охопити повністю цю важливу ділянку громадських стосунків. Збір польового етнографічного матеріалу залежить від конкретної мети і головного наукового завдання, поставлених перед учасником експедиції.

Заслуговують на увагу різні *матеріальні атрибути* суспільного побуту — відзнаки виборних осіб і знаки власності. Скажімо, й досі голова гуцульського гурту колядників ("береза") обов'язково вирізняється з-поміж інших його членів спеціальною відзнакою. Тим часом поліщуки дотримуються давнього за походженням громадського звичаю "заручення луку", суть якого полягає в тому, що напередодні дня св. Юрія на сіножаті ставлять спеціальний знак — "заруку" ("вежку", "вітку") — зрубану верхівку дерева, найчастіше берези, гілля якої зв'язане. Це означає, що на цьому угідді випасати худобу заборонено, оскільки господар має намір заготовляти на ньому сіно. Тобто відповідний знак є своєрідним сигналом, передусім для пастухів, які з його встановленням зобов'язані оберегати покоси від випасу.

Автентичні першоджерела про громаду і традиційний громадський побут найкраще збирати *стаціонарним способом*, оскільки під час довготривалого перебування етнологу серед мешканців того чи іншого поселення усувається бар'єр для дотримання місцевими автохтонами звичних для них норм і правил щоденної поведінки. Щоправда, як уже зазначалося, таке дослідження є "малопродуктивним", позаяк охоплює малу кількість людей і невелику територію. Тому відповідні дослідження проводять спорадично — з метою вивчення маловідомих етнічних спільнот або найбільш прихованих морально-етичних норм і правил громадського співжиття. Польові етнографічні дослідження громади і громадського побуту українців здійснюються переважно в *формі експедицій* — маршрутних і кущових.

Під час стаціонарного дослідження найбільш продуктивним є метод *спостереження*, оскільки, як цілком слушно наголошував Г. Громов, "багато особливостей поведінки людей у різних громадських ситуаціях неможливо встановити ні способом опитування, ні способами інших видів польового дослідження".

З огляду на це, важливого наукового значення набувають щоденні записи про побачене не лише в польовому зошиті, а й у щоденнику.

Під час маршрутних і кущових короткотермінових чи довготривалих експедицій народознавець застосовує метод *опитування*. Найбільш повну інформацію про традиційну громаду і громадське співжиття можуть надати передусім ті особи, які в довоєнний період обіймали важливі посади у громадському самоврядуванні, тобто чоловіки, або діти і внуки колишнього "війта" чи "солтиса", "отамана" чи "ланового". Обов'язок дослідника – звернути увагу на перекази та народні оповідання про колишніх сільських посадовців, про ставлення громади до покриток і їхніх дітей та ін. Люди похилого віку Надсяння (Мостиський р-н, північна окраїна Старосамбірського та західна смуга Яворівського р-нів Львівської обл.) і досі пам'ятають перекази про різні способи покарання громадою зведеної дівчини ("завитки") наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: обтинання коси на місточку перед рідним обійстям, показове проведення "завитки" з покритою головою та з немовлям на руках головною сільською дорогою тощо. Фольклорні матеріали, зокрема прислів'я і приказки, є важливим джерелом щодо з'ясування народної оцінки різних сільських посадовців і тих осіб, що мали в громаді особливий статус – священиків, корчмарів, вчителів та ін. ("Чия справа? – Війтова. – А хто судить? – Війт", "Отаманом артіль кріпка", "Копá переможе й попа", "Що громаді, те й бабі" тощо).

Наукову цінність становлять також *фото-* і *відеоматеріали*, зафіксовані дослідником під час експедиції про різні аспекти громадського співжиття – про загальногромадський схід чи зібрання громадських груп (церковних, молодіжних, виробничо-господарських), про колективне виконання членами сільської громади деяких видів сільськогосподарських чи будівельних робіт (толоки), колективне відзначення різних календарних свят тощо.

Р Вивчаючи сучасний громадський побут, зокрема поширення різних етичних поглядів щодо колективного співіснування чи ступеня та характеру участі людей у суспільному житті,

масовий польовий етнографічний матеріал можна отримати методом *анкетування*.

Загалом же комплексне польове етнографічне дослідження громадських стосунків – трудомісткий, значний за обсягом і досить тривалий науковий процес, який може успішно подолати лише всесторонньо підготовлений фахівець.

11.2. Експедиційне дослідження сім'ї та сімейного побуту

Особливу ділянку суспільних стосунків становлять сімейні відносини. Сім'я, з одного боку, є основною і найдавнішою формою організованого людського та соціального життя, а з іншого – найменшою етнічною одиницею, яка існує на основі шлюбу і кровної спорідненості. Водночас сім'я – важливий виробничо-господарський колектив; саме в її межах упродовж століть і тисячоліть виробляли й розподіляли основні матеріальні блага, займалися вихованням дітей тощо. У сім'ї та сімейному побуті найдовше зберігаються різні пережитки, виявлення та фіксація яких дає змогу реконструювати історичний шлях розвитку сімейних стосунків, еволюцію суспільства загалом. Скажімо, главою української сім'ї традиційно був чоловік, але розпоряджатися приданим дружини без її згоди він не мав права. Дослідження сімейного побуту українців актуальне і з погляду з'ясування етнічної історії України, формування, еволюції та накопичення виробничо-господарського досвіду і знань, матеріальної та духовної культури народу, його традицій і звичаїв, ціннісних пріоритетів та орієнтирів. Щораз більшого наукового значення набувають належне вивчення стану й процесу змін сучасної сім'ї, аналіз негативних, кризових аспектів і явищ у середовищі цієї інституції, які потребують нагального оздоровлення.

Для польової етнографії головним предметом є дослідження функцій, що належать сім'ї у відтворенні етносу, вихованні її членів, створенні певних культурно-побутових стереотипів,

у плеканні та міжпоколінному передаванні етнокультурних традицій.

На стадії наукової підготовки до польової науково-пошукової роботи етнолог має зважати на два головні чинники, від яких безпосередньо залежали сім'я і сімейний побут українців до недавнього часу: *тип господарства та правове становище членів низової ланки суспільної організації*. Першого з них ми торкались уже неодноразово. Другий чинник виходить за межі суто підготовчої роботи, оскільки є також невід'ємною складовою самого експедиційного вивчення сім'ї як суспільної інституції. Крім цього, доцільно заздалегідь визначитися із загальною схемою опитування інформаторів про сім'ю і традиційні сімейні відносини, а обрана схема має стати основою програми-запитальника.

Вивчення сімейних відносин доцільно починати зі з'ясування питань, що стосуються *спорідненості членів сім'ї, її складу і чисельності*. Як відомо, сім'я народжується від шлюбного союзу між чоловіком і жінкою, санкціонованого суспільством. Однак ця основа не зводиться лише до стосунків між ними, навіть тоді, коли вони юридично оформлені, а становить відносини між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми. Власне діти і є тією головною ланкою, яка замикає своєрідний родинний трикутник (чоловік — дружина — діти), надає сімейній системі глибинного сенсу і природного призначення.

Ключовим поняттям сім'ї є спорідненість, яка буває двох видів: природна (визначається генетичною близькістю членів родини) і соціальна (санкціонована суспільством система формування родинних відносин). Серед історичних типів різних систем спорідненості для українців характерний лінійний (англійський) — тип спорідненості, в якому головна (пряма) лінія родичів протиставляється другорядним (бічним). Відношення спорідненості у цій системі мають індивідуальний характер і визначаються як її лінією, так і ступенем. Зокрема, в українців категорично заборонялося укладати шлюби між дітьми родичів другого та третього поколінь.

* Вивчаючи ступінь родинних зв'язків по прямій та бічних лініях, етнолог звертає увагу на народну термінологію, якою

означають спорідненість членів сім'ї і родини: рідний батько — "тато", "отець", "неньо", "дєдьо" тощо; рідна мати — "мама", "ненька", "нєня" тощо; рідна дочка — "дочка", "доня", "донька"; нерідний батько — "вітчим"; нерідна мати — "мачуха"; нерідна дочка — "пасинниця", "пасербниця"; рідний дід — "дід", "дідо", "дзідьо"; рідний онук — "внук", "унук", "онук" тощо; рідний брат батька — "стрико", "стрий", матері — "дядько", "вуйко"; син брата чи сестри — "племінник", "небіж" і т. д. Кожна з відповідних назв часто має глибоке історичне коріння, що дає змогу реконструювати сімейні стосунки в минулому.

Досліджуючи системи родинної спорідненості чужих народів, зокрема етнічних (національних) меншин України, народознавець, звичайно, стикається з певними труднощами, позаяк для цих спільнот характерні інші традиційні назви спорідненості членів сім'ї і родини. Щоб уникнути неточностей, тим паче грубих помилок, а також полегшити запис польових етнографічних матеріалів з цієї ділянки етнологічних знань під час експедиції, відомий радянський етнолог Сергій Токарєв запропонував цифрову систему позначення сімейної спорідненості. Згідно з цією системою, дослідник зважає передусім на вісім основних категорій сімейної спорідненості: батько, мати, син, дочка, чоловік, дружина, брат і сестра. Кожну з цих категорій позначають цифрою, причому особи чоловічої статі позначають непарними цифрами, а особи жіночої статі — парними:

батько — 1;	чоловік — 5;
мати — 2;	дружина — 6;
син — 3;	брат — 7;
дочка — 4;	сестра — 8.

Користуючись цією системою цифрових позначень, етнолог може легко записати будь-яку лінію спорідненості, різні форми родинних відносин. Наприклад: баба (мати батька) — 2—1; прабаба (мати батька матері) — 2—1—2; тесть (батько дружини) — 1—6; теща (мати чоловіка) — 2—5; шурин (брат дружини) — 7—6 тощо. Якщо ж у дослідника виникає потреба записати відомості про умовну чи інший вид родинної

спорідненості, то він може доповнити зазначену цифрову систему додатковими знаками. Скажімо, для позначення кумів (хресного батька і хресної матері дочки) доцільно використати букву "К"; тоді записи відповідних категорій умовної спорідненості будуть виглядати так: К1 – 4, К2 – 4.

Під час дослідження потрібно приділяти увагу складу і чисельності сім'ї, які залежали від історичних типів. Як уже зазначалося, в етнологічній науці сім'ї поділяють на два типи: малу (складається з однієї чи двох подружніх пар прямої (вертикальної) родинної спорідненості – наприклад, батьки, син із невісткою та їхні неодружені діти) і велику (складається із двох і більше подружніх пар горизонтальної родинної спорідненості – батьківська і братська сім'ї), у межах кожної з яких учені ще виділяють різні підтипи і варіанти. Досліджуючи склад і чисельність сімей, народознавець може набути достовірні фактичні дані про них не лише в інформаторів, а й опрацювавши різні офіційні документи – записи домових книг, які зберігаються у секретаря сільської чи селищної ради, матеріали переписів тощо. Суттєве наукове значення має з'ясування умов і причин, які безпосередньо впливали в минулому і впливають досі на склад та чисельність кожної сім'ї (скажімо, чому батьки проживають разом з одруженими дітьми й онуками або чому подружня пара обмежується лише однією дитиною, що спричиняє розлучення – головний нинішній чинник збільшення неповних сімей навіть у сільській місцевості тощо). Слід звернути увагу й на кількість змішаних шлюбів (українсько-польських, українсько-російських та ін.) в досліджуваному поселенні чи краї, на причини їх побутування чи відсутності (економічні, релігійні, культурні, морально-правові тощо), а також на ставлення до них місцевого населення різних вікових категорій – людей похилого віку та молоді.

Структура сім'ї завжди тісно пов'язана з функціями. Лише виконання родинною певного комплексу функцій забезпечує її повноцінне існування як соціального інституту та соціально-психологічної групи. Відомий український етнолог А. Пономарьов виділив шість основних функцій сім'ї: природного

відтворення; економічну; виховну; етнічного відтворення; сексуально-емоційну; експресивно-рекреаційну. Значна частина цих функцій стає предметом уваги дослідника і під час народознавчих експедицій. Зокрема, етнолог має якомога докладніше з'ясувати у носіїв етнічної культури питання, що стосуються економічної діяльності родини в минулому і нині. Дослідження виробничо-господарського життя сім'ї буде системним, якщо ці питання згрупувати у певні блоки:

- загальносімейна власність;
- особиста власність членів родини;
- статеві-віковий розподіл праці (чоловіча та жіноча робота, участь у господарській діяльності дітей і членів родини похилого віку);
- розподіл загальносімейних прибутків, права чоловіка і дружини;
- успадкування загальнородинного й особистого майна.

Економічні стосунки в сучасній сільській родині найлегше вивчати за сімейним бюджетом, з'ясувавши статті доходу кожного її дорослого члена, частки, які використовуються для загальних потреб, і ті з них, що залишаються для задоволення власних, тощо. Доцільно також збирати інформацію про способи розподілу доходів, участь дорослих членів родини в масштабних проектах (у будівництві житла і господарських споруд, придбанні автомобіля, сучасної побутової техніки, меблів і т. ін.).

Крім виробничо-господарської чи економічної, дуже важливою функцією сім'ї вважали завжди виховання і "виведення в люди" дітей. Спектр дослідження цієї функції дуже широкий. Тому, як і в попередньому випадку, етнолог має дотримуватись певної схеми опитування носіїв етнічної культури, наприклад, такої:

- ставлення людей до бездітності;
- стать дитини, яка була найбажанішою;
- участь дітей різних вікових категорій і статі у господарському житті родини;
- способи прищеплення дітям пошани й любові до праці та навчання, розвиток їхніх розумових здібностей;



- піклування батьків про належне здоров'я і повноцінний фізичний розвиток дітей;
- методи виховання у дітей основних християнських морально-етичних засад і загальнолюдських чеснот;
- традиційні способи та засоби покарання порушників морально-етичних і правових норм;
- роль громадських інституцій у вихованні сільських дітей, їхній вплив на родини, які нехтували батьківськими обов'язками.

Через посилення феміністичних поглядів у сучасному українському суспільстві науковців, зокрема й етнологів, щораз більше цікавить становище жінки у традиційній сім'ї. Досліджуючи його, можна скористатися описаною вище послідовністю, опустивши лише ті аспекти й питання, які ролі та місця жінки в родинному житті не стосуються. Крім цього, доцільно спеціально звернути увагу на економічне, правове та соціальне становище в довоєнний період покриток, вдів і тих осіб жіночої статі, що довго "засиджувалися в дівках" чи не виходили заміж узагалі.

Вивчаючи сім'ю і сімейний побут, етологи застосовують різні способи та методи науково-пошукової роботи — залежно від мети і головних завдань експедиції. Так, відомості про структуру та бюджет сім'ї можна фіксувати навіть під час короткотермінових маршрутних і кущових мандрівок, застосовуючи методи *опитування, анкетування, спостереження*. Натомість об'єктивні дані про характер сімейних стосунків у цих випадках досить часто важко отримати — для їх з'ясування потрібно організувати довготривале дослідження, причому стаціонарне. Про окремі сімейні взаємовідносини частково можна довідатись із матеріалів про права й обов'язки членів родини, зокрема, щодо ведення господарства, розподілу бюджету, виховання дітей. Додаткову інформацію про морально-етичні та правові засади сімейного співжиття можна зібрати, спостерігаючи за відзначенням родинних і календарних свят, поведінкою членів родини у критичних ситуаціях. Її наукова цінність суттєво збільшиться, якщо відповідні сцени із сімейного побуту *зафіксувати фото- і відеоапаратурою*. Важли-

ві свідчення про різні аспекти сімейних стосунків, причому часто давнього походження, містить *усна народна творчість*: спогади, оповідання, перекази, прислів'я, приказки, пісенні твори та ін.

Отже, цінний етнографічний матеріал про повсякденне сімейне життя певної групи населення, стосунки між представниками різних категорій родинної спорідненості, їхні морально-етичні та правові норми, звичаї і ціннісні пріоритети тощо етнолог може виявити й зафіксувати лише під час безпосереднього перебування в польових умовах, використовуючи два головні методи експедиційного дослідження — опитування і спостереження.



Розділ 12.

ПРАВИЛА ВЕДЕННЯ І ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТІВ ПІД ЧАС ЕКСПЕДИЦІЇ

Перебуваючи в науковій експедиції, її учасник фіксує автентичний етнографічний матеріал у різних польових документах: у зошиті та щоденнику, на аудіо-, фото- і відеоносіях. Водночас дослідник працює з анкетами, зарисовує та копіює зразки народної культури, а також складає плани, схеми тощо. Всі вони становлять історичне джерело, наукова цінність якого збільшується пропорційно з плином часу. Тому правильне ведення і зберігання перелічених вище документів у польових умовах виокремлюється в дуже важливий аспект науково-пошукової роботи. Розглянемо його на досвіді, набутому на кафедрі етнології Львівського національного університету імені Івана Франка й неодноразово перевіреному автором посібника та його колегами в наукових мандрівках у різних регіонах України.

12.1. Правила ведення польових документів

Як уже знаємо, під час експедиції етнолог працює передовсім із зошитом з твердою обкладинкою. *Зошит заздалегідь нумерують*, проставляючи на кожній правосторонній сторінці у верхньому куті справа порядковий номер, а на третій сторінці обкладинки зазначають загальну їх кількість. Цей запобіжний захід переслідує дві мети: перша — відразу мобілізувати етнологів, передовсім початківця, вести записи в зошиті

якісно та професійно, друга, безпосередньо пов'язана з попередньою, — унеможливити виривання листків із зошита, передусім списаних.

На першій сторінці зошита зазначають: назву досліджуваної теми (розділу, підрозділу); назву наукової експедиції, обов'язково вказавши район (райони) та область (області), які передбачено відвідати впродовж запланованого часу; місяць (місяці) та рік її проведення, а також вихідні дані про себе (прізвище, ім'я). Відповідне оформлення першої сторінки не позбавлене сенсу з кількох причин. По-перше, оскільки зошит є одним із головних польових документів, з першої хвилини перебування в експедиції треба ставитися до нього, власне, як до важливого історичного джерела. По-друге, під час довготривалої подорожі в кожного учасника назбирається по декілька зошитів, а також щоденник. Щоб не плутати їх, власник мусить також пронумерувати кожний зошит у тій послідовності, в якій вони заповнюються етнографічними матеріалами. Нарешті, при належному веденні записів польовий зошит можна здавати в архів на зберігання. Особливо його цінність зростає в тому випадку, якщо під час опитування репрезентантів інформації останні залишають у зошиті свій "слід" — роблять на прохання дослідника зарисовки, плани чи схеми, зокрема з різних ділянок матеріальної культури. Відтворити у чистовику графічне зображення, виконане власноруч носієм традиційної культури, можна хіба що методом копіювання.

Записи в польовому зошиті здійснює лише його власник. Передавати цей документ експедиційної роботи в інші руки, тим більше працювати з ним іншій особі недоцільно. Як уже знаємо, за кожним науковцем закріплена окрема тема (розділ, підрозділ), отже, й зафіксовані ними етнографічні матеріали не збігатимуться тематично. Суттєве значення має і право на інтелектуальну власність. Припустімо, що один з учасників експедиції записав у чужому зошиті унікальну інформацію, яка рівнозначна науковому відкриттю. Але як зможе дослідник претендувати на це відкриття згодом, якщо зошит із зафіксованими етнографічними відомостями належить іншій особі? Словом, щоб уникнути плутанини, непорозумінь і навіть

конфліктів під час наукової мандрівки чи після її завершення кожний народознавець працює тільки зі своїми польовими зошитами.

Етнографічну інформацію доцільно записувати лише на одній (правосторонній, пронумерованій) сторінці зошита, що полегшує роботу як в експедиції, так і під час опрацювання зібраного фактологічного матеріалу. Крім цього, кожного дня і в кожному новому поселенні запис починають із нової сторінки. Зверху ліворуч зазначають дату (день, місяць і рік), а під нею – місце праці (назву населеного пункту). Якщо експедиція відбувається у декількох районах, тим паче у декількох областях, то подають також їхні назви. Ще нижче вказують вихідні дані про інформатора (інформаторів): прізвище, ім'я та по батькові, рік народження, освіту, місце народження (якщо він походить з іншого населеного пункту), дівоче прізвище (якщо воно має певне значення) тощо, обов'язково вписавши слово "Інформатор" ("Інформатори"). Трапляється, що на початку розмови респондент відмовляється назвати вихідні дані про себе, але в процесі чи по завершенні спілкування, пересвідчившись у добрих намірах дослідника, ділиться і ними. Тоді дані про інформатора доповнюють по "гарячих слідах", заздалегідь залишивши у зошиті вільне місце для їх запису.

Відтак дослідник фіксує власне відомості про об'єкти (явища) з досліджуваної теми, також дотримуючись певних вимог і правил. Зокрема, *набуту інформацію доцільно записувати через клітинку (як уже знаємо, етнолог найчастіше працює із зошитом у клітинку), що теж полегшує роботу народознавця – як під час наукової мандрівки, так і в процесі опрацювання зібраного польового матеріалу. Записи мають бути чіткі. Особливо старанно прописують місцеві назви об'єктів традиційної культури та їх складових. Під час запису відомостей можна скорочувати слова, які дописують після завершення розмови з респондентом. Для цього залишають більші відстані між словами, тобто пишуть "розріджено". З метою самоконтролю, відразу після спілкування з носієм етнічної культури і в його присутності запис перечитують, заодно ж чіткіше прописуючи деякі слова, виправляючи граматичні помилки,*

дописуючи скорочення та незакінчені фрази тощо. Це цілком можливо, оскільки з інформатором (декількома) працюють переважно два дослідники одночасно: один із них опитує його, інший — лише слухає, а потім навпаки. По завершенні інтерв'ю перший із дослідників, перечитавши свій запис, уточнює окремі моменти діалогу, що дає змогу другому з них також перечитати та виправити свій запис.

Загалом виправлення та доповнення записів у польовому зошиті на другий-третій день експедиції, тим більше після її завершення, не допускаються, тобто є грубим порушенням. Принаймні достовірність зафіксованих відповідним способом етнографічних матеріалів викликає недовір'я. Ще більшим порушенням вважається виправлення, уточнення чи навіть доповнення записів новим фактажем чужою рукою, оскільки такі народознавчі відомості втрачають наукову цінність. Саме з цієї причини керівники етнографічних експедицій-практик щовечора перевіряють записи початківців-етнологів (студентів), водночас надаючи кожному з них методичні вказівки та поради, що, з одного боку, сприяє підвищенню якості та ефективності їхньої науково-пошукової праці, з іншого — запобігає набуттю студентами-етнологами недостовірних етнографічних матеріалів.

Дотримуючись описаних вище вимог і правил, роблять записи й у щоденнику. У цьому польовому документі уникають записів особистого характеру. Натомість тут, як і в польовому зошиті, автор якнайповніше занотовує інформацію про репрезентантів традиційної культури (про особливості їхнього характеру, манеру спілкування, взаємовідносини між членами сім'ї і громади та багато ін.), яку отримує методом особистих спостережень.

Фіксуючи первинні етнографічні матеріали за допомогою сучасних технічних засобів (аудіоапаратури), дослідник має подбати передовсім про те, щоб під час польової мандрівки не переплутати носії інформації (аудіокасети), а заодно і не втратити вже набуті відомості, тобто не використати котрусь аудіокасету для нового запису. Для цього всередині паперової вкладки та на наклейці кожної касети простим олівцем записують

назву теми, дату (день, місяць) та місце праці (назву населеного пункту) народознавця — в послідовності проведення записів. Якщо ж під час наукової мандрівки з аудіотехнікою працюють декілька етнологів, то касетам кожного учасника присвоюють окремий шифр (переважно за їхніми прізвищами), який зазначають зверху на форзаці вкладки та на наклейці, а також порядковий номер касети. Отже, зашифрована касета матиме приблизно такий вигляд: **Бовкуненко – 2007 / № 1.**

Існують певні вимоги до заповнення *анкет* у польових умовах. Зокрема, *всі бланки анкет заздалегідь нумерують* — від першої до останньої. Якщо з анкетами працюють декілька науковців, то кожному виду цього польового документа присвоюють шифр, як звичайно, за прізвищами дослідників, обов'язково вказуючи дату (рік) опитування населення. Отже, зважаючи також на нумерацію всіх бланків, шифр анкети матиме приблизно такий вигляд: **Бовкуненко – 2007 / № 24.** Це, з одного боку, допомагає уникнути можливої плутанини між аналогічними польовими документами різних дослідників, з іншого — відразу мобілізує етнолога до сумлінної та якісної праці з кожною анкетною. В анкетах набуті у респондентів етнографічні дані треба записувати чорним чи фіолетовим чорнилом, оскільки кожна з них як автентичний документ згодом (після наукової подорожі) здають в архів на зберігання. Якщо дослідник працює з кількома видами анкет одночасно, їх заздалегідь групують за тематикою чи за іншим принципом, а кожній групі присвоюють додатковий шифр: **Бовкуненко – 2007 / № 12 (землеробство); Бовкуненко – 2007 / № 17 (житло)** тощо.

Існують певні вимоги і до паспортизації *фотоматеріалів* як виду польового документа. Зокрема, дослідник має подбати, щоб усі зняті на фотоплівку *об'єкти традиційної культури супроводжували "легенди"* — основні вихідні дані про кожний із них. На відміну від зошита чи щоденника, в яких "легенда" етнографічної інформації відкриває запис, паспортизувати фотоматеріали відповідним способом у польових умовах неможливо, оскільки їх опрацьовують уже після завершення експедиції. З метою запобігти плутанині під час опрацювання знімків, а також забезпечити суворе дотримання послідовності

фотофіксації та авторства зібраного польового матеріалу, прийнято маркувати кожну плівку. Перш ніж зарядити фотоапарат, на кінці плівки видряпують гострим предметом її порядковий номер. Однак трапляється, що під час розрядження фотоапарата кінець плівки обривається і маркування плівки втрачається. Щоб уникнути цього, практикують більш надійні способи збереження послідовності фотофіксації. Зокрема, в'їжджаючи в населений пункт, фотографують виставлений дорожній знак (таблицю), на якому зазначена його назва. Зафіксовані в різних поселеннях однотипні об'єкти народної культури добре розділяють різні неоднорідні сюжети — краєвиди, оригінальні місцеві об'єкти історії, побутові сценки учасників наукової мандрівки тощо. Професіонали-фотографи, які за одну експедицію використовують декілька десятків і навіть понад сотню фотоплівок, практикують більш надійний спосіб маркування плівок — на заздалегідь підготовленому для цього картоні прямокутної форми (10 × 15 см) зазначають фломастером назву населеного пункту і дату (день — арабськими цифрами, місяць — римськими) його відвідання, який знімають з близької відстані. Аналогічних правил дотримуються і під час праці з цифровим фотоапаратом, а також з відеокамерою.

Ще одна вимога щодо належного ведення записів про фотофіксацію — забезпечення знятих на плівку сюжетів (об'єктів) народної культури відповідною паспортизацією. *Всі вихідні дані про кожний із них занотовують в окремому блокноті чи зошиті.* Дехто з дослідників практикує такі записи в польовому зошиті чи щоденнику, що не завжди виправдане. Скажімо, із втратою будь-якого польового документа назавжди будуть втрачені й відомості про зафіксовані пам'ятки культури. Також немає гарантії щодо цього, що всі фотоматеріали будуть якісні й придатні для звіту. Крім цього, трапляються випадки, коли через різні об'єктивні (суб'єктивні) причини зразок культури чи сюжет з народного побуту не був зафіксований, тобто його втрачено для науки назавжди, а отже, цілком зайве робити запис про нього в польовому зошиті. Нарешті, такі записи створюють значну плутанину серед набутих у носіїв етнічної культури відомостей із досліджуваної теми.

Описуючи зафіксовані за допомогою фототехніки об'єкти (явища) традиційної культури і щоденного побуту, дотримуються різних систем. Скажімо, спершу можна зазначити дату і місце праці, а потім — присвоєний фотоплівці порядковий номер. Відтак вказують порядковий номер кожного кадрика, навпроти якого подають вихідні дані про зафіксований об'єкт (місцеву і загальнолітературну назви, стисло інформацію про його походження, датування тощо). Як уже знаємо, найчастіше етнолог фіксує зразок народної культури щонайменше тричі — з різних ракурсів і відстаней, при різних витримках тощо. Отож, при 12 кадриках фотоплівки в блокноті мають бути занотовані вихідні дані щонайменше про чотири об'єкти.

Записи в блокноті чи зошиті про зафіксовані фотоапаратом об'єкти (явища) можна робити і в іншій послідовності. Спершу вказують порядковий номер фотоплівки, а відтак порядковий номер (номери) кадрика, навпроти якого зазначають вихідні дані про об'єкт. Далі зазначають дату і місце праці, принаймні обов'язково після фіксації першого сюжету (об'єкта) в конкретному населеному пункті (див. *додаток 7*).

Кожна з описаних систем ведення записів про отримані фотоматеріали має як переваги, так і недоліки. У першому випадку легше зорієнтуватися щодо послідовності проведення експедиційної мандрівки, натомість важче простежити послідовність знятих сюжетів та об'єктів, у другому, навпаки, легше орієнтуватися в наявності й кількості зафіксованих об'єктів та сюжетів, натомість трохи "губиться" послідовність експедиційної роботи.

Згідно з нашим досвідом організації та проведення експедиційної роботи, в польових умовах бажано доповнювати фотоматеріали й іншими супровідними даними. Зокрема, після завершення знімання плівку зберігають у капсулі. Останню поміщають у паперову коробку, на якій відведено місце для записів. Найчастіше зазначають рік експедиції та порядковий номер плівки (**2006 / № 3**). Якщо під час наукової мандрівки фотофіксацією займається декілька осіб, тоді кожній із них ще присвоюється шифр, переважно за прізвищем (**Бовкуненко — 2006 / № 3**). Крім цього, на коробці доцільно вказувати і назви

населених пунктів у послідовності їх відвідування, що полегшить післяекспедиційне опрацювання фотоматеріалів.

За аналогічними вимогами роблять записи про порядок відеознімання та шифрують відеокасети.

12.2. Правила зберігання документів у польових умовах

Зберігання польових документів із зафіксованими етнографічними матеріалами залежить від виду проведення експедиції. Оскільки студентські експедиції проводяться здебільшого кущовим методом і тривають переважно два тижні, то це значною мірою полегшує зберігання документів, з якими працюють учасники. Зокрема, із зошитом і щоденником дослідник працює щоденно, а тому він переносить і зберігає їх у торбині чи планшеті доти, доки повністю не заповнить один із них. Заповнений етнографічними відомостями польовий документ доцільно зберігати на місці базування учасників експедиції. Це ж стосується заповнених анкет, графічних матеріалів (рисуноків, планів, копій тощо), записаних аудіокасет, відеокасет і фотоплівок. Анкети та графічні матеріали слід зберігати в окремих папках, фотоплівки — в поліетиленових пакетах; для аудіокасет доцільно застосувати паперову коробку відповідних розмірів. На лицьовій стороні кожної папки зазначають вид польового документа, ім'я та прізвище автора — щоби під час проживання в одному приміщенні не сплутати їх з аналогічними документами інших дослідників. Відповідний супровід вкладають також у поліетиленовий пакет із фотоплівками.

Учасники наукової мандрівки дотримуються й інших вимог щодо зберігання польових документів на місці проживання. Зокрема, остерігаються, щоб на записи та рисунки не потрапляли сонячне проміння і вода. Аудіо- й відеокасети не можна зберігати поблизу приладів із потужним електромагнітним полем. Треба постійно пам'ятати також про правила протипожежної безпеки.

Загалом же успішне виконання кожним учасником етнографічної експедиції окреслених заздалегідь завдань безпосередньо залежить від дотримання головних вимог і правил ведення та зберігання польових документів під час наукової мандрівки. В іншому випадку достовірність зафіксованих етнографічних першоджерел або викликатиме значний сумнів (при порушенні вимог до їх ведення), або вони можуть бути втрачені зовсім (при недотриманні правил їх зберігання).



Розділ 13.

ПРАВИЛА ОПРАЦЮВАННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ ПОЛЬОВИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПЕРЕДАВАННЯ В АРХІВ

Після повернення з експедиції дослідник зобов'язаний по-дбати про належне опрацювання та оформлення етнографічних матеріалів для здачі в архів, де вони зберігатимуться впродовж багатьох років. На жаль, в українській етнологічній науці поки що не узагальнено вимоги та правила опрацювання й оформлення польових етнографічних матеріалів. З огляду на це пропонуємо методику, апробовану на кафедрі етнології Львівського національного університету імені Івана Франка.

13.1. Загальні вимоги до оформлення польових матеріалів

Незалежно від теми дослідження, головної мети і завдань польової науково-пошукової роботи, під час опрацювання етнографічних матеріалів для здачі в архів учасники експедиції зобов'язані дотримуватись декількох загальних вимог і правил.

1. Кожний вид опрацьованих етнографічних матеріалів супроводжують вихідні дані про його походження: дата (день, місяць, рік) і місце (назви населеного пункту, району, області) фіксації, відомості про інформаторів (прізвище, ім'я, по батькові, вік — рік народження, освіта тощо).

2. Усі види польових етнографічних джерел мають бути опрацьовані на такому науковому й технічному рівні, щоб вони були доступні для наступних поколінь дослідників, а їхній фізичний стан не погіршувався впродовж тривалого періоду зберігання.

3. На кожному опрацьованому та оформленому документі польової роботи, який передають до архіву на зберігання, зазначають вихідні дані про автора зафіксованих етнографічних матеріалів (прізвище, ім'я, по батькові, статус).

13.2. Вимоги і правила опрацювання та оформлення усних етнографічних матеріалів

Як уже зазначалося, головними видами польового етнографічного дослідження є опитування населення (інтерв'ю, анкетування) та спостереження. Опрацьовуючи здобуту у носіїв етнічної культури вербальну інформацію, перш ніж передати її до архіву, а також етнографічні відомості, набуті методом особистих спостережень, народознавці кафедри етнології дотримуються цілої низки вимог і правил.

Зважаючи на доступність сучасних друкарських засобів, учасники науково-пошукової праці передають до архіву зафіксовані під час експедиції етнографічні матеріали у формі набраного в текстовому редакторі та *видрукуваного на принтері тексту*, який оформляють з дотриманням таких вимог:

- формат паперу — А 4 (210 × 297 мм);
- поля: ліве — 30 мм, праве — 10 мм, верхнє — 25 мм, нижнє — 20 мм;
- міжрядковий інтервал — 1,0;
- текстовий редактор — Microsoft Word for Windows;
- шрифт — Times New Roman;
- розмір шрифту (кегель) — 14;

Р нумерація сторінок — наскрізна справа у верхньому куті. Текст комп'ютерного набору містить *титульну сторінку*, на якій нумерацію (цифру "1") не ставлять. Оформляючи титульну

сторінку, автор етнографічних записів (студент) обов'язково зазначає назви міністерства, вузу і кафедри спеціальності, назву теми (розділу, підрозділу) дослідження, крайні хронологічні межі (початок і завершення) експедиційної праці, загальні відомості про терени перебування (район/райони, область/області України), вихідні дані про себе (статус, прізвище, ім'я, по батькові) та керівника (керівників) експедиції-практики (посада, прізвище, ініціали). Завершує титульну сторінку вказання місця (місто) і дати (рік) оформлення польових записів (див. *додаток 11*).

Текст польових етнографічних матеріалів у формі комп'ютерного набору переносять із польових зошитів дослівно та з дотриманням послідовності відвідування населених пунктів під час наукової подорожі. Нагадаємо: по завершенні експедиційної роботи втручання у зафіксовану від носіїв традиційної культури інформацію (доповнення, уточнення, виправлення тощо) недопустиме. Щоб цього не сталося, студент як учасник польової мандрівки подає разом із надрукованим текстом зошит з автентичними записами етнографічних матеріалів – для звірення його (звіту) достовірності з оригіналом (зошитом).

Комп'ютерний набір конкретних текстів також оформляють згідно з апробованими на кафедрі етнології стандартами. Зокрема, виклад польового етнографічного матеріалу, зафіксованого впродовж одного дня, починають з окремої сторінки. Для цього спершу зазначають день, місяць та рік його фіксації (ліворуч у верхньому куті), абзац нижче – місце перебування (назву населеного пункту). Якщо експедиція працює в кількох районах і областях, то також їхні назви. Ще нижче подають вихідні дані про інформатора (інформаторів): прізвище, ім'я та по батькові, рік народження, освіта, місце народження (якщо він походить з іншого населеного пункту), дівоче прізвище (якщо воно має певне значення) тощо, вписуючи слово **"Інформатор"** (**"Інформатори"**) та виділяючи його жирним. Відтак подають отримані у носія народної культури етнографічні матеріали (див. *додаток 12*).

✶ Якщо ж упродовж дня народознавець працював у населеному пункті з декількома респондентами окремо, то оформляючи

записи етнографічних даних, зафіксованих від другого, третього та інших, автор подає лише відомості про кожного з них, обов'язково вписуючи слово "Інформатор". Крім цього, тексти цих записів розділяють пропуски (15 – 20 мм), або три зірочки (*) (див. *додаток 13*).

Якщо ж за день дослідник відвідав два населені пункти і більше, то під час оформлення польових матеріалів кожний запис, зафіксований в іншому поселенні, подають з нової сторінки та з дотриманням усіх зазначених вище вимог.

Існують також особливі вимоги до опрацювання та оформлення текстів етнографічних матеріалів, зафіксованих за допомогою аудіоапаратури (диктофона, магнітофона). Оскільки оригінальні польові *аудіозаписи* є єдиним і найціннішим архівним документом, то після повернення з експедиції дослідник зобов'язаний зробити копії. З оригіналом не працюють зокрема тому, що під час транскрибування можна пошкодити запис або втратити його (випадково стерти чи розмагнітити стрічку, фізично пошкодити диск). Отже, народознавець розшифровує зафіксовані інтерв'ю лише з копій аудіозаписів.

Діалог переносять на папір дослівно, тобто записане на магнітний чи цифровий носій становить на папері своєрідну стенограму. Розшифровуючи запис, етнолог не може втручатися у розповідь респондента за винятком деяких випадків. Під час редагування опрацьованого тексту допускається вилучення повторів, деяких вставних слів, недоречних реплік, зайвих сполучників тощо, а також матеріалу, який досліджуваної теми безпосередньо не стосується. В останньому випадку у квадратних дужках ставлять три крапки ([...]). Натомість текст пісень, прислів'їв, приказок, загадок, переказів, легенд, притч, казок та інших фольклорних творів, які супроводжують опис досліджуваної народознавцем ділянки народної культури (матеріальної чи духовної), передають на папір дослівно, тобто без найменших змін. Якщо ж у реченні інформатор пропустив якесь слово, його вставляють у квадратних дужках ([слово]). Під час опрацювання тексту розшифрованого аудіозапису зміст маловживаної та малозрозумілої лексики етнолог пояснює відразу – у круглих дужках, обов'язково вказавши

свої ініціали (слово. – М. Г.). Це ж стосується специфічних діалектних термінів, якими населення досліджуваної місцевості позначає об'єкти традиційної культури, їхні компоненти та елементи. У тексті такі слова виділяють курсивом (слово) або за допомогою лапок ("слово"). Над маловживаними словами та діалектними назвами доцільно поставити наголос.

Комп'ютерний набір текстів аудіозаписів теж оформляють згідно з усталеною традицією. Як і в попередньому випадку, польовий етнографічний матеріал, зафіксований впродовж кожного дня, починають з окремої сторінки. Для цього спершу зазначають день, місяць та рік його фіксації (ліворуч у верхньому куті). Нижче вказують місце перебування – назву населеного пункту. Якщо ж експедиція працювала у декількох районах та областях, то й їхні назви. Ще нижче зазначають вихідні дані про інформатора (інформаторів): прізвище, ім'я та по батькові, рік народження, освіту, місце народження (якщо він походить з іншого населеного пункту) тощо. Оскільки тексти аудіозаписів мають форму діалогів, то відомості про інформаторів завершує скорочена версія про кожного з них – ініціали прізвища та імені. Відтак подають зафіксовані від носіїв народної культури етнографічні відомості (див. *догatok 14*).

Інші вимоги оформлення текстів етнографічних матеріалів, зафіксованих за допомогою технічних засобів, аналогічні описаним вище.

Разом із комп'ютерним текстом автор запису здає до архіву аудіокасети, які мають бути оформлені за певними правилами. Зокрема, кожному учасникові експедиції, який працював з відповідними технічними засобами, присвоюється шифр. Шифр доцільно присвоювати за прізвищем автора запису. Шифр наносять на форзаці та всередині паперової вкладки аудіокасети, вказуючи також рік проведення експедиції. Якщо учасникові експедиції належить декілька аудіокасет, то на кожній із них також проставляють порядковий номер. Наприклад, у 2007 р. одним із учасників етнографічної мандрівки був Петро Бовкуненко. Присвоєний йому шифр матиме такий вигляд: **Бовкуненко – 2007 / № 2**, в якому цифра "2" – це порядковий номер касети. Крім цього, всередині паперової

вкладки зазначають тему дослідження.

Натомість аудіозаписи з цифрових носіїв інформації, як й електронні варіанти світлин, записують на *CD—R (RW)* чи *DVD—R (RW)* диски в окремих папках. Може бути два варіанти назви аудіофайлів.

Перший варіант — за ім'ям носія етнічної культури, від якого набуті польові етнографічні матеріали. Зручність цього варіанта назви файла полягає в тому, що кожна наступна створюється за прізвищем нового опитаного респондента:

6.07.2006_с._Гораєць_Борова А. С.;

6.07.2006_с._Гораєць_Манько С. О.

У назві файла подають прізвище лише одного зі співбесідників (*першого*), якщо було опитано двох і більше інформаторів одночасно. Наприклад, у с. Довжки записали інтерв'ю двох респондентів — Левчук Ольги Юхимівни, 1935 р. народження, та Бойко Ольги Петрівни, 1931 р. народження. Отже, назва файла матиме такий вигляд:

18.07.2007_с._Довжки_Левчук О. Ю.

Другий варіант — за прізвищем етнолога. У цьому випадку у назві файла обов'язково має бути порядковий номер кожного аудіозапису, якщо за день їх було декілька. Наприклад:

Бовкуненко_06.07.2006_Гораєць-№ 1;

Бовкуненко_06.07.2006_Гораєць-№ 2;

Бовкуненко_06.07.2006_Гораєць-№ 3;

Бовкуненко_07.07.2006_Вербляни-№ 1 і т. д.

Так чи інакше, але в назві кожного файла обов'язково зазначають *дату* (день, місяць, рік) і *назву населеного пункту*, де зроблено запис етнографічної інформації.

Стосовно анкет, то до архіву передають лише оригінали, тобто заповнені безпосередньо в польових умовах бланки. Їх поміщають у папку по порядку заповнення під час експедиції. На лицьовому боці папки зазначають назву дослідницької теми, місце (район/райони, область/області) і термін (місяць/місяці, рік) проведення експедиції-практики, відомості про автора (статус, прізвище, ім'я та по батькові) зібраного етнографічного матеріалу, вихідні дані про керівника (керівників) науково-пошукової мандрівки (див. *додаток 15*).

13.3. Вимоги і правила опрацювання та оформлення ілюстративних матеріалів

Фотоматеріали, рисунки, креслення, схеми, копії тощо пам'яток традиційної матеріальної і духовної культури, їхніх компонентів та елементів — не менш важливий вид історичного джерела, ніж усна інформація. Опрацьовуючи ілюстративні матеріали, перш ніж передати їх в архів на довготривалі зберігання, етнологи також дотримуються цілої низки вимог і правил.

Зокрема, після повернення з експедиції її учасники насамперед проявляють плівки в фотоательє. Якщо взірці народної культури зафіксовані за допомогою цифрового фотоапарата, то спершу фотоматеріали переносять у комп'ютер, а відтак уже переписують їх на оптичні носії інформації (компактний диск *R* чи *RW*), з яких, власне, й виготовляють світлини. В обох випадках замовляють фотоіндекси знятих об'єктів (20 × 30 мм), тобто роблять відбитки оригіналів-кадриків на фотопапері розміром 25 × 30 см чи й більшого формату в послідовності фіксації пам'яток культури під час етнографічної експедиції. Водночас із кожного кадрика замовляють по дві фотографії 9 × 13 см (10 × 15 см).

Відтак фотоматеріали оформляють для передавання в архів. Для цього слід заздалегідь придбати певну кількість стандартних поштових конвертів (формат *C 6*). Усередину вкладають одну світлину кожного об'єкта народної культури. Якщо вони були зафіксовані звичайною фототехнікою (не цифровим апаратом), то в конверт вкладають також негатив кадрика (чорно-білий чи кольоровий), попередньо загорнувши його у білий папір (щоб запобігти можливому пошкодженню під час перегляду світлини, припаданню пилом тощо).

Завершує оформлення фотоматеріалів для передавання до архівосховища опрацювання лицьового боку конверта. Зокрема, у його верхньому лівому куті наклеюють зменшений (скадрований) знімок, що полегшує працю народознавця з великою кількістю фотоматеріалів, які зберігаються у

закритих фондах архіву. Принаймні дослідник не мусить зайвий раз розкривати конверти й виймати фотографії для перегляду. Під фотографією проставляють порядковий номер конверта і шифр, який присвоюють авторові за таким самим принципом, як і на аудіокасетах, тобто за його прізвищем, із зазначенням року перебування в експедиції (№ 32 / Бовкуненко – 2007) та обов'язково дотримуючись послідовності фотофіксації об'єктів традиційної культури: першій із них присвоюють № 1, другій – № 2 і т. д. Інакше кажучи, нумерація виготовлених світлин має повторювати маршрут експедиції та час відвідування кожного населеного пункту. Праворуч у нижній частині лицьового боку конверта зазначають вихідні дані, які стосуються зафіксованої пам'ятки традиційної культури: народну (у лапках) і загальнолітературну (у дужках) назви чи стислий опис знятого, точну чи ймовірну дату виготовлення пам'ятки, місце (населений пункт, район, область), дату (день, місяць, рік) та відомості про автора (ім'я, прізвище) фотофіксації (див. *додаток 16*). Відтак складають загальний список усіх фотоматеріалів, який фактично дублює опис на конверті. Якщо об'єкти народної культури зафіксовані за допомогою цифрового фотоапарата, то опис доповнює додаткова колонка, в якій зазначають № файла (див. *додаток 17*). Насамкінець відповідний список разом із конвертами вкладають у поштовий чи самотужки виготовлений конверт стандартних розмірів (формат А 5), який також підписують (зазначають назву теми, місце (район/райони, область/області) і термін (крайні дні, місяць/місяці, рік) проведення експедиції, відомості про автора (ім'я, прізвище) зафіксованих першоджерел, вихідні дані про керівника (керівників) експедиції-практики і підшивають разом із текстом комп'ютерного набору (див. *додаток 18*).

Під час оформлення рисунків, креслень, схем тощо для передавання в архів на довготривале зберігання етнолог має подбати насамперед про належний вигляд кожного з них, чіткість зображеного та повноту супровідної інформації. Рисунки та креслення виконують на білому цупкому папері формату 210 × 297 мм (масою 120 – 150 г на 1 м²), використовуючи туш

чи маркер із чорним чорнилом, дотримуючись загальноприйнятих правил креслення.

Залежно від виду об'єкта, зафіксованого графічним способом, під ним розміщують підпис із зазначенням його народної (у лапках) і загальнолітературної (у дужках) назв чи стислого опису. Кожному рисунку (кресленню, схемі) присвоюють порядковий номер. Якщо пам'ятка культури є багатокомпонентним об'єктом, подають також місцеві назви компонентів, попередньо присвоївши їм порядкові номери, які проставляють на відповідному місці зображення чи біля нього. Це саме стосується зображення на рисунку (схемі, кресленні) загальних параметрів зафіксованого етнографічного об'єкта та розмірів його складових. Загалом цифри прописують на папері чорним чорнилом, щоб забезпечити їхній довготривалий вигляд. Завершує підпис зазначення імені та прізвища автора графічного зображення, місце його виконання (назви населеного пункту, району, області), дата фіксації пам'ятки культури (місяць, рік) (див. *додаток 19*).

Оформлення етнографічних графічних матеріалів завершує загальний список, який разом із рисунками, схемами, кресленнями, копіями тощо також вкладають в окрему папку (у великий поштовий чи самотужки виготовлений конверт — формат А 4). На лицьовому боці папки (конверта) зазначають назву дослідницької теми, місце (район/райони, область) і термін (дні, місяць/місяці, рік) проведення експедиції, відомості про автора (ім'я, прізвище) зафіксованих джерел та вихідні дані про керівника (керівників) експедиції (див. *додаток 20*). Як і у випадку з опрацьованими фотоматеріалами, відповідну папку (конверт) підшивають із текстом комп'ютерного набору.

Завершує оформлення зафіксованих під час науково-пошукової праці польових етнографічних джерел опис наявних у справі матеріалів із зазначенням кількості сторінок тексту, кількості анкет, фотоілюстрацій, графічних матеріалів тощо (див. *додаток 21*). До речі, "Опис архівної справи" як окремий документ не нумерують (не проставляють на сторінці номер) і не включають до загальної кількості наукового звіту. Крім цього, на основі зібраних етнографічних пер-

шоджерел усі студенти-етнологи Львівського національного університету імені Івана Франка готують короткі (3 – 4 сторінки комп'ютерного набору) доповіді, які оголошують у вересні на студентському науковому семінарі, а кращі з них – також на щорічній науковій конференції студентів історичного факультету. Найцікавіші з цих доповідей після доопрацювання публікуються на шпальтах серійного (щорічного) видання "Матеріали наукової конференції студентів історичного факультету", а деякі з них – у загальнокафедральних виданнях. Зокрема, доповіді студентів із конференції 2005 р. були опубліковані у збірнику статей і матеріалів "Етнічна культура українців" (Львів, 2006). Усе це спонукає початківців-етнологів до належного опанування теоретичними основами етнологічної науки, зокрема й дисципліни "Методика польового етнографічного дослідження", сприяє якісному засвоєнню фактажу з історії, географії та культури українського народу, заохочує їх до самостійної науково-пошукової праці.



ДОДАТКИ



Додаток 1

**АНКЕТА на тему "Етнічне самоусвідомлення учнів
польських шкіл у м. Львові"**

1. Де Ви народилися? _____

2. Де народився Ваш батько? _____ (не знаю)

3. Де народилася Ваша мати? _____ (не знаю)

4. Освіта батьків:

№ з/п	Освітній статус	Батько	Мати
1	Неписьменні		
2	Початкова		
3	Середня		
4	Середня спеціальна		
5	Вища		
6	Аспірант (ка)		
7	Науковий ступінь		
8	Інше		
9	Не знаю		

5. Віросповідання батьків:

№ з/п	Конфесія	Батько	Мати
1	Католик		
2	Греко-католик		
3	Православний		
4	Іудей		
5	Інша		
6	Атеїст		
7	Не знаю		

6. Якої національності є Ваші батьки?

№ з/п	Національність	Батько	Мати
1	Поляк (ка)		
2	Українець (ка)		
3	Росіянин (ка)		
4	Єврей (ка)		
5	Інша		
6	Не знаю		

7. Ким є Ваші батьки за фахом?

№ з/п	Спеціальність	Батько	Мати
1	Освітянин		
2	Лікар		
3	Юрист		
4	Науковець		
5	Військовий		
6	Інженер		
7	Бухгалтер		
8	Продавець		
9	Програміст		
10	Підприємець		
11	Безробітний (на)		
12	Інше		
13	Не знаю		

8. Якою мовою Ви спілкуєтесь із ровесниками поза межами школи?

а) польською;

б) українською;

в) російською;

г) іншою _____ (вказіть самі).

9. Якою мовою Ви спілкуєтесь вдома з батьками?

- а) польською;
- б) українською;
- в) російською;
- г) іншою _____ (вказіть самі).

10. Яку мову Ви вважаєте рідною?

- а) польську;
- б) українську;
- в) російську;
- г) іншу _____ (вказіть самі).

11. Якими мовами Ви ще володієте і як добре?

- а) володію такими мовами:

№ з/п	Назва мови	Оцінка			
		Відмінно (5)	Добре (4)	Слабо (3)	Дуже слабо (2)
1	Українська				
2	Російська				
3	Англійська				
4	Німецька				
5	Іспанська				
6	Інша (вказіть)				

- б) не володію жодною.

12. Чи плануєте Ви продовжити навчання в Україні?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

13. Чи плануєте Ви проживати в Україні в майбутньому?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.



14. Чи погоджуєтесь Ви з твердженням про те, що в Україні існують сприятливі можливості для кар'єрного росту осіб польської національності?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

15. Чи погоджуєтесь Ви з твердженням про те, що в Україні поляки відчують дискримінацію за місцем праці, навчання, проживання тощо?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

16. Чи стикалися Ви з фактами негативного ставлення до поляків в Україні?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

17. Якщо так, то зазначте конкретні їх форми:

- а) образливі написи (на стінах домівок, парканах тощо);
- б) передразнювання дітей у школі, на вулиці;
- в) анекдоти, які призводять до формування негативного ставлення до поляків;
- г) заборона закоханим різної національності зустрічатись;
- д) небажання представників іншої національності перебувати в одному приміщенні з поляками;
- е) інше _____ (вказіть самі)

18. Чи були Ви свідком міжетнічних конфліктів між поляками та представниками інших національностей України?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

19. Якщо так, то що, на Вашу думку, їх спричинило:

- а) вживання польської мови;
- б) приналежність до різних релігійних конфесій;
- в) побутові негаразди;
- г) інше _____ (вказіть самі)

20. Як Ви прореагували на відповідний конфлікт?

- а) сприяв (ла) мирному розв'язанню;
- б) мовчки засуджував (ла), але не втручався (лася);
- в) брав (ла) найактивнішу участь на боці однієї зі сторін;
- г) інше _____ (вказіть самі)

21. Як Ви вважаєте: чи засоби масової інформації в Польщі адекватно відображають сучасні події в Україні?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

22. Як Ви вважаєте: українські засоби масової інформації адекватно відображають сучасні події в Польщі?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

23. Чи доводилося Вам зустрічати в українських засобах масової інформації негативну інформацію про поляків?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

24. Якщо так, то вкажіть її _____

ОСОБИСТІ ДАНІ

1. Стать (ч/ж) _____

2. Рік народження _____

3. Національність _____

4. Віросповідання _____

5. Клас (вказіть номер) _____



**Розширена програма-запитальник (квестіонарій) до теми
"Санний транспорт українців"**

1. Як називають сани, незалежно від їх функціонального призначення?
2. Чи відомі вам такі назви, як "залубиці", "козирки", "жолобні", "обшивні", "бричка", "полусанки", "подсанки", "корчуги", "бендюги", "ґринджоли" та ін.?
3. Якими саньми перевозили у вашій місцевості сіно, гній, дрова, будівельні матеріали (колоди, бруси), їздили в гості, до міста?
4. Як називають одну з двох нижніх частин саней у вигляді загнутого спереду дерев'яного бруска ("полоз", "копаниця", "санка" тощо)?
5. Із дерева яких порід виготовляли полози саней найчастіше і спорадично – в крайньому випадку?
6. У вашій місцевості полози саней виготовляли з натурального (кривого) дерева чи їх гнули на спеціальному приладі? Якщо гнули, то для якого виду саней (для господарських, виїзних, вантажних, ручних, дитячих)?
7. Які існували вимоги до лісоматеріалу, з якого виготовляли полози?
8. Опишіть технологію виготовлення "копаниці".
9. Опишіть загальний вигляд і конструкцію приладу, на якому гнули полози. Чи відома вам назва "баба"? Якщо так, то який ще господарський предмет означували цим словом?
10. Опишіть технологію гнуття полоза на приладі ("бабі").
11. Як називають передню загнуту частину полоза ("корса", "скорс", "ніс" тощо)? Якою вона була заввишки у господарських (виїзних, вантажних) санях?
12. Якими способами майстри намагалися продовжити експлуатаційний вік санних полозів (закопували заготівку у гній, витримували її впродовж певного часу у тіні, запарювали над вогнем тощо)?
13. Чи "підшивали" зношений полоз окремим брусом? Як називають цю деталь?

14. Опишіть технологію "підшивання" зношеного полоза окремим брусом.
15. Як називають один із вертикальних стовпчиків, задовбаних у полози ("копил", "страм", "баба", "підпорка" тощо)?
16. Скільки вертикальних стовпчиків вдовбували у кожній полоз господарських саней?
17. Чим різнилася конструкція ходу господарських саней, якщо задовбані у полози вертикальні стовпчики називали "копилами" і "страмами" ("бабками" тощо)?
18. Чи побутували у вашій місцевості господарські сани з двома (трьома, чотирма і більше) парами "копилів" ("страмів" тощо)?
19. Зі скількома парами "копилів" ("страмів") найчастіше виготовляли вантажні і виїзні сани, ручні господарські та дитячі санки у вашому населеному пункті?
20. Яку висоту мали "копили" господарських саней, а яку висоту – "страми"? Чи залежали розміри вертикальних стовпчиків від функціонального призначення санного транспорту (виїзний, вантажний, дитячий та ін.)?
21. Чи побутували у вашій місцевості сани, "копили" яких були заввишки 50-60 см?
22. Із дерева якої породи виготовляли вертикальні стовпчики санного транспорту найчастіше і спорадично?
23. Які вимоги були до лісоматеріалу, з якого виготовляли "копила" ("страми" тощо)?
24. Опишіть технологію виготовлення "копила" ("страму").
25. Опишіть технологію кріплення вертикального стовпчика у полозі.
26. Як називають поперечну деталь ходу саней, що з'єднує сусідню пару копилів ("в'яз", "насад", "бабка", "нарвіна", "подушка", "оплен" тощо)?
27. Як у вашій місцевості з'єднували сусідню пару копилів – за допомогою загнутої із дерева твердої породи деталі чи за допомогою прямокутного бруска?
28. Скільки з'єднувальних поперечин мали господарські сани?
29. Чи побутували у вашій місцевості господарські сани з трьома, чотирма і більшою кількістю "насадів" ("бабок", "подушок" тощо)?

30. Коли у вашому селі стали виготовляти господарські сани з двома "насадами" ("подушками", "опленами" тощо)?
31. Із дерева якої породи виготовляли поперечну загнуту з'єднувальну деталь ("в'яз"), а з якої — прямокутний брусок ("насад", "бабку", "подушку" тощо)?
32. Які вимоги ставили до лісоматеріалу, з якого виготовляли "в'яз" ("насад" тощо)?
33. Опишіть технологію виготовлення поперечного з'єднувального бруска ("насаду", "подушки" тощо).
34. Чи використовували для виготовлення "в'яза" як поперечної з'єднувальної деталі який-небудь прилад? Якщо так, то як він називається ("баба", "лисиця" тощо)?
35. Опишіть технологію гнуття "в'яза" на приладі (на "бабі") і без нього.
36. Чи зміцнювали передки полозів поперечним "в'язом" або бруском? Як його називають ("крижівниця", "в'язок", "попередень" тощо)?
37. З якою метою сполучали носки полозів?
38. Чи були в конструкції ходу господарських (дитячих, виїзних та ін.) саней паралельні полозам повздовжні бруски? Якщо так, то як їх називають у вашій місцевості ("наморожні")?
39. Із дерева якої породи виготовляли "наморожні"?
40. Передки "наморожнів" торкалися самих носків полозів чи сягали лише переднього бруска ("в'яза"), який з'єднує вертикальні стовпчики?
41. Які розміри (довжина, ширина) мала ходова частина господарських (виїзних, вантажних, дитячих) саней у вашій місцевості?
42. Чи знаєте ви щось про традицію, згідно з якою всі майстри одного села виготовляли господарські сани однакової ширини? Чим пояснювали цю традицію старожили?
43. Яку форму мав кузов господарських саней, у якому перевозили сіно, гній, дрова та інший вантаж? Як його примощували і кріпили на ходовій частині транспортного засобу?
44. У вашій місцевості монтували для перевезення сіна (гною, дров) окремі вертикальні палиці-стояки ("ручиці", "кланиці", "рожни" тощо)? Якщо так, то де їх вдовбували?

45. Чи залежали форма і розміри вертикальних стояків-палиць від виду господарського вантажу, який перевозили саньми?
46. Чи побутував у вашій місцевості виплетений із лози (із дерева іншої породи) "кіш" ("полукішок" тощо)? Які види вантажу перевозили в ньому?
47. Який вид кузова встановлювали на ходову частину господарських саней для поїздки у місто, на ярмарок, у гості?
48. Чи відомі Вам такі назви, як "васаг" і "ящик"? Які складові транспорту позначають ці терміни?
49. Якими засобами закріплювали сіно на господарських санях? Назвіть ці засоби та опишіть способи кріплення вантажу.
50. Чи правда, що в минулому будівельний ліс перевозили також звичайними господарськими саньми? Якщо так, то які додаткові засоби використовували для зміцнення конструкції ходу цього транспорту?
51. Яким способом кріпили на ходовій частині господарських саней традиційної конструкції довгі колоди, щоби транспортний засіб не перевертався під час їзди, щоби полегшити працю тягловим тваринам (волам чи коням) тощо?
52. Чи відомі вам факти про те, що в минулому лісові матеріали перевозили на господарських та одинарних вантажних санях одночасно? Як відповідні транспортні засоби з'єднували один з одним?
53. Чи побутували у вашій місцевості спеціальні лісовози, хід яких становлять двоє коротких саней? Як їх називають ("полусанки", "подсанки", "корчуги" тощо)?
54. За допомогою якої деталі і яким способом з'єднуються дві частини ходу зимових лісовозів?
55. У яких роках почали використовувати для перевезення будівельних матеріалів спеціальні сани у вашій місцевості?
56. Із дерева якої породи виготовляли полози лісовозів? Яку вони мали довжину?
57. Чи гнули для зимових лісовозів полози? Якщо так, то чим різнилася технологія їх виготовлення від технології виготовлення полозів для господарських саней?
58. Скільки вертикальних стовпчиків і горизонтальних з'єднувальних поперечин становили конструкцію ходової

частини зимових лісовозів у минулому (наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., у 20 — 30-х роках) і скільки становлять нині?

59. Як змінилася конструкція ходової частини лісовозів зі збільшенням кількості "бабок" ("страмів" тощо) і поперечних з'єднувальних брусків?
60. Чи були властиві для конструкції ходу вантажних саней паралельні полозам повздовжні горизонтальні бруски ("наморожні")? Якщо так, то яку вони мали довжину?
61. Якими додатковими засобами зміцнювали конструкцію ходу лісовозів?
62. Якими додатковими засобами запобігали швидкому зношуванню полозів вантажних саней? Опишіть технологію ремонту пошкоджених полозів.
63. Яким способом і де на ходовій частині вантажних саней кріпили поворотну подушку? Яким терміном означають цю деталь у вашій місцевості?
64. Чи використовували на зимових лісовозах поворотну подушку від воза? Якщо так (ні), то чому?
65. Якими засобами і способами закріплювали колоди на вантажних санях?
66. Чи використовували (використовують) здвоєні вантажні сани для щоденних господарсько-транспортних потреб (для перевезення сіна, гною тощо)?
67. Який кузов встановлюють на ходову частину здвоєних саней для транспортування сільськогосподарських вантажів?
68. Чи використовують як кузов здвоєних саней суцільний драбинний кузов від воза? Якщо так, то як його примощують і закріплюють на ходовій частині?
69. Коли здвоєні зимові лісовози остаточно витіснили одинарні господарські сани традиційної конструкції?
70. Як називають у вашій місцевості сани, які служать лише для виїзду до міста та в гості, на ярмарок чи базар?
71. Чим різниться конструкція ходової частини виїзних саней від конструкції ходу господарських і вантажних?
72. Яку висоту мали передні головки полозів виїзних саней? Якими способами нарощували висоту носків натуральних полозів ("копаниць")?

73. Який вид полоза (натуральний чи гнутий) частіше використовували для виїзних саней?
74. Чи підшивали (підшивають) полози виїзних саней залізними шинами?
75. Який кузов виїзних саней використовували у вашій місцевості найчастіше? З якого матеріалу його виготовляли?
76. Як називають складові кузова (передок, задок, бічні борти) виїзних саней?
77. Яким матеріалом обшивали (обшивають) кузов виїзних саней зісередини? Опишіть технологію цього виробничого процесу.
78. Яким матеріалом декорували (декорують) кузов виїзних саней іззовні? Назвіть найбільш характерні для вашої місцевості орнаментальні мотиви, техніки їх виконання.
79. На скількох осіб були розраховані виїзні сани? На чому сиділи пасажери та їздовий?
80. За допомогою яких запобіжних заходів захищали виїзні сани від засипання кузова снігом під час швидкої їзди?
81. Якими додатковими засобами обладнували виїзні сани, щоб запобігти їх перевертанню на бік під час швидкої їзди?
82. Чи побутували у вашій місцевості дитячі та ручні санки? Як їх називають?
83. Чи відрізнялися дитячі та ручні санки від господарських саней конструкцією ходу, формами кузова, розмірами?
84. Який вид тягової сили використовували у вашій місцевості для запрягу в господарські, вантажні та виїзні сани?
85. Як називають тяговий прилад, за допомогою якого сани тягне пара волів ("війя", "розкіп", "оглоблі")?
86. Як називають тяговий прилад саней у формі двох паралельних жердин?
87. Чим відрізнявся тяговий прилад саней, які перетягував один віл (один кінь)?
88. Як називають керівний і гальмівний прилад саней у формі однієї жердини? Де і як його кріплять?
89. Яку форму мало "війє" ("розкіп", "оглоблі", "двойло" тощо), призначене для пари волів як тягової сили?

90. До якої частини ходу господарських (вантажних, дитячих, ручних) саней і якими способами кріпили задні кінці дишля-трійні та паралельних голобель?
91. Чи можете ви пригадати випадок, щоб у вашій місцевості покійника везли на кладовище саньми не лише взимку, а й улітку? Як пояснювали цей випадок односельчани?
92. Що робили з саньми, на яких перевезли покійника?
93. Як називають майстра, що займається виробництвом санного транспорту ("стельмах")?
94. Якими ще видами діяльності займалися майстри-стельмахи в минулому? Опишіть їхнє соціально-економічне становище.
95. Майстри виготовляли сани лише на замовлення односельчан чи також для продажу на ринку?
96. Хто найчастіше замовляв у стельмаха виїзні сани? Чи серед власників цього транспорту було багато селян?
97. Скільки коштували господарські (вантажні, виїзні, дитячі) сани, виготовлені з матеріалу майстра, і сани з матеріалу замовника?
98. Хто виготовляв для санного транспорту металеві частини?
99. На яких умовах співпрацювали стельмах і сільський коваль?
100. Назвіть та опишіть інструменти і прилади, якими користується стельмах.
101. Згадайте приказки, прислів'я, загадки та інші зразки усної народної творчості про сани.



**Коротка програма-запитальник (квестіонарій) до теми
"Санний транспорт українців"**

1. Як називають сани, незалежно від їх функціонального призначення?
2. Чи відомі вам такі назви, як "залубиці", "козирки", "жолобні", "обшивні", "бричка", "полусанки", "подсанки", "корчуги", "бендюги", "гринджоли" та ін.?
3. Які види саней побутували у вашій місцевості? Назвіть їх.
4. З яких частин складалася конструкція ходу господарських (виїзних, вантажних, дитячих) саней? Назвіть кожну з них.
5. Чи побутували у вашій місцевості сани з двома (трьома, чотирма і більше) парами "копилів" ("страмів" тощо) і відповідною кількістю з'єднувальних поперечин?
6. Із дерева яких порід виготовляли полози, вертикальні стовпчики, з'єднувальні поперечини та інші частини ходу санного транспорту найчастіше і спорадично — у крайньому випадку? Які існували вимоги до заготівлі лісоматеріалу?
7. У вашій місцевості полози саней виготовляли з натурального (кривого) дерева чи їх гнули на спеціальному приладі? Якщо гнули, то для якого виду саней (господарських, виїзних, вантажних, ручних, дитячих)? Опишіть загальний вигляд і конструкцію приладу, а також технологію гнуття полоза.
8. Якими способами майстри намагалися продовжити експлуатаційний вік санних полозів: заготівку закопували у гній, витримували впродовж певного часу у тіні, запарювали над вогнем тощо або зношений полоз "підшивали" окремим бруском?
9. Яку висоту мали вертикальні стовпчики господарських (виїзних, вантажних, дитячих) саней?
10. Як у вашій місцевості з'єднували сусідню пару задовбаних у полози вертикальних стовпчиків — за допомогою загнутої з дерева твердої породи деталі чи за допомогою прямокутного бруска? Опишіть технологію виготовлення обидвох деталей.
11. Чи були в конструкції ходу господарських (дитячих, виїзних та інших) саней паралельні полозам повздовжні планки ("наморожні")? Якщо так, то яку вони мали довжину?

12. Які розміри (довжина, ширина) мала ходова частина господарських (виїзних, вантажних, дитячих) саней у вашій місцевості?
13. Якої форми був кузов господарських саней, якими перевозили сіно, гній, дрова та інший вантаж? Як його кріпили на ходовій частині транспортного засобу?
14. Чи для перевезення сіна (гною) у вашій місцевості монтували окремі вертикальні палиці-стояки ("ручиці", "кланиці", "рожни" тощо)? Якщо так, то де їх вдовбували?
15. Який вид кузова встановлювали на ходову частину господарських саней для поїздки в місто, на ярмарок, у гості?
16. В яких роках почали використовувати для перевезення будівельних матеріалів спеціальні сани ("полусанки", "подсанки", "корчуги" тощо)?
17. Скільки вертикальних стовпчиків і горизонтальних поперечин становили конструкцію ходової частини зимових лісовозів у минулому (наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., у 20 — 30-х роках) і скільки становлять нині?
18. Як змінилася конструкція ходової частини лісовозів зі збільшення кількості "копелів" і поперечних з'єднувальних брусків?
19. Якими додатковими засобами зміцнювали конструкцію ходу лісовозів?
20. Як кріпили на ходовій частині вантажних саней поворотну подушку? Яким терміном означають її у вашій місцевості?
21. Чи побутували у вашій місцевості спеціальні лісовози, хід яких становлять двоє коротких саней? Якщо так, то як їх з'єднували між собою?
22. Чи використовують здвоєні вантажні сани для щоденних господарсько-транспортних потреб (для перевезення сіна, гною тощо)?
23. Коли здвоєні зимові лісовози остаточно витіснили одинарні господарські сани традиційної конструкції?
24. Чим різнилася конструкція ходової частини виїзних саней і ходу господарських та вантажних?
25. Якими способами нарощують висоту носків натуральних полозів ("копаниць") виїзних саней?
26. Який кузов виїзних саней використовували у вашій місцевості найчастіше? Як називають окремі його складові — передок,

задок, бічні борти?

27. Яким матеріалом обшивали кузов виїзних саней зісередини? Опишіть технологію цього процесу.
28. Яким матеріалом декорували кузов виїзних саней іззовні? Назвіть найбільш характерні для вашої місцевості орнаментальні мотиви, техніки їх виконання.
29. На скількох осіб були розраховані виїзні сани? На чому сиділи пасажери і їздовий?
30. Якими додатковими засобами обладнували виїзні сани, щоб запобігти їх перевертання на бік під час швидкої їзди?
31. Які види тяглової сили використовували у вашій місцевості для запрягу в господарські, вантажні та виїзні сани?
32. Як називають тягловий прилад ("війя", "розкіп", "оглоблі"), за допомогою якого сани перетягає пара волів?
33. Як називають тягловий прилад саней у формі двох паралельних жердин?
34. Як називають керівний і гальмівний прилад саней у формі однієї жердини? Де і як його кріплять?
35. До якої частини ходу господарських (вантажних, дитячих, ручних) саней та яким способом кріпили задні кінці дишля-трійні і паралельних голобель?
36. Чи можете ви пригадати випадок, щоб у вашій місцевості покійника перевозили на кладовище саньми не лише взимку, а й улітку? Якщо так, то що потім робили з такими саньми?
37. Як називають майстра, що займається виробництвом санного транспорту ("стельмах")?
38. Майстри виготовляли сани лише на замовлення односельчан чи також для продажу на ринку?
39. Скільки коштували господарські (вантажні, виїзні, дитячі) сани, виготовлені з матеріалу майстра, і сани з матеріалу замовника?
40. Хто виготовляв для санного транспорту металеві частини?
41. На яких умовах співпрацювали стельмах і сільський коваль?
42. Назвіть та опишіть інструменти і прилади, якими користується стельмах.
43. Згадайте приказки, прислів'я, загадки та інші зразки усної народної творчості про сани.

Додаток 4

Типовий бланк акта приймання набутих пам'яток культури

МУЗЕЙ ЕТНОГРАФІЇ ТА ХУДОЖНЬОГО ПРОМИСЛУ
ІНСТИТУТУ НАРОДОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИЗАТВЕРДЖУЮ
Керівник установи
"___" _____ 20__ р.АКТ ПРИЙМАННЯ №
"___" _____ 20__ р.Цей акт складений _____
Прізвище, ім'я, по батькові головного охоронця МЕХПВід _____
Прізвище, ім'я, по батькові

паспортні дані

який (а) проживає за адресою _____

На постійне зберігання приймаються такі предмети:

№ з/п	Облікові позначки	Назва, короткий опис	Матеріал, техніка	Розмір	Стан збереження	Оцінка

Експертно-оцінна комісія вирішила придбати перелічені вище експонати на суму _____

Здав _____

Прийняв _____

Голова комісії _____

Члени комісії _____



Типовий бланк дарчого листа

ДАРЧИЙ ЛИСТ

Я, _____
передаю у фонди львівського Музею етнографії та художнього
промислу Інституту народознавства НАН України на постійне
зберігання такі твори :

(короткий опис: назва, матеріал, техніка, рік виготовлення)

Паспортні дані _____

Адреса: _____

Дата: _____

Підпис: _____



Додаток 6

Типовий бланк паспортизації пам'ятки культури

МУЗЕЙ ЕТНОГРАФІЇ ТА ХУДОЖНЬОГО ПРОМИСЛУ ІН НАН УКРАЇНИ УНІФІКОВАНИЙ ПАСПОРТ		ТОПОГРАФІЧНИЙ ШИФР
		ДАТА ВВЕДЕННЯ В ЕОМ
№ інвентарний	КЛАСИФІКАЦІЯ	ФОТО
	ТИПОЛОГІЯ	
№ книги вступу № колекційного опису	Назва, автор	
Документи	Джерело і спосіб надходження	дар (заповіт) аукціон передавання купівля
	ДАТУВАННЯ ТА МІСЦЕ СТВОРЕННЯ	
ЧАС І МІСЦЕ ВИЯВЛЕННЯ		№ НЕГАТИВА, СТАРІ ІНВЕНТАРНІ НОМЕРИ
ПІДПИСИ		Кількість
		Розмір
НАПИСИ		Матеріал
		Техніка
КЛЕЙМА ТА ПЕЧАТКИ		Маса, проба, акт апробування



ОПИС		Стан збереження
ПОДІЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПАМ'ЯТКОЮ		
ОСОБИ, ПРИЧЕТНІ ДО ПАМ'ЯТКИ		
ЗВ'ЯЗОК З ІНШИМИ ПАМ'ЯТКАМИ		ЕКСПОНУВАННЯ
БІБЛІОГРАФІЯ		
АРХІВНІ ДАНІ		РЕСТАВРАЦІЯ
СКЛАДАЧ, ДАТА	ГОЛОВНИЙ ХРАНИТЕЛЬ	ЗАСТУПНИК ДИРЕКТОРА З НАУКОВОЇ РОБОТИ

Р

Додаток 7

Зразки паспортизації фотоматеріалів під час експедиції*Варіант I*

10.07.2007 р.,
с. Вербляни Яворівського р-ну Львівської обл.

Плівка № 1.

Кадрики:

- 1 – 3 – "Самотяжки" (дерев'яні ручні санки);
- 4 – 6 – "квітка" (деревце, виставлене на крайніх кроквах після зведення каркаса хати);
- 7 – 9 – вигляд новобудови (хати).

11.07.2007 р.,
с. Завадів Яворівського р-ну.

Плівка № 1.

Кадрики:

- 10 – 12 – загальний вигляд села зі сходу.

Плівка № 2.

Кадрики:

- 1 – 3 – прання білизни в річці;
- 4 – 5 – "пранник" (дерев'яна лопатка, за допомогою якої товчуть намочену білизну)...

Варіант II

Плівка № 1.

Кадрики:

- 1 – 3 – "Самотяжки" (дерев'яні ручні санки) – 10.07.2007 р., с. Вербляни Яворівського р-ну Львівської обл.;
- 4 – 6 – "квітка" (деревце, виставлене на крайніх кроквах після зведення каркаса хати) – 10.07.2007 р., с. Вербляни;
- 7 – 9 – вигляд новобудови (хати) – 10.07.2007 р., с. Вербляни;
- 10 – 12 – загальний вигляд села зі сходу – 11.07.2007 р., с. Завадів Яворівського р-ну.

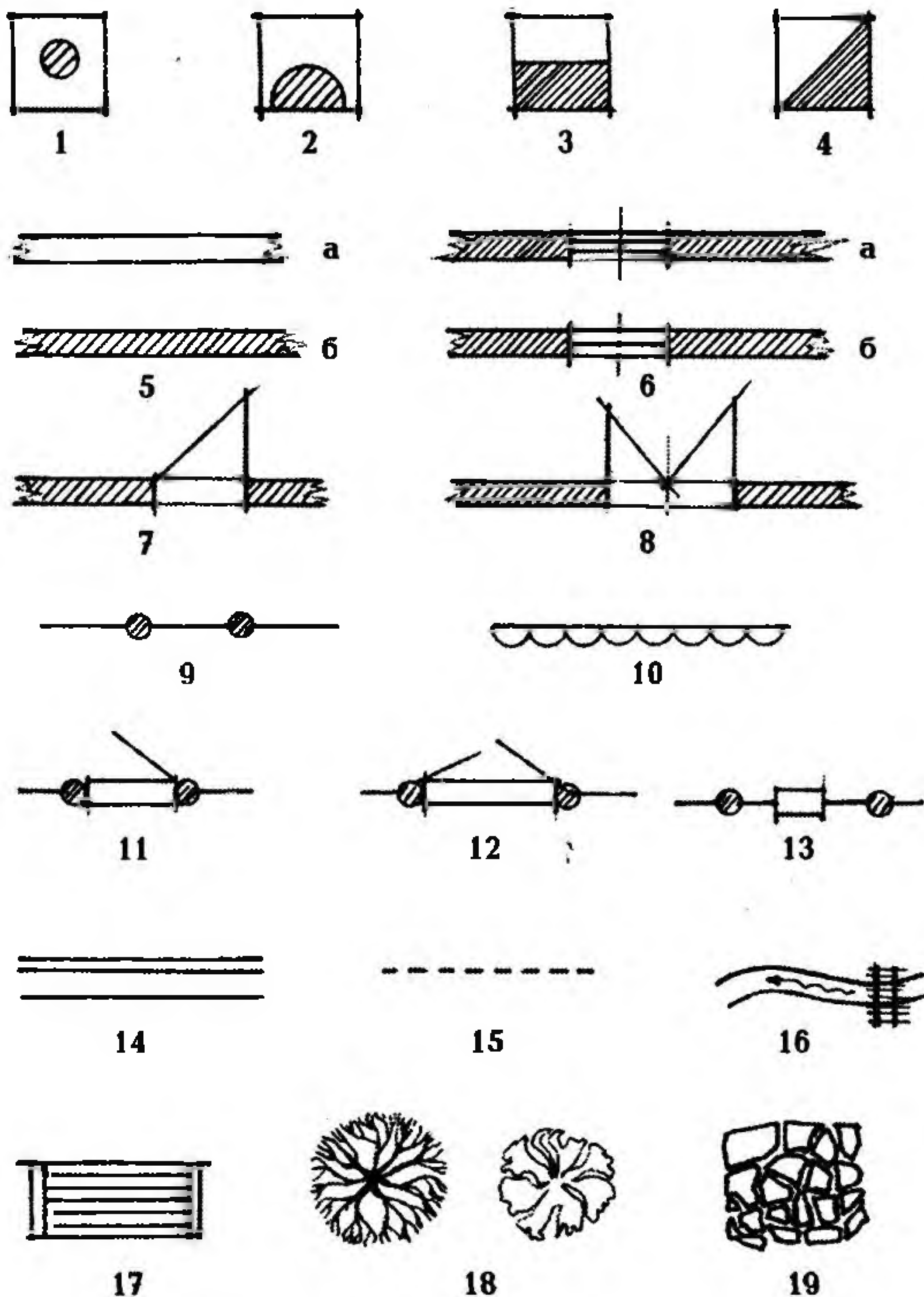
Плівка № 2.

Кадрики:

- 1 – 3 – прання білизни в річці – 11.07.2007 р., с. Завадів;
- 4 – 5 – "пранник" (дерев'яна лопатка, за допомогою якої товчуть намочену білизну) – 11.07.2007 р., с. Завадів...

Додаток 8

Зразки типових знаків, які використовують під час складання горизонтального плану житла, двору, садиби



1 – відкрите вогнище; 2 – піч; 3 – плита; 4 – груба; 5 (а, б) – стіна будівлі; 6 (а, б) – віконний проріз; 7, 8 – двері; 9 – огорожа; 10 – господарський навіс; 11 – хвіртка; 12 – в'їзні ворота; 13 – перелаз; 14 – дорога; 15 – стежка; 16 – річка з кладкою (містком); 17 – сходи; 18 – окреме дерево; 19 – доріжка з каменю.

Зразки опису технології та рецептури приготування страв і напоїв

Буковинський новорічний борщ

Складники: м'ясо — 1 кг, буряки — 250 г, оцет — 20 г, цукор — 20 г, смалець — 40 г, морква — 50 г, цибуля — 50 г, петрушка — 40 г, томат — 200 г, картопля — 300 г, борошно — 30 г, часник — 20 г, сіль, перець, лавровий лист.

М'ясо (яловичину або свинину) варити до готовності. Відцідити бульйон. Буряки нарізати тоненькою соломкою, залити бульйоном, додати солі, оцту, цукру (якщо м'ясо яловиче, то додати трохи смальцю) і варити до готовності. Моркву, корінь петрушки, цибулю дрібно нарізати і протушувати. Додати томат.

Нарізану невеликими шматочками картоплю варити в бульйоні 15 хв. Змішати з тушкованими буряками, морквою, цибулею та петрушкою, додати лавровий лист, перець, підсмажене й розведене бульйоном борошно. Суміш прокип'ятити і заправити саламахою (смалець із товченим часником) і ще раз довести до кипіння.

У борщ покласти шматки вареного м'яса, додати сметани.

(За: Кожолянко Г. Народознавство Буковини: Народна їжа українців. — Чернівці, 2000. — С. 61)

Снятинська паска (Покуття)

Складники: пшенична мука — 4 кг, дріжджі — 100 г, молоко (або сироватка) — 2 л, яйця — 5–8 шт., цукор — 1 кг, олія — 100 г, лимон — 1 шт., ванілін, кориця, сіль.

Для приготування тіста пізно ввечері замішують на молоці дріжджі (100 г дріжджів, 1 л молока або сироватки ("дзеру"; на сироватці тісто краще кисне) та додають 1–2 ложки цукру (цукор поліпшує бродіння). Розчин ставлять на тепле місце.

За ніч розчин підростає. Рано-вранці, щойно він починає спадати, заміщують тісто. Для цього у розчин додають приблизно 3 кг муки (залежно від якості, її може бути трохи менше чи більше), 1 л

молока, 5–8 яєць, 100 г олії (олію можна замінити маргарином або коров'ячим маслом — 200 г), трутть шкірку з одного лимона, додають до смаку цукру, ваніліну, кориці (деякі господині) і все це перемішують. Відтак тісто кисне 4 год. Якщо тісто починає рости, його збивають, повторюючи цю процедуру кілька разів, причому кожного разу із тіста роблять хрест і ставлять зверху розчину. Як починають місити тісто, то додають муки. Мукою посипають також дошку і руки. Місять тісто доти, доки воно не береться до рук.

Виробляють паску так. Спершу у форму ставлять паляницю (тісто займає лише її половину). Потім на пасці, яку задумали для старших членів родини, роблять "пасковий, або Великодний хрест"; сукають тісто, розплескують і закручують його кінці. З цього роблять восьмигранний хрест і кладуть зверху паски, по колу паску обкладають "обручем". Для молодих паску прикрашають "ружами". Зокрема, поверх паски тонкими стрічками з тіста роблять квадратні та напівовальні перегородки, а всередині них — ружі. Ружа — посічена зверху стрічка тіста, яку згортають у коло. По краю паски ставлять "обруч" із тіста.

Із залишків тіста роблять перепічки, які роздають "з рук" бідним за померлі душі. Скільки померлих душ у родині — стільки перепічок печуть.

Готові у формах паски змащують зверху збитим яйцем, використовуючи віничок із пір'я. Напередодні всаджання пасок перевіряють стан випалення печі — кидають до неї жменю кукурудзяної муки або грису ("дерті"). Якщо піч напалена добре, то мука горить на дні, а якщо вона перепалена, то мука горить у повітрі й іскриться. Форми з пасками ставлять на лопату, яку перед цим хрестять. Перехрещують також кожну паску. Перші півгодини заборонено відкривати двері та вікна, щоб паски не потріскали.

Щоби перевірити готовність паски, у виріб стромляють сірник. Якщо він чистий — паска спеклась, набере тіста — ще треба пекти. Також паску стукають ("ковтають") знизу — дзвінкий звук і легка у вазі, значить, вона спеклася. Готові паски змащують сиропом (цукор із перевареною водою) і накривають рушником або скатертною, щоби вони поступово вистивали. Давніше велику паску пекли діаметром 35–40 см, а звичайні — діаметром 25–30 см. Їхня висота сягала 15–20 см.



(За: Паньків М. Прикарпатські паски.
— Галич, 1994. — С. 6–8)

Медуха

Складники: мед — 10 кг, хліб білий — 300 г, хміль — 10 г, вода — 25 л.

10 кг меду змішати з 25 л води і кип'ятити на легкому вогні доти, доки не википить рідина до об'єму 15 л. Після цього суміш зняти з вогню, вистудити, додати 300 г білого хліба, розмоченого на пивних дріжджах, 10 г хмелю і помістити в тепле місце для бродіння. Через 2 години хліб виймають, розчин проціджують і вливають у бочівку, яку щільно закорковують і ставлять у прохолодне місце на 2 тижні. Після цього медуху розливають у пляшки, закорковують і зберігають у холодному місці. Медуха повністю готова до вживання після витримки в пляшках упродовж 1 — 2 місяців.

(За: Кожолянко Г. Народознавство Буковини: Народна їжа українців. — Чернівці, 2000. — С. 89)



Додаток 10

Зразки опису рецептів приготування і вживання ліків із рослин, виконання магічних дій і замовлянь*Нирковокам'яна хвороба*

Склад суміші трав: береза (листя, гілочки), овес (трава), пирій (корінь), хвощ (трава), спориш (трава), цмин (цвіт), астрагал солодколистий (трава), бузина (цвіт), суниці (трава).

Столову ложку суміші запарити склянкою кип'яченої води, настояти кілька годин і процідити. Настій пити теплим по 1–2–3 столові ложки за півгодини до їди.

Рак

I. Потовкти сіянець часнику (2 столові ложки на 1 л молока), варити накритим, на маленькому вогні 20 хв. Процідити: а) пити по 100 г тричі на день; б) розтерте сім'я часнику прикладати до ракових виразок.

II. Натерти корінь хрону (столову ложку на склянку окропу) і настоювати годину. Процідити, пити по 100 г на день.

(Із записів Андрія Шкарбана)

Хвороба "бабиць"

Бабиці заварювали так: у невеликий горщик наливали води, клали три щіпки пшона, колотили тричі веретеном і тричі ложкою, нагрівали. На живіт людини ставили миску, в неї кидали гребінь, ніж, голку з ниткою, веретено, ложку, виливали туди воду, супроводжуючи всі дії замовлянням:

Я вас вимовляю, окропом поливаю,
Пшоном посипаю і ложкою одгортаю,
Веретеном випрядаю і голкою вишиваю,
І гребінцем розчесала, і на пущі, на нетрі зіслала.

(За: Болтарович З. Народна медицина українців. – Київ, 1990. – С. 149)



Додаток 11

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Кафедра етнології

ПОЛЬОВІ
етнографічні матеріали

до теми

"НАЗВА ТЕМИ" (великими літерами, жирним шрифтом),
зафіксовані студенткою (студентом) другого (третього) курсу
прізвище, ім'я, по батькові (жирним шрифтом)

6 – 21 липня 2007 р.

у Перемишлянському районі Львівської області

Керівник експедиції –
асистент (доцент, професор)
прізвище, ініціали
(жирним шрифтом)

Львів – 2007



Додаток 12

Зразок опрацювання та оформлення усної інформації
(фрагмент похоронної обрядовості — запис Михайла Глушка)

7 червня 1982 р.,

с. Дубрівка Баранівського р-ну Житомирської обл.

Інформатори: Лук'янчук Ганна Яківна, 1919 р. народження; Марчук Любов Антонівна, 1918 р. народження; Шиманська Марія Кирилівна, 1922 р. народження.

Коли померла людина, у хаті всім є заданіє: те дає батюшці знать, те дає дякові знать. Кличуть дві або й три старенькі жінки, щоб покойніка чистенько вмили, щоб він йшов у святу землю чистим. Гріють воду. Беруть його, садовлять на стула чи на ослінчика і притримують — другі чоловіки. І гарненько скрізь дуже миють. Миють у "цебрах". Колись у нас такі цебри були. Колись і "ночви" були. Але не ложать покойніка, а садовлять, і беруть біленьку шматочку чистеньку, і чистеньку водичку, і все — геть і зуби вмивають, скрізь вмивають чистенько. После обтирають людину. І тепер ложать покойника, вбирають в усе чисте: більо чисте спідне, рубашка чиста, штани чи костюм... І роблять обряди такі. Ложать, лентами зв'язують руки, обидві руки зв'язують: на одній бантика роблять, і на другій. Руки кладуть на охрест, кладуть на груді. Лева рука повинна бути під сподом, права — на версі. І ложать на цю руку хрестика з воску, щоб у руки не цілувати, а цілувати у віск той. У труну ложать купованого хрестика на ленточці, обикновенного — з Ісусом Христом. На жінці роблять бантик під сподом. Мужчині кладуть шапку і кладуть платочок у карман костюма.

Колись не було в шо взувати, то замотували ноги шматочками біленькими. Шматочки були з полотна домашнього лляного. І обмотували цим ноги, щоб покойник не йшов босим на той світ. І ложать на таку "кушетку" чи на ослінчика, який застеляють килимом. І ложать туди покойного. Підложують ще під нього. Колись простині не було, то ложили полотно під нього, сиве полотно, а труну оббивали марльою, бо не було тюлю. І вкривали покойника марльою або покривалом.

Покойника вложують у труну. Коли труну зроблять, то вложують сіно, щоб йому було м'ягесенько. І роблять подушечку. Наші баби робили подушечки з пахущих зілей, з півонії. Півонія обпадала. Вони збирали ці цвіточки, сушили і робили з його подушечку, щоб на тому світі йому (покійнику. — М. Г.) легко було. Різали полотно старе прим'яте і робили подушечку, і туди набивали зілечко...

**Зразок оформлення усної інформації,
зафіксованої впродовж одного дня
(фрагменти опису транспортних засобів —
запис Михайла Глушка)**

24 вересня 1997 р.,

с. Передівання Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

Інформатор: Цихмістер Василь Іванович, 1920 р. народження.

У селі побутувала "чайка" — човен, який виготовляли з восьми дощок завдовжки 5 м кожна. З чотирьох дощок формували його дно, з двох — кожний борт. Для з'єднання дощок використовували "кручі". Шпари між дошками затикали ганчірками ("катранами"). Ширина "чайки" становила 1 — 2 м. Нею перевозили через Дністер по 4 — 5 осіб одночасно.

Рибацький "човен" також був завдовжки 5 м. Виготовляли його з чотирьох дощок: із двох робили дно, а дві використовували для бортов. Спереду ("перед") і на задку ("зад") знаходилися так звані круги (бруски фігурної форми), до яких прибивали бортові дошки ("боковини", "боки").

Зверху на бортах "чайки" і "човна" кріпили дошку ("сідачку"), на якій сиділи під час подолання водної артерії. На воді управляли ("кермували") транспортним засобом за допомогою весла.



24 вересня 1997 р.,

с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

Інформатор: Лютак Іван Миколайович, 1920 р. народження.

У с. Копачинці господарські "сани" мали таку конструкцію:

- "санка" (2 шт.) — гнули з граба;
- "копело" (8 шт.) — виготовляли з дуба;
- "в'єз" (4 шт.) — виготовляли з берези;
- "поперечка" (1 шт.) — з'єднувала головки полозів.

Назву ще одного елемента, який набивали поверх головок "копелів" паралельно з полозами, інформатор не зміг пригадати.

Заготівки полозів спершу парили у гною (2—3 тижні), а відтак гнули на спеціальному приладі ("бугайло"). Якщо полози ("санки") виготовляли з натурального дерева, тобто з викопаних разом із корінням молодих грабів, то такий транспортний засіб називали "корчугами". До Другої світової війни гнули також "в'єзи". Довбати їх почали лише наприкінці 30-х років ХХ ст.

Інформатор: Барабаш Петро Васильович, 1907 р. народження.

Конструкція "саней" складалася з таких частин:

- "санка" (2 шт.) — з граба. Деревину парили в окропі, а головку гнули на "кружку" (на спеціальному приладі);
- "копело" (6—8 шт.) — з дуба;
- "в'яз" (3—4 шт.) — з "иви";
- "крижовниця" (1 шт.) — поперечка, яка з'єднувала головки полозів;

— "стегол" — дерев'яна складова, яка з'єднувала головку "санки" з переднім "копелом", щоб перша з них не розгиналася.

У с. Копачинці "копаницею" називали дерево (заготівку), стовбур якого викопували разом із коренем. З нього виготовляли "санку". Засіб пересування з відповідними полозами називали "корчугами". Порівняно зі саньми, полози яких гнули на приладі, цей зимовий транспорт вважали більш міцнішим, а заодно й кращої якості.

Тут же побутували "залубиці" — виїзні сани, кузов яких обшивали тонкими дошками. Діти каталися на "копаницях", полози яких становили дві короткі дошки, підтесані спереду й з'єднані за допомогою трьох-чотирьох круглих палиць ("щєблів"), вставлених у просвердлені в "санках" отвори й закріплених зовні клинами, тибliками тощо. Невеликі вантажі перевозили на "ґринджолах", полози яких також становили дві дошки, з'єднані за допомогою двох аналогічних палиць.

**Зразок опрацювання та оформлення аудіозапису
(фрагмент весілля — запис Михайла Глушка)**

4 лютого 1982 р.,

с. Дубрівка Баранівського р-ну Житомирської обл.

Інформатори: Іванчук Ганна Дмитрівна, 1929 р. народження, освіта — 7 класів (І. Г.); Миколайчук Ліда Мойсіївна, 1927 р. народження (М. Л.); Срібнюк Ярина Наумівна, 1922 р. народження (С. Я.); Шульга Степанида Миколаївна, 1921 р. народження, освіта — 4 класи (Ш. С.); Карпенко Марія Петрівна, 1914 р. народження (К. М.); Максимович Євгенія Іванівна, 1916 р. народження, освіта — 4 класи (М. Є.); Рожок Ольга Мойсіївна, 1929 р. народження (Р. О.).

Г. М. (Глушко Михайло): Весілля закінчилося. А як розраховувалися, наприклад, з куховарками? Вони ж найбільше, мабуть, працювали.

І. Г.: Да, куховарки найбільше працювали. Але ще наші батьки, матері нічого не платили куховаркам, бо тоді нічого не було. Брали все таких рідніших. Тоді їжі, харчів менш готовили. Тоді дві куховарки оно було. То за те, що на це весілля зготовили, подякували батьки їм та й усе. А тепер, як уже весілля, то куховаркам багато дарують, бо дуже багато, яких вісімнадцять, блюд на столі буде. То дарують [куховаркам] на коровай фартухи й хустки, а вже на другий день дарують покривала і знов хустки.

Г. М.: А старостам?

І. Г.: А старостам нічого. Це тільки [те], що молода перев'язує їх рушниками.

Г. М.: Ваші подруги підказують, що потім старости забирають молодих до себе.

І. Г.: Да. Пізніше вже цих два старости забирають молодих і батьків молодих, молоді батьків і молодого батьків: в одну неділю в одного "началина" (старости. — М. Г.) гості, а в другу неділю другий "началин" тоже гості робить. Бере молодих і батьків молодих, батьків молодого і батьків молоді, і там роблять гості. Хрещених [батьків] ще беруть.

Г. М.: А які страви готували колись?

І. Г.: Колись були капуста, квасоля, млинці, холодець варили, сметана була, м'ята макогоном. І борщ ще був. Як закон, повинен борщ бути.

Г. М.: Ви знаєте пісеньку про борщ. Проспівайте, будь ласка!
І. Г., М. Л., С. Я., Ш. С., К. М., М. Є., Р. О.:

Ой кочу я, кочу, (2 рази)
Я борщу не хочу.
Дайте що інше,
Щораз – то ліпше.

Г. М.: А які музиканти були у вас колись?

І. Г.: Колись була скрипка і барабан...



Зразок оформлення папки з анкетами**Анкети**

до теми

"НАЗВА ТЕМИ" (великими літерами, жирним шрифтом),
заповнені студентом (студенткою) другого (третього) курсу
прізвище, ім'я, по батькові (жирним шрифтом)
6 – 21 липня 2007 р.
у Перемишлянському районі Львівської області

Керівник експедиції –
асистент (доцент, професор)
прізвище, ініціали
(жирним шрифтом)



Зразок оформлення конверта з фотоматеріалом



№ 1/Глушко — 1996

"Ситечко" для ловлі в'юнів
Дата вигот. — 80-ті рр. ХХ ст.
с. Ганівка Народицького р-ну Житомирської обл.
15 серпня 1996 р.
Світлина Михайла Глушка

Зразок оформлення списку світлин

№ фото	№ файла	Вихідні дані про пам'ятку традиційної культури (народна та літературна назви, стислий опис, дата виготовлення)	Місце фотофіксації (населений пункт, район, область)	Дата фотофіксації
1	P7140360	Жіноча сорочка 20-х років ХХ ст.	с. В. Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл.	14.07.2007
2	P7140362	Жіноча сорочка 40-х років ХХ ст.	с. В. Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл.	14.07.2007
3	P7170090	Чоловіча сорочка 20-х років ХХ ст.	с. Понора Славутського р-ну Хмельницької обл.	17.07.2007
4	P7170108	"Постоли" (взуття) 20-х років ХХ ст.	с. Понора Славутського р-ну Хмельницької обл.	17.07.2007

**Зразок оформлення загального конверта
з фотоматеріалами**

Фотоматеріали

до теми

"НАЗВА ТЕМИ" (великими літерами, жирним шрифтом),
зафіксовані студенткою (студентом) другого (третього) курсу
прізвище, ім'я, по батькові (жирним шрифтом)
6 – 21 липня 2007 р.
у Перемишлянському районі Львівської області

Керівник експедиції –
асистент (доцент, професор)
прізвище, ініціали
(жирним шрифтом)



Зразок оформлення ілюстративного матеріалу
(рисуноків, схем, копій тощо)

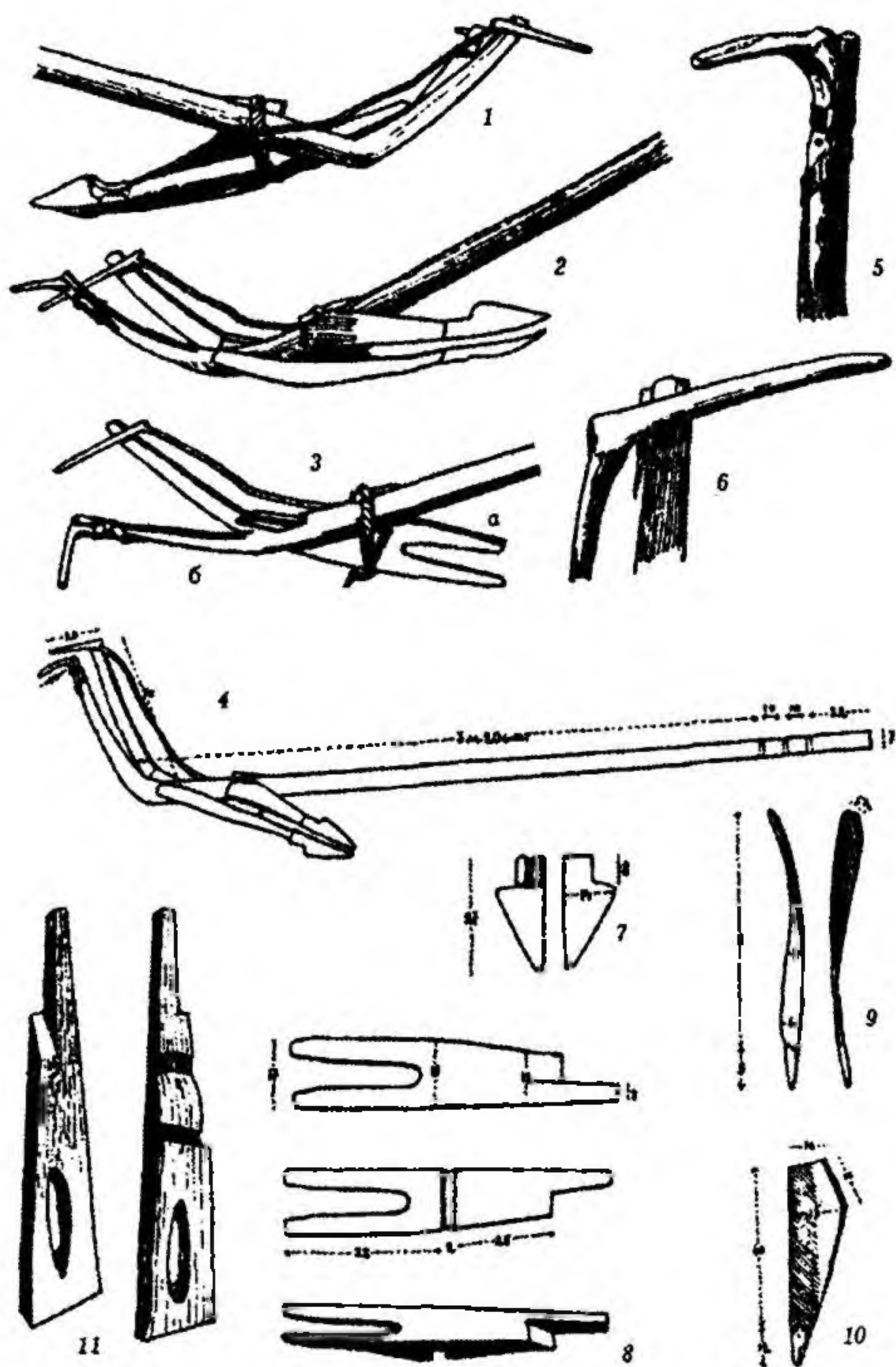


Рис. 1. Поліська соха та її деталі:

1 — вигляд сохи з лівого боку; 2 — вигляд сохи з правого боку;
3 — спосіб кріплення "плахи": а — до "рогача"; б — за допомогою
"пудвія" та пужовки (металеві частини); 4 — вигляд сохи з розмірами.
Деталі сохи: 5 — "омулок" (коротка ручка); 6 — "милиця" (довга
ручка); 7 — "сошники"; 8 — "плаха"; 9 — "пропілок"; 10 — "полиця";
11 — заготовки для "плах". Автор — Юрій Павлович, с. Новошепеличі
Чорнобильського р-ну Київської обл. Липень 1934 р.

**Зразок оформлення папки (конверта)
з графічними матеріалами**

Графічні матеріали

до теми

“НАЗВА ТЕМИ” (великими літерами, жирним шрифтом),
виконані студентом (студенткою) другого (третього) курсу
прізвище, ім'я, по батькові (жирним шрифтом)
6 – 21 липня 2007 р.
у Перемишлянському районі Львівської області

Керівник експедиції –
асистент (доцент, професор)
прізвище, ініціали
(жирним шрифтом)



ОПИС АРХІВНОЇ СПРАВИ

1. Текст етнографічних матеріалів — (кількість сторінок).
2. Анкети — (кількість одиниць).
3. Фотоматеріали — (кількість одиниць).
4. Графічні матеріали: рисунки (кількість одиниць), плани-схеми (кількість одиниць), копії (кількість одиниць) тощо.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Арсеньев В. Р., Таксами Ч. М., Сергеева Г. А. и др. Обсуждение статей М. Н. Шмелевой и С. И. Вайнштейна по проблемам полевых исследований // Сов. этнография. — 1985. — № 5. — С. 57 — 69.

Білоус В. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті ХІХ ст. — Львів: ІН НАН України, 2000. — 187 с.; іл.

Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. Ю. Г. Гошко. — Київ: Наук. думка, 1983. — 304 с.; іл.

Болтарович З. Є. Україна в дослідженнях польських етнографів ХІХ ст. — Київ: Наук. думка, 1976. — 139 с.

Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920 — 1930-х років. — Київ: Унісерв, 2002. — 88 с.; іл.

Боряк О. Емпіричні дослідження як "ризик шкоди": теорія і практика впровадження принципів етики польової роботи // Народна творчість та етнографія. — 2003. — № 5 — 6. — С. 76 — 82.

Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (друга половина ХVІІІ — ХХ ст.). — Київ: Українознавство, 1994. — 123 с.

Вайнштейн С. И. Актуальные вопросы полевого исследования традиционно-бытовых культур народов СССР // Сов. этнография. — 1985. — № 3. — С. 51 — 59.

Вовк Хв. Програма для збирання відомостей, дотичних народньої побутової техніки (Arta of life) // Матеріяли до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 1 — 22 (окрема пагінація).

Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — Київ: Мистецтво, 1995. — 335 с.; іл.

Глушко М. Від Уборті до Дніпра: Заключний етап комплексного історико-етнографічного дослідження Центрального Полісся // Народознавчі Зошити. — 1997. — № 6. — С. 368 — 384; іл.

Глушко М. Методика реконструкції об'єктів культури населення України доісторичного періоду (досвід етнологів) // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2006. — Вип. 9. — С. 193 — 210; іл.

Глушко М. Опрацювання та оформлення польових етнографічних матеріалів для здачі в архів на зберігання: методичні рекомендації. — Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. — 20 с.; іл.

Глушко М. Постчорнобильське експедиційне етнографічне дослідження Середнього Полісся (наукові здобутки, прогалини, завдання) // Народознавчі Зошити. — 2006. — № 3 — 4. — С. 321 — 327.

Глушко М. Слідами Чорнобильської трагедії: експедиційне дослідження Київського Полісся // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 2 — 3. — С. 22 — 32.

Горленко В. Ф. Етнографічні експедиції Інституту ім. М. Т. Рильського // Народна творчість та етнографія. — 1976. — № 5. — С. 84 — 85.

Горленко В. Ф. Перша етнографічна програма на Україні // Народна творчість та етнографія. — 1957. — № 4. — С. 98 — 108.

Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX ст. — Киев: Наук. думка, 1988. — 214 с.

Гошко Ю. Г., Кирчів Р. Ф., Сявавко Є. І. Наукові експедиції на Гуцульщину // Народна творчість та етнографія. — 1982. — № 5. — С. 67 — 69.

Громов Г. Г. Методика этнографических экспедиций. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1966. — 119 с.; ил.

Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. Ю. Г. Гошко. — Київ: Наук. думка, 1987. — 471 с.; іл.

Дашкевич В. Програми для етнографічного та краєзнавчого дослідження України // Наук. зб. Харків. наук.-дослід. кафедри історії української культури ім. акад. Багалія. — Харків,

1927. — Т. 7. — Вип. 1. — С. 149 — 165; 1930. — Т. 9. — Вип. 2. — С. 159 — 160.

Дем'ян Г. Зелений Клин: щоденник експедиції 1991 року // Народознавчі Зошити. — 1999. — № 3. — С. 291 — 317.

Дикарев М. Програма до збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечорниці, досвітки і складки) // Матеріяли до українсько-руської етнології. — Львів, 1900. — Т. 3. — С. 1 — 27 (окрема пагінація).

Етнічна культура українців / Відп. ред. М. Глушко. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. — 267 с.; іл.

Етнографія України: Навч. посібник / За ред. С. А. Макарчука. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. — Львів: Світ, 2004. — 518 с.; іл.

Заглада Н. Із звіту етнографічної експедиції 1934 року / Упоряд., прим., "Остання експедиція Ніни Заглади. Замість післямови" М. Глушка // Зап. Наук. т-ва імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. 242: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 443 — 505; іл.

Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини. — Київ: Наук. думка, 1978. — 174 с.

Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці". — Київ: Наук. думка, 1990. — 339 с.; іл.

Кирчів Р. Ф., Болтарович З. Є. Експедиційне вивчення Полісся // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 5. — С. 65 — 70.

Коваль В. Музей народознавства при Бишівській середній школі на Радохівщині // Зап. Наук. т-ва імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. 242: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 605 — 609; іл.

Кожолянко Г. Етнографія Буковини: У 3-х т. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — Т. 1. — 378 с.; 2001. — Т. 2. — 418 с.; 2004. — Т. 3. — 386 с.; іл.

Кожолянко Г. К., Шестаков Ю. П. Етнографічні експедиції та етнографічна практика: Навч. посібн. — Чернівці: Рута, 2000. — 63 с.

Кутельмах К. М., Моздир М. І. Етнографічні експедиції на Гуцульщину // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 5. — С. 64 — 65.

Кушнір В. Г. Народознавство Одещини. — Одеса, 1998. — 245 с.; іл.

Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: У 2-х т. / Відп. ред. Ю. Гошко, С. Павлюк. — Львів: ІН НАН України, 1999. — Т. 1: Матеріальна культура. — 360 с.; 2002. — Т. 2: Духовна культура. — 417 с.; іл.

Листування Романа Кирчіва і Григорія Дем'яна / Вступна стаття, упоряд., прим. М. Глушка // Народознавчі Зошити. — 2000. — № 3. — С. 414 — 447.

Методичні поради та питальник для збирачів пам'яток етнографії, фольклору і топонімії / Підготували А. Данилюк, О. Купчинський. — Львів, 1989. — 46 с.

Наулко В. І. Украинская этнологическая наука: современное состояние и перспективы развития // Этнографическое обозрение. — 2003. — № 6. — С. 115 — 123.


Небесьо Б. Іконографічні методи запису в етнографії // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 3. — С. 34 — 38.

Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья / Отв. ред. В. К. Бондарчик. — Минск: Наука и техника, 1987. — 376 с.

Павлій П., Стельмах Г. Робота відділу етнографії // Народна творчість та етнографія. — Київ, 1954. — С. 172 — 174. — [Наук. зап. / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії. — Т. 3].

Паньків М. І. Організація польових досліджень з етнографії: Посібн. — Івано-Франківськ, 2005. — 123 с.; іл.

Петрашек Е. З маршрутної експедиції по українському Поліссі. Липень 1997 р. // Народознавчі Зошити. — 2004. — № 1 — 2. — С. 255 — 261.

 Поділля: Історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. А. П. Пономарьов. — Київ: ВНКЦ "Доля", 1994. — 499 с.; іл.

Полесьє. Матеріальна культура / Отв. ред. В. К. Бондарчик, Р. Ф. Кирчив. — Киев: Наук. думка, 1988. — 446 с.; іл.

Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження / Відп. ред. С. Павлюк, М. Глушко. — Львів: ІН НАН України, 1997. — Вип. 1: Київське Полісся. 1994. — 356 с.; 1999. — Вип. 2: Овручина. 1995. — 373 с.; 2003. — Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. — 338 с.; іл.

Програма-запитальник для збирачів етнографічних пам'яток / Підготував М. Паньків. — Івано-Франківськ, 1991. — 43 с.

Програма, запитальники та методичні поради дослідникам народної культури України / Уклад. Л. Орел, К. Міщенко. — Київ, 1995. — 230 с.

Программа и вопросники по социальным отношениям и семейным обрядам: Для участников этнографических практик и экспедиций. — Омск, 1988. — 34 с.

Салеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Шевченка (1898 — 1939 рр.). — Львів, 2000. — 207 с.; іл.

Свод этнографических понятий и терминов. — Москва: Наука, 1988. — [Вып. 2]: Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. — 223 с.

Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. — Київ: Наук. думка, 1989. — 301 с.; іл.

Соціологія: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти / За ред. В. М. Пічі. — Вид. 2-ге, виправл. і доп. — Львів: "Новий світ-2000", 2002. — 310 с.

Спеціальні програми до науково-етнографічних розвідок // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 1 — 11.

Тиводар М. Закарпаття: Народознавчі роздуми. — Ужгород: Карпати, 1995. — 205 с.

✱ Токарев С. А. К вопросу о методике изучения терминологии родства // Вестн. Моск. гос. ун-та: Истор.-филос. серия. — Москва, 1958. — № 4. — С. 189 — 194.

Українська етнографія. — Київ, 1958. — 182 с. — [Наук. зап. / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії. — Т. 4].

Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах / За наук. ред. А. Пономарьова. — Опішне: "Українське Народознавство", 1999. — Кн. 1. — 527 с.; Кн. 2. — 541 с.; іл.

Украинцы / Отв. ред. Н. С. Полищук, А. П. Пономарев. — Москва: Наука, 2000. — 535 с.; ил.

Фольклористична експедиційна практика. Організаційні засади проведення практики, документування й архівування матеріалів: Методичні рекомендації для студентів філологічного факультету спеціальності "фольклористика" / Уклали А. Вовчак, І. Довгалюк. — Львів: ТеРус, 2005. — 33 с.

Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. В. Борисенко. — Київ: Родовід, 1997. — 383 с.; іл.

Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій. — Вид. 4-те, перероб. і доп. — Львів: Кальварія, 2004. — 543 с.

Чубинський П. Мудрість віків: Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2-х кн. — Київ: Мистецтво, 1995. — Кн. 1. — 222 с.; Кн. 2. — 223 с.; іл.

Шабашов А., Шабашова Ю. Типологія системи кровної спорідненості у болгар південної України // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 4. — С. 30 — 34.

Шевченко А. А. Методика ручної обробки етнокультурної інформації // Народна творчість та етнографія. — 1984. — № 2. — С. 71 — 74.

Шмельова М. Н. Полевая работа и изучение современности // Сов. этнография. — 1985. — № 3. — С. 43 — 51.

Hammersley M., Atkinson P. Metody badań terenowych / Przełożył S. Dymczyk. — Poznań: Wyd-wo Zysk i S-ka, 2004. — 327 s.



Глушко М. С.

- Г 55 Методика польового етнографічного дослідження: Навч. посібник. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. — 288 с., іл.**

ISBN 978-966-613-600-1

Розглядаються об'єкти та предметна область, історія розвитку польового етнографічного дослідження в Україні, організація та підготовка етнографічних експедицій, методи праці етнологів, способи збору польових етнографічних матеріалів, методика й практика дослідження різних ділянок традиційно-побутової культури, вимоги і правила зберігання, опрацювання та передавання набутих польових джерел до архіву.

Для студентів вищих закладів освіти гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться етнографією свого народу.

ББК Т5с3я73-1
УДК 39:001.891(075.8)



Навчальне видання

Глушко Михайло Степанович

**МЕТОДИКА
ПОЛЬОВОГО ЕТНОГРАФІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ**

*"Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів"*

Редактор *Леся Дячишин*

Технічний редактор *Світлана Сенік*

Комп'ютерне верстання *Мирослава Шульга*

Коректор *Ірина Василяйко*

Підп. до друку 20.05.2008. Формат 60x90 ¹/₁₆. Папір друк.
Гарнітура Baltica C. Офсетний друк. Умов. друк. арк. 18,0 + 1 вкл.
Обл.-вид. арк. 18,4 + 1,2 вкл.
Наклад 1000 прим.

Видавничий центр Львівського національного університету
імені Івана Франка.
79000, Львів, вул. Дорошенка, 41

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Видруковано з готових діапозитивів
у книжковій друкарні "Коло"
(Свідоцтво серії ДК № 498 від 20.06.2002 р.)
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Україна, 82100,
тел.: + 380 3244 29060, ел. пошта: kolodruk@gmail.com
Замовлення №



